Historická demografie

VITÁLNÍ STATISTIKA V RAKOUSKÉM SLEZSKU DO ROKU 1869

Radek Lipovski

Vital Statistics in Austrian Silesia until 1869

Abstract: Vital statistics had been gathered systematically and continuously in the Austrian monarchy since 1784, the year of the civil registration reform which brought the unification of records necessary for collecting data based on concrete classifying features. By analyzing available historic sources, this article studies the process of gathering data on natural population change in the Austrian part of Silesia, taking into consideration the general changes in the process especially in years 1828 and 1850, and the administrative reforms in years 1848–1850 and 1854–1855. The sources were analyzed on all levels of their creation, from parishes to regions and lands, hence taking into account not only the final published documents which contained data classified just based on basic criteria, but even primary versions where the classification was significantly richer. The study has a wider impact given that in other Austrian lands vital statistics underwent the same reforms, therefore Austrian Silesia serves as an example. Despite the obvious deficiencies in gathering data, vital statistics belong among important historical-demographic research sources, principally due to their big territorial extent and rather detailed data classification.

Historická demografie, 2018, 42:1:1–41

Key words: historical demography, vital statistics, natural population change, Austrian Silesia, 19th century

Contact: Mgr. Radek Lipovski, Ph.D., Filozofická fakulta Ostravské univerzity, Reální 5, 701 03 Ostrava; e-mail: Radek.Lipovski@osu.cz

Úvod

Na počátku historickodemografických bádání v Československu byly stěžejním pramenem nově konstituovaného oboru církevní matriky, protože základem výzkumu se stalo sledování vývoje přirozené měny obyvatelstva. Za několik desetiletí bylo excerpováno velké množství matrik, z nichž na konci 90. let minulého století povstala syntetická práce autorů Lumíra Dokoupila, Ludmily Fialové, Eduarda Maura a Ludmily Nesládkové.[1] O existenci dobového statistického zpracování vitálních dat se vědělo, na toto téma vzniklo několik studií, ale přímá excerpce matričních záznamů byla v historické demografii preferována, protože byla podstatně přesnější než data z druhotných zdrojů. Není mým cílem popřít dosavadní poznatky o vitální statistice prováděné v Rakousku od konce 18. stol., ale spíš je

[1] Lumír DOKOUPIL a kol., *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*. Praha 1999.

shrnout a dodat vlastní zjištění na podkladě archivního výzkumu k vývoji obyvatelstva v rakouském Slezsku. Přestože přímá excerpce matrik je nepochybně přesnější a není závislá na třídění dat dobovými statistiky, je omezena teritoriálně, protože není v lidských silách jedince zpracovat všechny církevní registry pro větší územní celky.

Statistika narozených, sňatků a zemřelých logicky nemohla být od počátku maximálně přesná a kvalitní, ale to neznamená, že by se k historickodemografickému bádání nedala využít. Záměrem předkládané studie je seznámení s pramenem, kritické zhodnocení jeho možností a limitů a také na podkladě dochované úřední korespondence poznání procesu sestavování tabel. Historický rozbor je v tomto případě o to důležitější, že během vymezeného období od konce 18. století do prvního moderního sčítání lidu v Rakousku proběhlo jak několik změn v procesu sběru statistických dat, tak správních reforem, které stanovily nové administrativně-správní jednotky, tzn. teritoriální celky vymezující populaci. Konec 60. let 19. století není mezníkem jen z hlediska metodiky sčítání lidu, ale především proto, že proběhla významná správní reforma, po níž začala být data vitální statistiky zveřejňována ve Statistisches Jahrbuch der Österreichischen Monarchie a posléze v Österreichische Statistik. Šlo o poslední administrativně správní reformu uskutečněnou na území českých zemí před první světovou válkou.

Počátky vitální statistiky

První statistická zpracování přirozené měny obyvatelstva v habsburské monarchii byla prováděna už v 60. letech 18. století zároveň s konskripcemi. Zklamání ze špatných výsledků druhého soupisu 1761 vedlo státní radu, nejvyšší poradní orgán panovnice, k úvahám použít záznamy o pohybu obyvatelstva ke kontrole spolehlivosti konskripcí. Dvorský dekret z 24. 4. 1762 omezoval duchovenské konskripce na příslušníky vlastního vyznání, dal duchovním za úkol rozlišovat osoby zpovídající se a nezpovídající se a doplnit výsledky údaji o narozených, zemřelých a oddaných.[2] Vzhledem k nekvalitním výsledkům konskripcí vydala císařovna 10. 3. 1770 patent, kterým ukončila duchovenské soupisy; s jejich ukončením zřejmě zanikla i evidence přirozené měny.[3] Základem konskripcí sice byly výtahy

[2] Václav SEKERA, *Z počátků české vitální statistiky*. Demografie 20, 1978, s. 225. Několik duchovenských soupisů narozených, zemřelých a sňatků pro Moravu a Slezsko za rok 1762 se dochovalo ve Verwaltungsarchivu ve Vídni. Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*. Praha 1965, s. 290.

[3] Autoři *Základů demografie* sice uvádějí, že duchovní měli podávat krajským úřadům čtvrtletní souhrnné výkazy křtů, sňatků a pohřbů podle dekretu z 10. 3. 1770 (Zdeněk PAVLÍK – Jitka RYCHTAŘÍKOVÁ – Alena ŠUBRTOVÁ, *Základy demografie*. Praha 1986, s. 78), ale nejsou dochovány žádné výkazy a přímé znění patentu o tom také nesvědčí (*Sammlung aller k. k. Verord-*

z církevních matrik, ale duchovenstvo jen asistovalo vojenským komisařům, kteří zjišťovali hlavně muže (křesťany) vzhledem k branné schopnosti.[4] Jelikož vojsko sledovalo fyzickou existenci mužů v produktivním věku, mohla jeho soupisová činnost vést k dodatečným záznamům v matrikách několik desítek let do minulosti. Ve frýdeckých matrikách byla takto zpětně dopsána pohlaví zemřelých dětí až do 30. let 18. století.[5]

Státní úřady se vrátily ke statistice přirozené měny znovu při reformě církevních matrik podle patentu z 20. 2. 1784. Už se nejednalo o snahu zpřesnit konskripce, ale o samostatnou správní a statistickou akci.[6] Z církevních matrik se staly úřední listiny, z farářů státní úředníci s řadou úkolů. Vladimír Srb otiskl celé znění císařského patentu, jímž bylo duchovním nařízeno vést matriky konkrétním způsobem, tzn. byl předepsán jednotný matriční formulář s přesně stanovenými rubrikami. Důvodem sjednocení matričních záznamů byla už přímo snaha o statistické podchycení přirozené měny obyvatel. Vladimír Srb také zdůraznil obsah § 9 tohoto patentu: „*Ku konci jednoho každého roku farářové jakož i rabínové ze všech třech rejstříků jednu s formulářem v rubrikách se srovnávající roční tabelly do hromady hnau, a takovau nejdle v polovici měsíce ledna jak okršlku popisu (Conscripci) tak také krajskému auřadu odešlau.*“[7] Srb přiložil i okopírované vzory rejstříků (matrik), jak byly uvedeny v patentu, ale už ne tabely ke sběru dat.

Tabely se měly zasílat krajským úřadům jako první instanci faktické státní správy a vojenským okrskům. Ve fondech státní správy a vojenských velitelství by se tedy mohly tabely dochovat, ale fond Generálního velitelství v Brně, uložený ve Vojenském ústředním archivu, není zpracován, a tudíž ani přístupný, a fondy krajských úřadů se bohužel dochovaly jen torzovitě. V rakouském Slezsku byly dva krajské úřady – v Těšíně a Opavě. Fond těšínského úřadu zůstal po první světové válce na území nově vzniklého Polska, za druhé světové války ho Němci asi převezli do Katovic a od té doby není známo, kde by se mohl nacházet. Fond opavského úřadu podlehl zkáze při dobývání Opavy za druhé světové války a zůstaly z něho jen

nungen und Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780, die unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen, theils zum Theile abgeändert sind, als eine Hilfs- und Ergänzungsbuch zu dem Handbuche aller unter der Regierung des Kaisers Josephs des II. für die k. k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer chronologischen Ordnung, 6. Bd. Wien 1786, Nro. 1178, s. 170–171). Podle Eduarda Maura podávali faráři souborná hlášení na základě matrik civilním úřadům od r. 1771. Eduard MAUR, *Církevní matriky jako historický pramen (se zvláštním zřetelem k historické demografii)*. Sborník archivních prací 20, Praha 1970, s. 454.

[4] L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 293–294.

[5] Radek LIPOVSKI, *Lidé poddanských měst Frýdku a Místku na sklonku tradiční společnosti (1700–1850)*. Ostrava 2013, s. 27.

[6] Vladimír SRB, *Dvěstě let statistiky přirozené měny obyvatelstva v českých zemích (1785 až 1985)*. Historická demografie 9, Praha 1985, s. 10–11.

[7] Tamtéž, s. 12 a 32–33.

drobnosti.[8] Systém krajské správy fungoval až do roku 1848, takže dlouhé období je tím nenávratně ztraceno.

Nahlédl jsem tedy ještě do fondu Krajského úřadu Přerov pro bezprostředně sousedící moravské území, ale ani tam se mnoho pramenů nezachovalo. Tento fond však může v něčem vypomoci. Zatím nejstarší tabely se mi totiž podařilo dohledat právě v něm, a to z vojenských let 1799 a 1800 (viz obrázek č. 1). V torzu fondu Krajského úřadu Opava se zase dochovala tištěná zpráva o počtu narozených, sezdaných a zemřelých osob na Moravě a ve Slezsku s vyčleněním dat pro města Brno a Opavu za vojenský rok 1802. Tisk těchto dat byl stanoven v jiném zákoně. V září 1784 byla zavedena povinnost vést rejstříky ohledání zemřelých a příčin úmrtí. Nařízení zároveň ve třetím paragrafu určovalo krajským úřadům statisticky zpracovat tyto registry a matriční záznamy k doplnění údajů o přirozené měně. V šestém paragrafu se pak stanovovalo, že sumární tabely přirozené měny pro země a hlavní města budou vycházet tiskem: „*Die summarischen Hauptstadt- und Landestabellen über Trauung, Geburt und Sterblichkeit sind als ein Gegenstand nützlicher politischer Berechnungen und Betrachtungen von den Landesstellen alle Jahre durch den Druck gemein zu machen*."[9]

Podle Ludmily Kárníkové byly výkazy přirozené měny sestavovány nejdříve za sluneční roky (tzn. od 1. 1. do 31. 12.), ale v roce 1788 jen do konce října, a poté již vždy pro vojenské roky (tzn. od 1. 11. do 31. 10. následujícího roku). Dekret dvorské kanceláře z roku 1812 sice zaváděl souběžné výkazy pro občanský, sluneční rok,[10] ale nezdá se, že by to vešlo do praxe, a pokud ano, pak asi jen na chvíli. V první tabele pro přerovský kraj byla zachycena data za listopad a prosinec 1798 a končila říjnem 1799. Totéž v zásadě platilo o druhé tabele, která však nebyla rozdělena do jednotlivých měsíců, takže údaje byly sumární za celý vojenský rok.[11]

Další sumární tabela z roku 1818 pro přerovský kraj má opět v nadpisu uvedeno vojenský rok (Militair Jahr 1818) a data jsou rozdělena podle měsíců, tzn. od listopadu 1817 do října 1818.[12] Praxe sestavování výkazů za vojenské roky se udržela do let 1855 a 1856, kdy se státní úřady navrátily k sumářům za solární roky. Nejdříve byla vykázána data za vojenský rok 1855, pak musely farní, děkanátní, okresní a vyšší úřady zpracovat tabely za zbývající dva měsíce roku 1855

[8] Jaroslav MACEK – Václav ŽÁČEK, *Krajská správa v českých zemích a její archivní fondy (1605–1868)*. Praha 1958, s. 261 a 263.

[9] *Verordnung für die k. k. Erbländer vom 21. Herbstmonat 1784.* In Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Josephs des II. für die k. k. Erbländer ergangener Verordnungen und Gesetze in einer sistematischen Verbindung. 6. Bd., 4. Abt., Wien 1786, s. 579–582.

[10] L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 302.

[11] Zemský archiv v Opavě (dále jen ZA), pobočka Olomouc, f. Krajský úřad Přerov, Výkazy počtu narozených a úmrtí, cirkuláře v duchovních věcech (1800–1801), sign. G 44, k. 3.

[12] Tamtéž.

(listopad a prosinec) a následující výkazy už byly sestaveny pro solární rok 1856 (od ledna do prosince). Ze statistického hlediska má tato informace význam hlavně pro uvědomění, kam spadají určité sezonní události, především úmrtnostní krize. Samozřejmě je potřeba vždy pamatovat na roky, kdy se metodika měnila.

Krajské úřady tedy obdržely tabely z jednotlivých děkanátů, úředníci museli údaje sečíst a sestavit sumární tabely za kraje. Ty se pak posílaly Moravskoslezskému zemskému guberniu do Brna. Pochopitelně vrchní úřady dohlížely na správnost tabel zaslaných nižšími instancemi. Například na počátku roku 1801 zaslalo gubernium přípis přerovskému a opavskému krajskému úřadu, že krajská tabela předložená 17. 12. 1800 za vojenský rok 1800 je naprosto nepoužitelná pro sestavení celkových tabelí, protože je v ní jen krajský souhrn bez měsíčních součtů, a proto ji posílají zpět k doplnění. Gubernium úřadům uložilo, aby tabely předělaly podle patentu z 20. 2. 1784.[13] Na konci téhož roku zase krajský úřad informoval gubernium, že mu zasílá příslušné tabely, a omlouval se, že původní tabulky vykazovaly chyby, které musel odstranit. Zároveň krajský úřad údajně rozeslal napomenutí všem duchovním, aby odevzdávali tabulky přesně.[14]

Výkazy vytvářeli na nejnižším stupni faráři za své farnosti včetně protestantského obyvatelstva, ale bez židů, jejichž tabely měli sepisovat rabíni. Faráři zasílali tabely děkanům, kteří údaje sumarizovali pro celý děkanát a posléze je předávali státním úřadům. Jako nadřízené instance měly spolupůsobit konzistoře, v případě rakouského Slezska olomoucká konzistoř a generální vikariát v Těšíně, který zastupoval vratislavského biskupa na rakouském území.[15] Na Těšínsku v rámci vikariátu působil ještě biskupský komisariát, jenž měl sídlo podle duchovního zastávajícího funkci komisaře. Právě jemu byly zasílány tabely a instrukce, aby vysvětlil farářům, jak formuláře vyplňovat. Po matriční reformě 1805 poslal nové, rozšířené formuláře a pokyny konzistoriální rada a zástupce knížecího biskupského komisaře Adalbert David Hanke z Bílska. Připomínal změny ve výkazech a nutnost hlásit židovské sňatky, narození a úmrtí na katolických farách, aby byly zapsány do matrik. Pokyny byly zaslány jako oběžník a každý farář musel připojit podpis, že je četl.[16] Data sestavená rabíny kontrolovali katoličtí faráři až do roku

[13] Tamtéž, Přípis gubernia (Brno, 7. 2. 1801).

[14] Tamtéž, Zásilka tabel z krajského úřadu guberniu (Hranice, 28. 10. 1801).

[15] Józef PATER, *Z dziejów Wikariatu Generalnego w Cieszynie (1770–1945).* In Zdeněk Jirásek a kol., Církevní dějiny Slezska 18. – 20. století. Opava 2011, s. 23; David PINDUR, *Přehled nejstarší církevně správní organizace Těšínska. Od středověku do vzniku generálního vikariátu v roce 1770.* In Zdeněk Jirásek (red.), Polská papežská nunciatura. (Slezsko v církevních dějinách 18. století). Opava 2009, s. 90–91.

[16] Státní okresní archiv (dále jen SOkA) Frýdek-Místek, f. Děkanský úřad Frýdek, Matriční záležitosti, souhrnné tabulky (Sumarische Tabellen Extrakt) z matrik narození, sňatků a úmrtí farností frýdeckého děkanátu (1805–1868), inv. č. 89, sign. IX, k. 20, pokyny konzistoriálního rady Hankeho (Bílsko, 10. 12. 1806).

1868.[17] Statistiku přirozené měny vojenských rodin měli na starosti vojenští duchovní, ale neplatilo to bez výhrad, protože vojska v první polovině 19. stol. stacionovala různě ve městech, v domácnostech, takže i místní kněží byli povinni informovat o událostech v rodinách vojáků (důstojníků), např. o úmrtích. V polovině roku 1803 gubernium požádalo opavský krajský úřad, aby zaslal výkazy narozených, sňatků a úmrtí za vojenský rok 1802. Krajský úřad zareagoval, poslal své tabely a zároveň výkazy duchovních pro vojenské osoby s prosbou, aby je gubernium předalo polnímu superiorátu (Feldsuperiorat),[18] nadřízenému orgánu vojenských kněží.

Změny vitální statistiky z první poloviny 19. století

Vitální statistiku ovlivňovaly reformy matričních zápisů a naopak, rubriky matrik byly zřejmě pozměňovány podle statistických požadavků. Původní tabely po roce 1784 obsahovaly počty katolických, protestantských, smíšených a židovských sňatků, počty manželských a nemanželských dětí podle pohlaví a vyznání, počty zemřelých podle pohlaví, vyznání a věku. Věkové skupiny, na které byly tříděni zemřelí, byly pro dnešní vnímání poněkud nezvyklé: mladší 7 let, 7–17 let, 17–40 let, 40–50 let a 50+. Nerozlišovalo se mezi muži a ženami. Příčiny smrti se členily na nemoci (obyčejná, místní a epidemická), nebo násilí (sebevražda, neštěstí, vražda).[19] Nařízením z roku 1805 bylo zavedeno rozlišování živě a mrtvě narozených dětí s rozdělením podle pohlaví, u živě narozených i podle legitimity.[20] Podle *Praktického poučení pro duchovenstvo* bylo vládním nařízením v Dolních Rakousích z 10. března 1804 stanoveno, aby byly ve zvláštních tabelách na konci uvedeny mrtvě narozené děti, v hlavních tabelách to být nemuselo.[21]

Po nařízení z roku 1805 byl nejvyšším dekretem ze 16. 10. 1806 vytvořen formulář pro sběr ročních dat o narozených, úmrtích a sňatcích, který následně na počátku prosince nechal v rakouském Slezsku rozeslat c. k. krajský komisař Franz Anton Peter s příslušnými pokyny, mezi nimiž byly nové podmínky:

[17] Jana VOBECKÁ, *Demographic Avant-Garde. Jews in Bohemia between the Enlightenment and the Shoah*. Budapest – New York 2013, s. 38.

[18] ZA, f. Krajský úřad v Opavě, Zpráva o počtu narozených, inv. č. 46, sign. 35, k. 6, upozornění gubernia (s. l., 21. 7. 1803).

[19] V. SRB, *Dvěstě let,* s. 11.

[20] Tamtéž, s. 13.

[21] *Von Führung der Trauungs-, Tauf- und Todten-Bücher, § 174. Dritte Abtheilung. Anwendung der Verordnungen, welche die Rechte, und Verbindlichkeiten der Geistlichen betreffen*. In Johann Schwerdling, Praktische Anwendung aller vom Antritte der Regierung Sr. k. k. apost. Majestät Franz den Ersten Kaysers von Oestreich für die gesammten Erbländer, in geistlichen Sachen ergangenen Verordnungen. 3. Theil. Krems, s. d., s. 685.

- v oddíle pro narození uvést údaje o nemanželsky narozených, jak bylo dosud zvykem
- mrtvě narozené vést ve zvláštní rubrice
- v oddíle o způsobech smrti vést zvláštní rubriku pro neštovice.[22]

Tyto pokyny byly zaslány biskupskému komisaři Hankemu, jenž je poté měl sdělit duchovním. Vytvoření zvláštní rubriky pro neštovice bylo jistě způsobeno velkou epidemií na přelomu 18. a 19. stol. a započetím očkování. Státní orgány chtěly mít přehled o účinnosti vakcinace, či spíše asi dodržování povinnosti očkovat.

V *Praktickém poučení pro duchovenstvo* však bylo napsáno, že od formuláře stanoveného rezolucí z 16. 10. 1806 se ustoupilo, aby se předešlo nedorozumění, protože byl nahrazen dalším dekretem z 10. 6. 1807. Duchovenstvu zřejmě nebyly některé rubriky jasné, jelikož v poučení bylo vysvětleno, že v rubrice „Erschlagen" měla být započítána všechna zbylá násilná úmrtí a smíšená manželství se měla zapisovat podle vyznání ženicha.[23] Změny byly podstatně rozsáhlejší, než ukazují pokyny. Nový formulář zahrnoval sňatky, narození a úmrtí v jedné tabeli, data měla být uváděna pro každý měsíc zvlášť, což byl výraz snahy zjišťovat sezonnost událostí, sňatky měly být tříděny podle náboženství, na úvod se poznamenal stav v předchozím roce a na závěr se provedlo srovnání obou let, totéž se týkalo narození, jež měla být tříděna dále podle manželského a nemanželského původu, obě skupiny také podle pohlaví, a podle vyznání rodičů, a zvlášť byla vyčleněna rubrika pro mrtvě narozené děti (bez rozlišení pohlaví). Zemřelí byli tříděni podle pohlaví, vyznání a věku, přičemž věkové kategorie byly pozměněny (od narození do 1 roku, 1–4, 4–20, 20–40, 40–65, 65+) a nebyly rozlišeny podle pohlaví. Příčiny úmrtí byly rozšířeny o neštovice a vzteklinu. Opět se na závěr mělo provést srovnání celkových počtů zemřelých za stávající a předešlý rok. Z období bezprostředně po reformě 1805 se dochovaly výkazy narození, sňatků a úmrtí ve fondu Děkanského úřadu Frýdek, které potvrzují používání stejných rubrik už pro vojenský rok 1806 (viz obrázek č. 2).

Druhá významná reforma se týkala přímo výkazů přirozené měny a proběhla v roce 1828. Byl zaveden nový způsob ročních hlášení údajů o narozených, sňatcích a zemřelých, jež měly zpracovat státní účtárny, a jejich zveřejnění měla zajistit

[22] SOkA Frýdek-Místek, f. Děkanský úřad Frýdek, Matriční záležitosti, inv. č. 89, sign. IX, k. 20, opis pokynu krajského komisaře Petera (Těšín, 4. 12. 1806). Dekret č. 34 dvorské kanceláře ze 16. 10. 1806 uváděl tytéž podmínky, viz *Formular des Landes-Tabellen über Geburten, Sterbefälle, und Trauungen*. In Sr. k. k. Majestät Franz des Ersten politische Gesetze und Verordnungen für die Oesterrechischen, Böhmischen und Galizischen Erbländer. 27. Bd. Wien 1808, s. 124.

[23] *Von Führung der Trauungs-, Tauf- und Todten-Bücher, § 174. Dritte Abtheilung. Anwendung der Verordnungen, welche die Rechte, und Verbindlichkeiten der Geistlichen betreffen.* In Johann Schwerdling, Praktische Anwendung, s. 686.

dvorská účtárna v „Amtsblatt der Wiener Zeitung".[24] Příčinou nového výkaznictví byla snaha zpřesnit dodávané údaje prostřednictvím pevně stanovených rubrik: „*In den Tabellen, welche über die Gebornen, Getrauten und Gestorbenen bisher eingesendet worden sind, wurden mehrere Rubriken vermißt, deren Evidenz in statistischer Hinsicht von großer Wichtigkeit ist, und es wurden mannigfaltige willkührliche Abweichungen von dem ursprünglich vorgezeichneten Formulare wahrgenommen, wodurch nothwendig Unrichtigkeit und Verwirrung bei der Zusammenstellung der Total-Uebersicht herbeigeführt werden mußte*."[25] Nové formuláře byly k dekretu přiloženy. Byla vytvořena zvlášť tabela pro vykazování sňatků (typ A) a zvlášť pro narození a úmrtí (typ B).

Data byla zveřejňována fakticky v nově vydávaném periodiku *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie*, přičemž přirozenou měnu uvádělo toto dílo zpětně od roku 1819, ale jen podle zemí.[26] V Moravském zemském archivu se mi však podařilo najít tabely o stejné struktuře, jaká byla požadována dekretem z 5. května 1828, pro Moravu a Slezsko podle krajů.[27] Tabely byly tištěné a dochovaly se pro všechna léta od roku 1828 do roku 1848 s výjimkou roku 1830. Zachovaly se jak tabely typu A, tak B. Stejné tabely, ale jen pro rok 1833 a 1834, se nacházejí také ve fondu Krajského úřadu Přerov.[28] Jelikož počty sňatků, narození a úmrtí bez specifických třídění byly v každé tabeli uváděny zároveň za předchozí rok pro srovnání se zveřejňovaným rokem, lze najít tato základní data také pro rok 1827 v tabele z roku 1828 (viz obr. č. 3).

Pod tabelami býval podepsán moravskoslezský místodržitel, postupně hrabata Karel Inzaghi (1830–1835), Alois Ugarte (1836–1845) a Rudolf Stadion (1846–1847), a guberniální radové, kteří zřejmě měli tuto agendu na starost, zde Ignaz Ruber (1830–1835), Anton Schöfer (1836–1837), Isidor Feyl (1838), Anton Schmid (1839), Augustin Schöbl (1840), hrabě Vilém Chotek (1841–1845) a rytíř Antonín Chlumecký (1846–1847).

Formuláře byly opět bohatší na třídění dat, zejména ve srovnání s Tafeln zur Statistik umožňují nepoměrně lepší analýzy. Sňatky byly nově tříděny podle stavu novomanželů (oba svobodní, oba ovdovělí a smíšené páry) a podle věku ženicha i nevěsty. Pro ženichy byly věkové kategorie rozšířeny do vyššího věku (do 24 let,

[24] V. SRB, *Dvěstě let*, s. 13.

[25] *Formulare zu der Uebersicht der während eines Militär-Jahres Getrauten, Gebornen und Verstorbenen. Dekret dvorské kanceláře z 5. 5. 1828*. In Seiner k. k. Majestät Franz des Ersten politische Gesetze und Verordnungen für sämmtliche Provinzen des Oesterrechischen Kaiserstaates, mit Ausnahme von Ungarn und Siebenbürgen. 56. Bd. Wien 1830, s. 108–109.

[26] L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 302–303.

[27] Moravský zemský archiv v Brně (dále MZA), f. Apelační soud, Statistika obyvatelstva, sign. A 3–136, k. 688.

[28] ZA, pobočka Olomouc, f. Krajský úřad Přerov, Výkazy narozených a zemřelých. Statistika manželství. Žádosti o křestní listy (1812–1836), sign. G 12, k. 2.

24–30, 30–40, 40–50, 50–60 a více než 60), u nevěst se začínalo i končilo na nižší úrovni (do 20 let, 20–24, 24–30, 30–40, 40–50, více než 50). Skupiny tedy nebyly stejné pro obě pohlaví, ale vzhledem k tehdejším trendům pochopitelné a logické. Narození byli rozděleni do stejných rubrik jako před rokem 1828, jen přibylo bohatší členění mrtvě narozených na manželské a nemanželské, obě kategorie se dále vykazovaly podle pohlaví. U zemřelých se věková struktura rozšířila o skupiny 40–60, 60–80, 80–100 a nad 100, v příčinách úmrtí rubrika „Verunglückte" (nešťastné události) nahradila rubriku „Geschlagen" (zabití) a přibyla kategorie „Justificirte" (soudně popravení). Na konci tabely byly srovnány počty narozených a zemřelých, tzn. vypočítán přirozený přírůstek (úbytek) v daném roce.

I z období po roce 1828 se dochovaly dílčí tabely z menších teritoriálních celků, děkanátů a farností, ale úroveň dochovanosti je velmi rozdílná. Ve většině fondů těchto církevních správních institucí v rakouském Slezsku nebyly nalezeny žádné výkazy. Výjimkou byly třeba fondy děkanátů na Jesenicku – zejména Jánský Vrch a Zlaté Hory. Nejedná se o systematicky dochovaný materiál, zůstaly např. tabely za cholerové roky 1830–1832 a hladová léta 1847–1848. Přesto mohou posloužit dílčím analýzám, zvláště pokud se týkají tak výrazných demografických krizí. Tabely pro Velký Valštejn byly viditelně přípravné, protože scházely třeba rubriky s počty za předchozí roky a pod tabulkou pro narození a úmrtí za vojenský rok 1830 byla uvedena poznámka o nedostatcích: „*Darf nicht monathweise, sondern summarisch fürs ganze Jahr verfaßt werden, auch ist in Summiren beim Gebornen nur Eins gefehlt weßwegen auch die Zahl in der Vergleichsrubrik der Gebornen und Gestorbenen falsch erscheint*."[29]

Nelze pochybovat o tom, že se státní úřady snažily po celou první polovinu 19. stol. usměrňovat kvalitu vedení matrik, a tím i vitální statistiky. Bohužel se pro rakouské Slezsko mnoho dokladů o těchto snahách nedochovalo, jelikož fondy obou krajských úřadů zmizely v nenávratnu. Zajímavá byla guberniální instrukce pro duchovní z roku 1814 o tom, jak správně vést matriky narozených, především jak zapisovat nemanželské děti. Jelikož rodné matriky „…*vor Gerichte volle Beweiskraft haben*…", náležela duchovním povinnost starat se co nejpečlivěji, aby okolnosti uvedené v matrikách měly co nejlepší průkaznost. Instrukce nabádala kněží dohlížet na to, aby:

a) osoba uvedená v matrice jako matka byla skutečně matkou dítěte;
b) jméno matkou uvedené bylo skutečně její jméno;
c) muž uvedený za otce dítěte byl zákonným manželem matky dítěte, a to už v 7. měsíci nebo,

[29] SOkA Jeseník, f. Děkanský úřad Zlaté Hory, neinvent., Výkazy z far – narození a zemřelí za DÚ (1830–1853), karton 36, Haupttabelle über die im Militär Jahr 1830 Geborne und Gestorbene (Großwallstein).

d) aby se ohlásil za otce dítěte, kdyby se během 6 měsíců s matkou dítěte oženil, nebo mezi ním a matkou dítěte žádné zákonné manželství nepovstalo;
e) měl otec skutečně to jméno, které uvádí.

K bodu a) měli duchovní využít zpráv porodní báby nebo porodního pomocníka, k bodu b) se neměli u neznámých osob spoléhat na matku či porodní pomocníky, ale dožádat si svědectví dvou svědků známých jako poctivých, kteří pak měli také matriční záznam podepsat. Pokud by kněz nedohledal žádné svědky, měl u záznamu uvést slovo „angeblich" a okamžitě informovat vrchnost, aby vyšetřila správnost matčina jména. Podle vrchnostenského zjištění pak měl dodat k zápisu případné další údaje. Jestliže se matka prohlašovala za vdanou a požadovala zápis otce, museli duchovní dávat pozor na to, aby:

1. nemanželský otec udávaný matkou nebyl do matriky zapsán, pokud se sám se dvěma svědky neobjevil před duchovním a nežádal zapsání svého jména do matriky jako otce dítěte; takové jméno se do matriky zapisovalo podle nařízení z 20. 2. 1784 a patentu z 16. 10. 1787; podle § 1064 nového občanského zákoníku mohl duchovní zastoupit místo jednoho svědka a kmotr druhého, pokud jim byl muž uváděný za otce dobře znám; aby se zabránilo lsti, že by se někdo ohlásil falešně za otce a uvedl nějaké cizí jméno, bylo třeba se znovu opřít o potvrzení dvou poctivých svědků, kteří daného muže dobře znali a jím uváděné jméno věděli; pokud domnělý otec nemohl přivést dva poctivé svědky, jeho jméno se do matriky nesmělo zaznamenat a mělo se mu naznačit, aby přinesl písemné a patřičně úředně ověřené listiny potvrzené jeho vrchností, že se přiznal k dítěti z nemanželského lože jako otec a výslovně žádal zapsání svého jména do rubriky otce; teprve pak mohl zápis proběhnout;

2. pokud matka dítěte uvedla, že je vdaná, musel duchovní požadovat, aby se otec dostavil osobně, nebo aby matka přinesla oddací list; jestliže otec mohl doložit dvěma svědky a oddacím listem pravdivost svého jména a manželství trvající déle než 6 měsíců, měl být nejen zapsán do rubriky otce, ale i dítě mělo být označeno za manželské, i kdyby otec popřel věrnost matky dítěte a dítě nechtěl uznat za vlastní; pokud oddací list ukázal, že ke sňatku došlo do šesti měsíců před narozením, musel se otec k dítěti přiznat, aby mohlo být s jistotou zapsáno jako manželské; pokud byl otec přítomen, ale nepřinesl s sebou oddací list, museli mu sňatek a manželské dítě odsvědčit dva poctiví a kněží známí svědci; v nepřítomnosti otce stačil oddací list, který ukazoval na uzavření sňatku před více než šesti měsíci; pokud nebyl otec přítomen, matka nedoložila oddací list, ani svědectví dvou poctivých a známých osob, a přesto stále trvala na manželském původu dítěte, musela nechat vše doložit úředními listinami potvrzenými vrchností.[30]

[30] SOkA Frýdek-Místek, f. Farní úřad Vendryně, Přílohy ke křestní matrice (…), výkaz pokřtěných (1772–1839), inv. č. 81, sign. VIIIa, k. 3, instrukce pro duchovní k vedení matrik narození (Brno, 28. 1. 1814).

Samozřejmě se nadále kontrolovaly odevzdané výkazy a v případě nesrovnalostí byly dotazovány. Podobně byla kritizována dokonce tištěná zpráva. V roce 1838 vyslalo gubernium oběžník, v němž informovalo o chybě v tištěné tabeli narozených a zemřelých za rok 1837. U uherskohradišťského kraje bylo v rubrice „Justifizirte" mylně uvedeno osm osob, které patřily do předchozí rubriky „Verunglückte". Součty obou rubrik tím pádem také nesouhlasily.[31]

Změna tabel v roce 1851

Výkaznictví přirozené měny bylo inovováno výnosem ministerstva vnitra ze 6. března 1851, jímž byly zrušeny předchozí úpravy z roku 1828.[32] Jak uváděla všeobecná instrukce, formuláře, které byly předepsány dekretem z 5. 5. 1828, se už jevily jako nedostatečné, a proto bylo jejich používání ke konci roku 1850 ukončeno a od roku 1851 byly nahrazeny nově navrženými pěti tabulkami, které vstoupily v platnost k 1. 11. 1850. Aby výkazy sloužily svému účelu lépe, bylo nutné, aby bylo vynaloženo veškeré úsilí na rozšíření pomocných tabulek a způsob zpracování jejich souhrnů do sumářů podle okresních hejtmanství a korunních zemí.[33] Zrušením poddanství totiž zanikla vrchnostenská panství, jež byla nahrazena státními správními orgány – politickými okresy (okresními hejtmanstvími). Krajské úřady byly zrušeny a okresní hejtmanství instančně podléhala místodržitelstvím.[34] Rakouské Slezsko se osamostatnilo a mělo vlastní místodržitelství, které se již roku 1853 změnilo v zemskou vládu slezskou, samosprávnou instituci, ale se stejnými pravomocemi, jaké mělo moravské místodržitelství v Brně.[35]

Tyto správní reformy znamenaly, že první státní instancí, která měla za úkol zpracovávat církevní výkazy přirozené měny, bylo okresní hejtmanství, které následně posílalo své sumáře za politický okres místodržitelství v Opavě, posléze zemské vládě slezské, jež sestavila tabely pro celé rakouské Slezsko a zaslala je rakouské vládě (konkrétním ministerstvům). Okresním hejtmanstvím měla výkazy zasílat děkanství, což se stalo i na Těšínsku, kde údajně podle dosavadní praxe sestavoval populační sumáře knížecí biskupský komisariát a přeposílal je dále politickým úřadům,

[31] MZA, f. Apelační soud /1628/ 1783–1850 /1897/, Statistika obyvatelstva, sign. A 3–136, k. 688, oběžník c. k. zemského místodržitelství (Brno, 14. 7. 1838).

[32] V. SRB, *Dvěstě let*, s. 13–14.

[33] ZA, f. Zemská vláda slezská, Demografická statistika – statistické zprávy o přirozeném pohybu obyvatelstva, porodech a úmrtích, o sňatcích civilních a vojenských osob (1849–1855), inv. č. 1108, k. 382, Allgemeine Bemerkungen hinsichtlich der Nachweisungen über die Bewegung der Bevölkerung für die Herren Landes-Chefs (s. d., s. l.).

[34] Jan JANÁK – Zdeňka HLEDÍKOVÁ – Jan DOBEŠ, *Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost*. Praha 2007^3, s. 273; Josef BARTOŠ a kol., *Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848–1960.* Sv. 1. Ostrava 1966, s. 18–19.

[35] Ivan ŠTARHA, *Přehled dějin správy na Moravě a ve Slezsku.* Brno 2005, s. 18.

ale: „…*die abbezogenen Tabellen und Berichte nach der neuen Verordnung jedes Dekanat für sich der betreffenden Bezirkshauptmannschaft zu übergeben hat*…“.[36] Olomouckou konzistoř ale posléze v procesu opět zaangažovalo moravské místodržitelství a musela rozesílat tabely ke sběru dat. Těšínský okresní úřad informoval zemskou vládu, že olomoucká konzistoř byla pověřena předáním tabel duchovním své dieceze, tzn. i svým farnostem v rakouském Slezsku: „*Da ich über eine derlei Vertheilung bisher keine Kenntniß hatte, so war ich genöthiget mich über den eigentlichen Sachverhalt bei der k. k. Bezirkshauptmannschaft zu Mistek zu erkundigen*…,“ jež těšínskému hejtmanovi zaslalo opis příslušného výnosu moravského místodržitelství z 29. 8. 1852, z něhož bylo lze vyčíst, že oba ordinariáty a superintandanti země byli poděleni určitým množstvím tištěných tabel pohybu obyvatelstva, z čehož každému duchovnímu měly připadnout čtyři exempláře.[37]

Jelikož se změnily formuláře k výkazu dat, byly rozeslány instrukce k jejich použití, a to pro každou instanci zvlášť, ačkoliv byly v mnohém stejné. Nové tabely načrtlo ministerstvo obchodu na návrh ředitelství ústřední statistiky (Direktion der administrativen Statistik) a totéž ministerstvo nechalo rozeslat instrukční materiály s vřelým doporučením, aby při předávání podřízeným úřadům byla kladena na srdce vážnost této věci a aby dílo sloužilo praktickým účelům správy, ne jako se stávalo dříve, že to bylo mnohými odbyto. Tato statistika byla současníky chápána jako potřebná nejen pro státní správu, ale i pro mnoho vzdělanců. Pronikla prý do mnoha ústavů, jež se staly v říši nezbytnými. Úsilí všech úředníků a duchovních bylo uznáváno a bylo hodnotné pro všeobecné dobro (v podstatě osvícenské „für das allgemeine Beste“).[38]

Pro duchovní různých konfesí byla vytvořena psaná verze instrukcí, podle níž měl každý kněz, pastor či rabín pro danou lokalitu svého obvodu sestavit dva exempláře pěti formulářů, dohromady tedy 10 tabel. Oba exempláře museli zaslat do pevně stanoveného termínu okresnímu hejtmanství. Tabely byly striktně specifikovány a opatřeny upřesňujícími poznámkami:

Tabulka 1, nebo-li tabulka sňatků, byla rozdělena podle věku a stavu a do vedlejšího výkazu bylo potřeba zanést údaje o smíšených sňatcích a o ukončení manželství smrtí jednoho z manželů či rozvodem. Duchovní měli skutečně povinnost vést data o ukončení manželství, a to s uvedením délky trvání manželství v letech,

[36] SOkA Frýdek-Místek, f. Děkanský úřad Frýdek, Matriční záležitosti, inv. č. 89, sign. IX, k. 20, list knížecího biskupského komisariátu na děkanství ve Frýdku (10. 12. 1850).

[37] ZA, f. Zemská vláda slezská, Provádění konskripce, přehled obcí Těšínského kraje + r. 1849 s údaji o počtu obyvatel, vojenské předpisy o konskripcích, předpisy o sčítání lidu, statistiky, číslování domů, výkazy cizinců a rakouských občanů v cizině, seznamy obcí povinných ubytováním vojska, sign. 164, inv. č. 1688, k. 2675, zpráva těšínského okresního úřadu o rozdělení tabel přirozené měny (Těšín, 20. 12. 1852).

[38] ZA, f. Zemská vláda slezská, Demografická statistika, inv. č. 1108, k. 382, korespondence ministerstva vnitra slezskému místodržícímu (Vídeň, 6. 3. 1851).

k čemuž měli použít úmrtní matriky. „*Das „Alter" ist in dem Sinne zu nehmen, daß das mindere Jahr gerade überschritten und das höhere noch nicht oder aber erreicht sei. So sind z. B. in die Rubrik von „20 bis mit 24 Jahren" alle jene Bräute aufzunehmen, welche das 20. Lebensjahr, wenn auch nur um einer Tag überschritten und das 24. Lebensjahr noch nicht erreicht haben, oder aber 24 Jahre alt sind.*"[39] Z této poznámky vyplývá naprosto jasně, že tehdejší statistici počítali s dokončeným věkem a osoba ve věku 20 let a 1 den už byla začleněna do skupiny 20–24 let, nikoliv do kategorie do 20 let. Instrukce dále nabádala, že součet sňatků podle věku musí souhlasit s celkovým počtem sňatků, v případě nového sňatku rozvedené osoby se mělo doplnit, že tato osoba je chápána jako vdova (vdovec), na zadní stranu se měl udělat výkaz nejstarších a nejmladších snoubenců a výkaz všech duchovních v oblasti.

Tabulka 2, nebo-li tabulka narozených, byla rozdělena na dva hlavní oddíly – živě narození a mrtvě narození. V případě vícečetných porodů neměli duchovní uvádět počet porodů, ale narozených. Jestliže přišlo jedno z dvojčat nebo vícerčat na svět mrtvé: „*…sind die Zahlen in die betreffenden Rubriken einzutragen, und es ist nur eine erläuternde Bemerkung in folgender Fassung anzuhängen: Bei drei ehelichen Zwillings-Geburten von gleichem Geschlechte waren ein Knabe und 2 Mädchen, bei 4 ehelichen Zwillings-Geburten von gemischtem Geschlechte 3 Knaben und 1 Mädchen todt geboren. Für diese Beispiele wäre daher bei den ehelich Lebendgeborenen in die erste Rubrik „Zwillinge" 2, in die dritte 1, in die zweite aber 4 und bei den ehelich Todtgeborenen in die erste Rubrik Zwillinge 1, in die dritte 2, und in die zweite gleichfalls 4 einzutragen…*"[40] V instrukci navíc jasně zaznělo, že se musí dobře rozlišovat mezi mrtvě a časně narozenými a rovněž přesně specifikovat děti, které se narodily slepé, což se mělo uvádět už do matrik.

Tabulka 3 představovala výkaz úmrtnosti dětí, které dosud nepřekročily 5. rok života (tzn. skupina 0–4), bez mrtvorozených. Duchovní byli pro tuto tabelu povinni uvádět v úmrtních matrikách u všech dětí pod 5 let manželský či nemanželský původ. Tabulka 4, nebo-li výkaz zemřelých podle věku, byla rozdělena na jednoleté věkové skupiny (pouze malé děti byly souhrnně ve skupině 0–4), chápané stejně jako u tabulky 1. V instrukci bylo napsáno, že tento výkaz je v nejvyšším zájmu (!), a proto neměli duchovní, pokud možno, používat příliš často rubriku „unbekanntes Alter". Na zadní straně měli uvést nejstaršího zesnulého (měsíc úmrtí, místo úmrtí a věk).

Tabulka 5, nebo-li výkaz příčin úmrtí zemřelých, se dělila na dva oddíly – nemoci a násilná úmrtí. Mezi „Ortskrankheiten" (místní choroby) se měly zařadit nemoci typické pro danou oblast a její okolí, např. Cretinismus, Weiffelzopf (asi

[39] Tamtéž, Amts-Unterricht in Betreff der Nachweisungen über die Bewegung der Bevölkerung. I. Für die Seelsorger der verschiedenen Confessionen (s. d., s. l.).

[40] Tamtéž.

skřítek, kołtun, tj. plstnatost vlasů[41]), gewisse Fieber (určitý typ horečky). Za „gewöhnliche Krankheiten" (obvyklé choroby) chápala instrukce ty, jež nebylo možno zařadit do ostatních rubrik. Byl-li člověk nalezen mrtev a nebylo zřejmé, zda zemřel přirozeně, vraždou, zabitím, či sebevraždou, mohl být uveden v rubrice „unbekannte Ursache" (neznámá příčina). Na zadní straně formuláře měli duchovní ještě specifikovat sebevraždy. A opět: „*Die Hauptsumme beider Abtheilungen muß die Summe sämmtlicher Verstorbenen geben und dient daher zur Rechnungsprobe.*"[42] Tato podmínka hraje důležitou roli i při excerpci dat, protože počítačový program Excell sčítá tyto sumy automaticky, a tak umožňuje okamžitou kontrolu a případnou opravu chyb.

Po duchovních nastoupila práce státních úředníků. Okresní hejtmanství měla zajistit srovnatelnost údajů, proto dostávala stejné formuláře, opět dvě verze pěti tabel, jež měla zasílat místodržitelstvím, v rakouském Slezsku od roku 1853 zemské vládě. Každý formulář ovšem nyní obsahoval dva výkazy (dvě tabulky) – podle měsíců (pro celý politický okres) a podle soudních okresů, v druhém jmenovaném byla data tříděna ještě podle vyznání. Tištěná instrukce pro hejtmany nabádala, že vše se musí dobře kontrolovat, např. součty za měsíce musí odpovídat součtům za soudní okresy. Úředník okresního hejtmanství byl navíc povinen znát instrukci pro duchovní, protože z jejich tabel sestavoval své sumáře, a musel dbát, aby byly v pořádku odevzdány.

K tabulce 1 (sňatky) instrukce pro úředníky hejtmanství zdůrazňovala, aby se dvakrát nepočítaly smíšené sňatky, čemuž měli předcházet už duchovní. Výkazy smíšených a rozvázaných manželství měly být jen sumární pro celý politický okres, přičemž trvání ukončeného manželství bylo velmi důležitým údajem, takže hejtmanství byla povinna ho kontrolovat. Na druhé straně formuláře se měli poznamenat duchovní všech vyznání za jednotlivé soudní okresy: „*Wenn eine Seelsorge Ortschaften in verschiedenen Gerichtsbezirken zu ihrem Sprengel zählt, so ist die Seelsorge jenem Gerichtsbezirke zuzurechnen, in welchem deren Hauptort (Sitz) liegt.*"[43] Ve výkazu duchovních se navíc měl objevit jazyk, který používali v komunikaci s ovečkami, a to na prvním místě převládající jazyk, spojkou „auch" bylo možno připojit ještě méně užívaný (např. „slovenisch auch deutsch"). Spolu

[41] Viz např. Jan VYHLÍDAL, *Skřítek (skřotek, koltun) ve vlasech po názoru lidu českého ve Slezsku*. Český lid 10, 1901, s. 401–403; 11, 1902, s. 192.

[42] ZA, f. Zemská vláda slezská, Demografická statistika, inv. č. 1108, k. 382, Amts-Unterricht in Betreff der Nachweisungen über die Bewegung der Bevölkerung. I. Für die Seelsorger der verschiedenen Confessionen (s. d., s. l.). Instrukce se uchovaly např. také ve fondu farního úřadu Bruzovice včetně verzí pro nadřízené instance, viz SOkA Frýdek-Místek, f. Farní úřad Bruzovice, Výkaz narozených, zemřelých a sňatků ve farnosti, statistika populace ve farnosti, pohyb obyvatel (1764–1963), inv. č. 133, sign. Vi, k. 10.

[43] Tamtéž, *Amts-Unterricht in Betreff der Nachweisungen über die Bewegung der Bevölkerung. II. Für die Bezirkshauptmannschaften* (s. d., s. l.).

s touto informací se měl na zadní straně vyskytnout ještě výkaz nejstarších a nejmladších ženichů a nevěst.

K tabulce 2 (narození) vyžadovala instrukce specifikaci vícečetných porodů. Za důležité se považovalo, aby bylo bez pochyb pohlaví dětí, což platilo hlavně pro případy, kdy jedno dítě se narodilo živé a druhé mrtvé. U dětí, které se narodily slepé, se dokonce měly v poznámce uvést podrobnější údaje k dítěti i k jeho rodičům (vyznání, zaměstnání, měsíc narození dítěte, soudní okres apod.). K tabulce 3 (dětská úmrtnost) instrukce nabádala v podstatě jen, že je nutno data početně kontrolovat, u tabulky 4 (úmrtí) měla okresní hejtmanství hlídat, aby nebyla zneužívána rubrika „neznámý věk" a aby nebyli opomenuti vězni zemřelí ve vězení. Jelikož okresní hejtmanství vlastnila veškeré informace ke všem vraždám, zabitím a sebevraždám, měla k tabulce 5 (příčiny úmrtí) vytvářet zvláštní výkazy těchto násilných úmrtí. Mezi vraždou a zabitím bývá nejistá hranice, a proto měli úředníci poznámkou vysvětlit, proč byl daný případ kvalifikován tak, či onak. U sebevrahů měli uvádět pohlaví, věk, měsíc sebevraždy, způsob a předpokládanou příčinu. Okresní hejtmanství si dále musela pohlídat, aby jim duchovní odevzdali práci v poslední třetině měsíce listopadu, protože musela udělat shrnutí do konce prosince a poslat jeden duplikát tabulek místodržitelství. V případě potíží měla neodkladně uvědomit zemského šéfa (Landeschef).[44]

Třetí instrukce byla vytištěna pro místodržitelství a byla podobná těm předchozím. Zemští úředníci byli především povinni kontrolovat údaje předané okresními hejtmanstvími a městy (se zvláštním statutem) stojícími mimo správu okresních hejtmanství. Kontrolovat měli úplnost dat ze všech částí země a ve všech rubrikách (i údaje zemského vojenského velitelství) a jejich spolehlivost (výpočtem). Pokud by zjistili chybu, měli okamžitě uvědomit daného duchovního a okresní hejtmanství a žádat nápravu. O neopravených problémech a chybách měli učinit poznámku v zemských sumářích. Sestavovali opět dva exempláře pěti tabelí, znovu byly v rámci jednoho formuláře dva výkazy, a to podle měsíců (za celou zemi) a podle politických okresů s tříděním podle náboženství. Zvláštní zdůraznění byla v podstatě stejná jako u předchozích dvou instrukcí. K tomu byla připojena informace, že po vytvoření zemských sumářů budou tabulky vytištěny a rozdány tři exempláře – 1) ministerstvu vnitra, 2) ministerstvu obchodu, řemesel a veřejných staveb a 3) ředitelství úřední statistiky a dvorské účtárně politických fondů. Přesně byly stanoveny termíny pro odevzdání statistik pro jednotlivé země: pro Moravu, vojenskou hranici a Sedmihradsko konec března (Slezsko asi bráno s Moravou).[45]

Místodržitelům sloužila k poučení všeobecná instrukce, z níž vycházely všechny dosud zmíněné příručky, a především úvodní pasáže se pak opakovaly ve všech instrukcích. V úvodu bylo tedy napsáno, že roční výkazy pohybu obyvatelstva

[44] Tamtéž.

[45] Tamtéž, *Amts-Unterricht in Betreff der Nachweisungen über die Bewegung der Bevölkerung. III. Für die Statthaltereien* (s. d., s. l.).

obsahují statistické zobrazení proběhnuvších sňatků, narození a úmrtí, slouží k udržení evidence stavu obyvatelstva po dobu, v níž neprobíhají sčítání lidu, zároveň mají dodat výmluvný obraz o stavu občanů a spolu se sčítáními lidu tvoří základ k řešení mnoha otázek, jejichž zodpovězení mají význam nejen pro státní správu, nýbrž i pro jednotlivé obce. Výkazy sňatků představují zjištění, kolik lidí vstupuje do manželství a hlavně do prvního manželství, zejména v jakém průměrném věku, zda uzavřené sňatky jsou „*rechtzeitige oder verspätete*", jaká je délka trvání manželství atd. Tabely narozených znamenají údaje o manželsky a nemanželsky narozených a mrtvorozených, prvorozencích, slepých od narození, vícečetných porodech, zjišťování počtu obyvatel, frekvence nemanželsky narozených, mrtvorozených atd. Výkazy zemřelých přinášejí náhled do počtů zemřelých v jednotlivých zemích podle pohlaví a věku, informace pro penzijní, životní a pojišťovací ústavy, údaje o dětské úmrtnosti, „…*welche dem Staate jährlich namhafte Opfer kostet*."[46]

Ještě důležitější jsou podle instrukce tyto údaje jako celek, protože ukazují věrný obraz společenského stavu občanů. Umožňují srovnání v prostoru i v čase a zjištění zákonitostí ve vývoji. Výkazy však proto musí splňovat následující podmínky:

- musí být **úplné**, tzn. musí obsahovat všechny sňatky, narození a úmrtí, a to ze všech náboženských vyznání, musí být uvedeny ve všech rubrikách a opatřeny poznámkami, které slouží k vysvětlení,
- musí být **spolehlivé**, tzn. musí ve všech svých jednotlivostech odpovídat skutečnosti a nesmí se zakládat na svévolných odhadech,
- musí být udělány pro **co nejmenší oblasti**, aby zvláštnosti, které snadno zaniknou ve velkých celcích, co nejvíce vystoupily a aby mohly být provedeny nutné výzkumy omezené na menší území, k tomu byla určena okresní hejtmanství a jejich územní části,
- musí být **srovnatelné**, tzn. musí mít ve všech korunních zemích co možná nejshodnější průběh sběru a způsob výpočtu.[47]

Požadavky na úplnost a spolehlivost údajů se pak objevily i v dalších instrukcích. Okresní hejtmani měli dát pozor, aby žádná z lokalit v okrese nebyla přehlédnuta, kontrolovat duchovní, zda vyplňují všechny rubriky, a zajistit, aby statistice neunikly ani osoby s vyznáním, které nebylo v dané zemi známé a obvyklé. Úředníci měli dokonce nahlížet do matrik a přesvědčit se o správnosti údajů uvedených duchovními.[48] Instrukce pro duchovní varovala před tzv. „Doppelzählung" – duchovní nesměli zapsat žádný případ, o němž neměli zjištěno, že nebyl zapsán někde jinde. Šlo především o vojáky podléhající vojenským kněžím a vojenskému

[46] Tamtéž, *Allgemeine Bemerkungen hinsichtlich der Nachweisungen über die Bewegung der Bevölkerung für die Herren Landes-Chefs* (s. d., s. l.).

[47] Tamtéž.

[48] Tamtéž, *Amts-Unterricht in Betreff der Nachweisungen über die Bewegung der Bevölkerung. II. Für die Bezirkshauptmannschaften* (s. d., s. l.).

sběru dat o přirozené měně. Tato nabádání stála s nejvyšší pravděpodobností také za podstatným zlepšením evidence mrtvorozených dětí v matrikách, tzn. lepším rozlišování živě a mrtvě narozených: „*Auch wird nochmals erinnert, daß auf die Nachweisungen über die Todtgeborenen, worunter man die lebenfähig, aber todt auf die Welt gekommenen Kinder versteht nicht aber jene, welche unmittelbar nach der Geburt gestorben sind, alle Sorgfalt verwendet werde*."[49]

Instrukce zněly jasně, ale realita nebyla tak jednoduchá. Dochovala se bohatá korespondence úřadů, v nichž se řešily problémy. První potíže se logicky týkaly přechodu ze starého na nový správní systém. V květnu 1850 se ministerstvo vnitra dožadovalo u prvního slezského místodržitele rytíře von Kalchberg výkazů pohybu obyvatelstva za vojenský rok 1849. Dosud prý výkazy nebyly dodány. Místodržitelství poznamenalo na zadní stranu tohoto listu, že to ještě spadalo pod rezort moravskoslezského gubernia, kterému předal tabely bývalý opavský krajský úřad k 2. 12. 1849. Nebyly ovšem předány výkazy za bývalý těšínský kraj: „*Sollte wider hierortiges Vermuthen das bestandene teschner Kreisamt diese Ausweise pro 1849 der Brünner Landesstelle nicht eingesendet haben, so hat die kk Bez. Hauptmannschaft diese Ausweise für den ehemaligen teschner Kreis alsogleich zusammenzustellen und binnen 5 Tagen anher vorzulegen*."[50] Úkol krajského úřadu tedy mělo nahradit okresní hejtmanství v Těšíně, které svým způsobem převzalo agendu, ale logicky nemělo působnost v celém bývalém těšínském kraji. Krátce nato si tabely vyžádala také dvorská účtárna,[51] takže moravské místodržitelství zaslalo slezským okresním hejtmanstvím 400 ks výtisků hlavních výkazů pro vojenský rok 1849,[52] tzn. stále starý typ z roku 1828 (viz obr. č. 4).

Na konci roku 1850 už zasílala výkazy přirozené měny okresní hejtmanství a objevily se první problémy, především s časem. Těšínské okresní hejtmanství požádalo o prodloužení lhůty k dodání výkazů, protože mělo za úkol vytvořit přehledové tabely za bývalý těšínský kraj, aby se data z vojenského roku 1850 mohla srovnat s předchozím rokem. Hejtmanství uvádělo, že dosud nebyly předloženy výkazy z děkanátů bílského politického okresu a „*…von den Dekanaten der Friedeker kk. Bezirkshauptmannschaft aber erst am heutigem Tage (…) anher gelangt sind…*".[53] Tabely byly zaslány z Těšína 15. 1. 1851, a to sumáře ze všech děkanátů. Jenže v únoru se objevily stížnosti na špatnou kvalitu výkazů zaslaných z Těšína. Prý nesouhlasily sumy v jednotlivých částech, ani porovnání s rokem 1849. Navíc sumy z roku 1849 byly z tištěného výkazu, zatímco v Těšíně srovnávali s jinou tabelou.

[49] Tamtéž, Amts-Unterricht in Betreff der Nachweisungen über die Bewegung der Bevölkerung. I. Für die Seelsorger der verschiedenen Confessionen (s. d., s. l.).

[50] Tamtéž, Dopis ministerstva vnitra místodržiteli Slezska (Wien, 4. 5. 1850).

[51] Tamtéž, Předávka výkazů k. k. Hofbuchhaltung politischer Fonde im Wien (14. 5. 1850).

[52] Tamtéž, Zásilka tabel slezskému místodržitelství (s. l., 7. 8. 1850).

[53] Tamtéž, Žádost o prodloužení lhůty pro dodání výkazů (Těšín, 29. 12. 1850).

Autor této kritiky přidal předpoklad, že okresní hejtmanství v Těšíně by mělo mít koncepty pro bývalý těšínský kraj: „…*und falls die vorjährigen Dekanatsausweise noch in der Registratur des ehemaligen Teschner Kreises vorfindig sind, auch diese mit Beschleunigung daher vorzulegen*.“[54] Hejtmanství se bránilo, že zaslalo ne příliš kvalitní koncepty, protože děkanátní výkazy už údajně v registratuře bývalého kraje nebyly, jelikož byly zaslány guberniu.[55]

S přechodem na nový typ výkazních formulářů nastaly nové potíže, hlavně s rozesíláním tiskopisů. Okresní úřad v Bílsku už na počátku července 1851 hlásil nedostatek exemplářů. Bylo mu dodáno 44 formulářů a 22 instrukcí pro duchovní, ale v celém okrese bylo 20 katolických a 7 evangelických duchovních. Bylo tedy potřeba ještě pět instrukcí a deset formulářů.[56] S podobným problémem se ozval frýdecký okresní komisař Karl Persina, že obdržel 15 exemplářů dvou tabel, ale zbylých tří tabel ne.[57] Těšínské okresní hejtmanství žádalo celkem čtyřikrát – dvakrát v červenci, jednou v srpnu i září. Z 25 exemplářů pro duchovní různých konfesí jich dorazilo údajně jen osm a ještě scházelo 50 formulářů. Dále prý chyběl závěr ke 24 kusům instrukcí, pouze čtyři došly kompletní, a jeden měl polovinu listu. V okrese bylo 26 farních úřadů, šest pastorátů a jedna židovská obec.[58] Není se proto čemu divit, že těšínský úřad opět na konci roku žádal o prodloužení lhůty k dodání elaborátů za vojenský rok 1851 do 10. ledna 1852.[59]

Ministerstvo vnitra odpovědělo slezskému místodržiteli rytíři von Kalchberg, že z více zemských úřadů se ozývaly dotazy, odkud vzít peníze na nové zpracování statistického shrnutí pohybu obyvatel podle ministerského výnosu z 6. 3. 1851. Ministerstvo tedy šalamounsky rozhodlo, že všechen tisk tabelí a jejich zaslání bude na zemských úřadech. Znamenalo to nejen tabely A – E, které sestavovaly zemské úřady, ale i tabely 1–5 pro duchovní a rabíny a I–V pro nižší politické úřady (okresy). Místodržitelství pak měla požádat ministerstvo o proplacení nákladů. Týkalo se to jen civilního obyvatelstva, protože vojenské údaje měly být zajištěny na náklady armády.[60]

Jenže ani vyřešení situace s nedostatkem tabel neznamenalo konečné vítězství. Těšínské hejtmanství požádalo o další prodloužení lhůty k dodání výkazů na počátku ledna 1852, protože prý většina farních úřadů dodala výkazy chybně a musí být opraveny. Pastelkou dopsali termín 20. ledna.[61] Krátce nato si podobně

[54] Tamtéž, Poznámka o nekvalitních výkazech zaslaných z Těšína (s. l., 24. 2. 1851).

[55] Tamtéž, Odpověď okresního hejtmanství (Těšín, 26. 2. 1851).

[56] Tamtéž, Žádost okresního úřadu v Bílsku (Bílsko, 10. 7. 1851).

[57] Tamtéž, Žádost okresního komisaře ve Frýdku (Frýdek, 18. 7. 1851).

[58] Tamtéž, Žádosti okresního hejtmanství v Těšíně (Těšín, 16. 7., 29. 7., 25. 8. a 8. 9. 1851).

[59] Tamtéž, Žádost těšínského okresního hejtmanství o prodloužení lhůty (Těšín, 21. 12. 1851).

[60] Tamtéž, Odpověď ministerstva vnitra (Vídeň, 30. 12. 1851).

[61] Tamtéž, Prosba o lhůtu k dodání výkazů z okresního hejtmanství v Těšíně (Těšín, 7. 1. 1852).

stěžovalo opavské hejtmanství. Sumáře mělo zaslat do 10. ledna, ale někteří duchovní přes značné popohánění dosud nedodali všechny výkazy. Navíc provedli množství početních chyb, takže sestavování hlavních výkazů bylo časově náročné. Hejtmanství požádalo o lhůtu do konce ledna.[62] Z toho logicky vyplynulo, že ani výkazy za zemi nemohly být hotovy včas. Sestavením zemských sumárních tabel bylo výnosem z 3. ledna 1852 pověřeno c. k. slezské provinciální oddělení státní účtárny a dostalo termín 15. února 1852. Brzy se ozvalo (13. ledna), že výsledek bude předložen až koncem února, protože: „*Die Zusammenstellung dieser wichtigen Uibersicht ist eine Aufgabe, welche wenn auch mehrere Beamte gleichzeitig daran arbeiten würden*…," přesto ho nelze udělat během jednoho týdne. Zatím mu výkazy dodalo jen frýdecké okresní hejtmanství, ostatní ne, a proto bylo potřeba delšího času. V další, nedatované zprávě oddělení informovalo, že tabely dodaly okresní úřady v Bílsku, Jeseníku, Těšíně a městský úřad v Opavě, ale stále se čekalo na Krnov, Bruntál a Opavu.[63] V další zprávě, s poměrně velkým časovým odstupem, požádal představený místodržitelského oddělení Rieger o další odklad termínu k odevzdání sumáře za celou zemi, protože bruntálské tabely ještě nebyly dodány. Rieger také žádal, aby místodržitelství zatlačilo na bruntálské hejtmanství, jelikož sumáře bylo potřeba vytisknout. Musely se ministerstvu posílat tištěné.[64]

Ministerstvo obchodu na konci dubna poděkovalo rytíři von Kalchberg za tabely a podporu statistického sběru dat[65] a celý „kolotoč" mohl začít znovu. Už v červnu 1852 požádalo opavské hejtmanství o 1000 kusů tabelí pro rok 1852 pro duchovní (z každé po 200 ks), protože v okrese působilo celkem 47 farností a duchovní dokázali spotřebovat někdy dva až tři exempláře jedné tabely. Hejtmanství považovalo za vhodné zaslat kněžím ještě jeden exemplář navíc na měsíční poznámky na další rok.[66] Na konci srpna následovaly žádosti dalších hejtmanství – Těšín pro 26 farností a osm pastorátů, Bílsko pro 22 farností, osm pastorátů, jeden rabinát a jednoho židovského vykladače náboženství (Religionsweiser), Frýdek pro 14 farností, dva pastoráty a jeden rabinát, Krnov pro duchovní a osoblažský rabinát. K žádostem se přidal i generální vikariát – chtěl tabely na rok 1852 pro 86 duchovních rakouské části vratislavské diecéze pro usnadnění daného úkolu.[67] Místodržitelství na zadní straně připsalo, že formuláře už okresní hejtmani předali kněžím, ale jesenické hejtmanství žádalo o tabely ještě 7. 10., 15. 10. a znovu 8. 11., podobně frýdecké hejtmanství 20. 10.

[62] Tamtéž, Prosba o lhůtu k dodání výkazů z okresního hejtmanství v Opavě (Opava, 9. 1. 1852).

[63] Tamtéž, Zprávy k. k. schles. Prov. Staatsbuchhaltungs-Abtheilung (Opava, 13. 1. 1852 a s. d.).

[64] Tamtéž, Zpráva k. k. schles. Prov. Staatsbuchhaltungs-Abtheilung (Opava, 10. 3. 1852).

[65] Tamtéž, Poděkování z ministerstva obchodu a veřejných staveb (Vídeň, 25. 4. 1852).

[66] Tamtéž, Žádost okresního hejtmanství v Opavě (Opava, 24. 6. 1852).

[67] Tamtéž, Žádost generálního vikariátu v Těšíně (Strumeň, 22. 9. 1852).

Kromě nedostatku formulářů se duchovní museli vyrovnat s přibývajícím objemem práce. Ministerstvo vnitra obdrželo pochyby, zda jsou kněží vůbec schopni celý závazek zvládnout, a dalo ministerstvům kultu a obchodu podnět, aby zjistila, jestli by se formuláře daly zjednodušit a odstranit některé rubriky. Vynechán byl tedy výkaz prvorozenců, duplikáty, jež měli duchovní dodávat politickým úřadům, a specializace smíšených manželství. Dále nemuseli kněží sestavovat tabely podle míst, stačily sumárně, ale za jednotlivé měsíce. Politickým úřadům odpadla povinnost posílat třetí exemplář dvorské účtárně politických fondů.[68] Okresní hejtmanství v Těšíně však opět úkol nestihlo, protože údajně měli sumáře sestavovat okresní lékař dr. Nickl a c. k. krajský ranhojič Wiskočil, ale byli příliš zaměstnáni při zemském soudu ohledáváním zemřelých. Když se k práci dostali, zjistili nedostatky a chyby v některých farních tabelách.[69] Přes tyto potíže se podařilo zaslat zemské sumáře do konce února. Byly litografovány a odeslány ve třech exemplářích ministerstvu vnitra, ministerstvu obchodu pro potřeby ředitelství administrativní statistiky a po zrušení dvorské účtárny nově c. k. komornímu úřadu hlavních knih (Kameral Hauptbuchhaltung). Jeden exemplář byl zaslán rovněž redakci Troppauer Zeitung.[70]

Přechod k okresním úřadům (1854/55)

Novou správní reformou, provedenou v letech 1854–1855 byla zrušena okresní hejtmanství, jež musela předat agendu výkazů přirozené měny jiným úřadům. Ministerstvo vnitra žádalo zemskou vládu slezskou, aby zjistila, které úřady by mohly tuto agendu převzít, a doporučení měla zaslat do konce března 1855.[71] Zemská vláda odpověděla již za pět dní a nezapomněla to hned v úvodu zdůraznit. Prý si pospíšila, aby úkol splnila. Zopakovala dosavadní praxi v rakouské části Slezska. Tabely byly zasílány místními duchovními a rabíny okresním hejtmanstvím, z farností hlavního města starostenskému úřadu (magistrátu) a odtud zemské vládě, kam dorazily také vojenské výkazy z Brna. Následně byly oddělením státního účetnictví slezské provincie vytvořeny sumární přehledy a zároveň výtahy pro noviny korunní země a pro ministerstvo obchodu. Zemská vláda vyjádřila názor, že po zřízení nové politické organizace není třeba měnit úkoly místních duchovních, hlavního města a vojenské správy, avšak: „*Die Specialisierung nach Gerichtsbezirken muß entfallen, weil die Unterabtheilung in Gerichts- und Steuerbezirke für die Zukunft entfällt.*“ Nově považovala za nezbytné specializovat data na úrovni nových smíšených okresů (Amtsbezirken), ale za nejdůležitější považovala zemské

[68] Tamtéž, Zpráva ministerstva vnitra (Vídeň, 14. 12. 1852).

[69] Tamtéž, Okresní hejtmanství v Těšíně žádá podruhé o odklad dodání tabel (Těšín, 13. 2. 1853).

[70] Tamtéž, Zpráva místodržitelského oddělení pro místodržitelství (Opava, 28. 2. 1853).

[71] Tamtéž, Oznámení ministerstva vnitra slezské Zemské vládě v Opavě (Vídeň, 6. 3. 1855).

přehledy pro srovnání stavu v jednotlivých zemích. Kromě drobných modifikací tedy nebylo nutno činit žádné podstatné změny.[72]

Výnosem z téhož dne 11. 3. 1855 č. 2561 tedy přebíraly statistické výkazy přirozené měny okresní úřady a v místech, jež jim nepodléhaly, obecní orgány pověřené politickou správou (statutární města). Provinciální státní účtárenské oddělení mělo zaslat jeden zemský sumář ministerstvu vnitra, avšak okresní sumáře ministerstvu obchodu (!). Okresní úřady tak nemusely nadále dodávat dva sumáře, nýbrž stačil pouze jeden. Souhrnný výkaz podle okresů odpadl.[73]

V zásadě se nic nezměnilo, jen žádostí o dodání formulářů přibylo, protože ve Slezsku se z každého předchozího soudního okresu stal smíšený okres se soudní i politickou působností. Už nežádal třeba jen okresní úřad v Těšíně, Frýdku, Bílsku, ale i ve Fryštátě, Jablunkově, Bohumíně a v západní části Slezska v Albrechticích, Bílovci, Horním Benešově, Vidnavě, Javorníku, Zlatých Horách atd. Okresní úřad v Klimkovicích zasílal prosbu o tabely ještě 10. 12., Vítkov 16. 12. a Odry dokonce 17. 12. 1855.[74] Úřad v Bílsku to udělal i za kolegy, chtěl tabely pro bílský sanitární okres, jenž zahrnoval úřední okresy Bílsko, Skočov a Strumeň, takže předchozí uspořádání.[75] I zasílání tabel bylo zatím, zdá se, v plenkách, protože z Jablunkova přišly s podpisem děkana: „*Mit Bezug auf den hohen Erlaß vom 26ten Oktober 1855 Z. 15313/164 werden von dem gefertigten Bezirksamte die Tabellen über die Bewegung der Bevölkerung von den Pfarreien Jablunkau, Istebna, Mosty und Wendrin dann den Pastoraten Bistritz und Nawsi zum hochortigen Amtsgebrauche ohne besonderer Bemerkung gehorsamst überreicht*."[76] Podobné balíčky se posílaly obvykle z okresních úřadů, ale je možné, že v Jablunkově byl úkolem pověřen místní farář a děkan jako nejlépe způsobilý k něčemu takovému. Stejně musel sestavovat tabely za děkanát.

Přechod k novému systému se podepsal na kvalitě výkazů. Např. tabela příčin smrti obsahovala velké chyby ve výpočtech i v běžných datech. Zdá se, že úředníci zemské vlády sestavovali tyto statistiky jako součty ze zaslaných okresních výkazů a pak přistoupili ke kontrole součtů jednotlivých položek. Je však otázkou, zda tentokrát kontrolu provedli, protože chyb bylo opravdu hodně. V každém případě se okresní úřady následně omlouvaly. Javorničtí úředníci se přiznali k nedostatkům, ale nevysvětlili, proč neopravili chyby ve výkazech lokálií Uhelná (Sörgsdorf)

[72] Tamtéž, Odpověď zemské vlády (s. l., 11. 3. 1855).

[73] Tamtéž, Provádění konskripce, přehled obcí Těšínského kraje + r. 1849 s údaji o počtu obyvatel, vojenské předpisy o konskripcích, předpisy o sčítání lidu, statistiky, číslování domů, výkazy cizinců a rakouských občanů v cizině, seznamy obcí povinných ubytováním vojska, sign. 164, inv. č. 1688, k. 2675, zpráva o výnosu z 11. 3. 1855 (Vídeň, 5. 2. 1856).

[74] Tamtéž, Demografická statistika (1856–1857), inv. č. 1108, k. 383.

[75] Tamtéž, Žádost o tištěné blankety k sestavení tabel (Bílsko, 16. 10. 1855).

[76] Tamtéž, Zásilka děkanátu Jablunkov (Jablunkov, 20. 12. 1855).

a Zálesí (Waldek).[77] Frýdecký úřad se omlouval za pozdní zásilku sumářů následovně: „*Vorgefundene Mängel der einzelnen Eingaben der Seelsorger erforderten eine Rücksendung derselben, und es konnte erst nach Einsendung der verbesserten Tabellen die summarische Zusammenstellung geschehen…*“[78] Posílal tabely i za okres Bohumín, který zase po „starém“ způsobu poskytl výkazy frýdeckému okresnímu lékaři MUDr. Stachalovi, aby se k nim vyjádřil.[79] Největší problémy však způsobil okresní úřad v Odrách. Státní účetní oddělení informovalo v dubnu 1856 zemskou vládu, že dosud nedorazily výkazy z Oder, a proto se zemská sumarizace pozdržela.[80] Zemská vláda urgovala záležitost u oderského úřadu, a dokonce pohrozila pokutou od 5 do 30 zl. Nakonec udělila pokutu na nejnižší hranici – 5 zl.[81] Odry zaslaly výkazy za farnosti, lokalie a pastorát v Suchdole až 12. 6. 1856. List obsahoval zajímavou poznámku: farnost Dolní Vražné (Groß Petersdorf) přináležela na Moravu, ale její součástí byly obce Horní Vražné (Klein Petersdorf) a Hynčice (Heinzendorf) spadající pod okres Odry.[82]

Hranice farních úřadů stále ještě přesahovaly státní územně-správní jednotky. K tomu se vyjádřil generální vikariát už v dubnu 1856 v návrhu nařízení pro duchovenské úřady podle nových podmínek ministerstva vnitra. Farní statistické výkazy se měly zasílat okresním úřadům a na místa, která nepodléhala žádnému okresnímu úřadu, ale disponovala obecními orgány vybavenými politickou správou (statutární města). Pokud farní obvod, nebo děkanátní úřad zasahovaly na území několika okresů, pak se tabely měly dodat okresnímu úřadu, pod něhož spadalo více duchovenských úřadů (asi spíš duší), a ostatní okresy o tom měly být informovány. Duchovní dostali nařízení zaslat své výkazy do 6. ledna 1857 na děkanáty. Podle zemské vlády se tento návrh odchýlil od litery ministerského výnosu z 5. 2. 1856, protože duchovní měli zasílat výkazy děkanátům, jež sestavovaly sumáře a ty pak pokračovaly dále okresním úřadům s vyšším počtem farních obvodů. Jenže hranice děkanátních obvodů se neshodovaly s okresními, takže okresní úřady by nemohly sestavit sumáře pro svá území. Proto vytváření sumářů příslušelo nově jen okresním úřadům, které měly pracovat přímo s farními výkazy bez prostřednictví děkanátů. Navíc zemská vláda nepovažovala za nutné rozesílat podobná opatření, stačilo farním úřadům předat ministerský výnos.

Návrh generálního vikariátu představoval ještě jednu důležitou změnu. Nově se měla data přirozené měny vykazovat do konce občanského roku, tzn. do

[77] Tamtéž, Zásilka okresního úřadu v Javorníku (Javorník, 12. 1. 1856).

[78] Tamtéž, Zásilka okresního úřadu ve Frýdku (Frýdek, 1. 12. 1856).

[79] Tamtéž, Dopis okresního úřadu v Bohumíně (Bohumín, 11. 4. 1856).

[80] Tamtéž, Zpráva Staatsbuchhaltungs-Abtheilung pro zemskou vládu (Opava, 16. 4. 1856).

[81] Tamtéž, Dokumenty z 21. 4., 10. 5., 26. 5. a 11. 6. 1856.

[82] Tamtéž, Zaslání výkazů okresním úřadem v Odrách (Odry, 12. 6. 1856).

31. prosince.[83] Hovořil o tom už výnos z 11. března 1855: „*Schließlich wird noch bestimmt, daß vom Jahre 1856 angefangen, die in Rede stehenden statistischen Nachweisungen nicht mehr nach dem Verwaltungsjahre, sondern nach dem Sonnenjahre abzufassen sind.*“[84] Ministerstvo vnitra zaslalo zemským úřadům instrukci o přechodu na správní rok ve výkaznictví v květnu 1856. Řešila samozřejmě problém měsíců listopad a prosinec 1855, jež měly být buď přiloženy k sumářům za rok 1855, nebo uvedeny zcela odděleně na zvláštních listech. Stačilo rozdělení dat podle těchto dvou měsíců, třídění podle náboženství vyžadováno nebylo. Ani součty za oba měsíce už nemusely být prováděny, ale sčítací úřady měly zkontrolovat správnost okresních výkazů a zaslat je poté ministerstvu obchodu.[85]

Dodatečná statistika si vyžádala další tiskopisy, takže třeba okresní úřad Frýdek žádal ještě 23. srpna 1856 o zaslání tabulek pro svých sedm farností, dva pastoráty a jeden rabinát, navíc pro pět farností, jeden pastorát a jeden rabinát v okrese Bohumín. Provázanost s bývalým sídlem okresního hejtmanství byla stále silná. V říjnu už sice bohumínský úřad žádal sám, jelikož prý některé farnosti pořád tiskopisy neobdržely, ale oznámil, že výkazy farních úřadů zašle frýdeckému c. k. okresnímu lékaři Dominiku Stachalovi k sestavení sumářů.[86] I další okresní úřady zaostávaly v dodávkách tabel[87] a rezort vnitra obdržel zprávu ministerstva obchodu, z níž vyplývalo, že mnoho provinciálních státních účetních oddělení si stěžovalo na podřízené instituce, jež zaostávaly s pracemi na statistikách přirozené měny. „*In Berücksichtigung der besonderen Wichtigkeit dieser statistischen Nachweisungen und in Anbetracht des hohen Werthes und Nutzens der Statistik überhaupt für die Zwecke der Verwaltung…*,“ požadovalo ministerstvo vnitra, aby zemská vláda odstranila tyto závady a přísně dohlížela na dodávání tabel podřízenými úřady ve stanovených lhůtách a spolehlivé podobě.[88] Zemská vláda rozeslala opis tohoto listu a přidala vlastní apel, dosti podobný. Výsledek stejně nebyl potěšující. Několik týdnů nato informovalo státní účetní oddělení, že výkazy za listopad a prosinec 1855 dosud nedodaly okresní úřady Bílsko, Bruntál, Frýdek, Osoblaha, Krnov, Bohumín a Skočov. Sumarizace proto stála na mrtvém bodě.[89] Frýdek poslal 13. 11., Krnov 14. 11., Skočov 28. 11. a pak znovu 14. 12., Bruntál až 19. 12. 1856.

[83] Tamtéž, Návrh nařízení duchovenským úřadům (Těšín, 14. 4. 1856).

[84] Tamtéž, Provádění konskripce, sign. 164, inv. č. 1688, k. 2675, zpráva o výnosu z 11. 3. 1855 (Vídeň, 5. 2. 1856).

[85] Tamtéž, Demografická statistika (1856–1857), inv. č. 1108, k. 383, dopis ministerstva vnitra pro Landesstelle (Vídeň, 20. 5. 1856).

[86] Tamtéž, Žádosti okresních úřadů ve Frýdku a Bohumíně (Frýdek, 23. 8. 1856, Bohumín, 11. 10. 1856).

[87] Tamtéž, Žádosti o odklad (Osoblaha, 24. 9. 1856, Bílsko, 25. 9. 1856).

[88] Tamtéž, Dopis ministerstva vnitra (Vídeň, 1. 10. 1856).

[89] Tamtéž, Zpráva Staatsbuchhaltungs-Abtheilung pro zemskou vládu (20. 10. 1856).

Mezitím započala nová agenda a zemská vláda zasílala tiskopisy pro rok 1856 určené duchovenským úřadům. Sumární tabely slíbila zaslat následně.[90] Přes veškeré sliby žádal 17. ledna 1857 okresní úřad ve Vítkově o urychlené zaslání tiskopisů, protože tamní duchovní správci už odevzdali své výkazy. Podobně úřad v Osoblaze připomínal ještě 21. 1. 1857 slib dodání sumářů, ale: „*Da diese Tabellen bis nun dem gehorsamst gefertigten Amte noch nicht zugekommen sind…*“[91] Následovaly zásilky vyplněných tabel s průvodními dopisy okresních úřadů, z nichž také někdy vyplynuly zajímavé okolnosti sběru dat. Javornický úřad vyjádřil přání, aby byly duchovenské úřady přinuceny prostřednictvím svých nadřízených instancí k přesnějšímu a spolehlivějšímu vedení výkazů: „*…da bisher von einigen der Herre Seelsorger dieses Bezirkes diese Ausweise so unvollständig, ja sogar (…) mit solcher Fahrlässigkeit und Schauderhaftigkeit eingebracht wurden, daß dieselben zur Verbesserung zurückgestellt, oder im ämtlichen Kommissionswege richtig gestellt, und demnach in diesem durch eine Menge Correcturen verunstalteten Zustande hohenorts vorgelegt werden mußten…*“[92]

Zemská vláda dosáhla prodloužení lhůty k dodání zemských tabel do května 1857, ale fakticky je zaslala až 6. června a stěžovala si, že řada okresních elaborátů (zvláště Jablunkov, Krnov, Frýdek, Klimkovice a Těšín) byla sestavena tak nepřesně a lhostejně, že jen po mnoha pracných a zdlouhavých korekturách byly chyby napraveny.[93] Výtky vláda směřovala také konkrétním úřadům. Do Frýdku psala, že výkazy pohybu obyvatelstva za solární rok 1856 byly uznány za nepřesné, zejména okresní sumáře, a chyby bude možno napravit jen po zdlouhavých korekturách: „*Bei der besonderen Wichtigkeit dieser statistischen Nachweisungen und in Anbetracht des hohen Werthes und Nutzens der Statistik überhaupt für die Zwecke der Verwaltung muß die Landesregierung auf eine ganz genaue Abfaßung der erwähnten Summarien ein besonderes Gewicht legen, daher das k.k. Bezirksamt beauftragt wird, mit Strenge darauf zu sehen, daß die fraglichen Nachweisungen künftig in einer vollkommen erläßlichen Weise und innerhalb der festgesetzten Zeitfrist, d. i. längstens bis Ende Februar geliefert werden.*“[94] Na kritiku se ozval např. zástupce oderského okresu: „*Der gehorsamst Gefertigte kk. Bezirks-Vorsteher hat diese Sumarien selbst zusammengestellt, und sich alle Mühe gegeben, dieselben dem mit dem Hohen Erlasse vom 8. Juni 1856 Z.[ahl] 8810 herabgelangten Amtsunterrichte entsprechend zu verfassen.*“[95]

[90] Tamtéž, Zpráva zemské vlády okr. úřadům a městu Opava (Opava, 8. 10. 1856).

[91] Tamtéž, Žádosti okresních úřadů (Vítkov, 17. 1. 1857, Osoblaha, 21. 1. 1857).

[92] Tamtéž, Zásilka tabel okresního úřadu v Javorníku (Javorník, 28. 2. 1857).

[93] Tamtéž, Zpráva zemské vlády ministerstvu vnitra (Opava, 6. 6. 1857).

[94] SOkA Frýdek-Místek, f. Děkanský úřad Frýdek, Nařízení politických úřadů (1779–1955), inv. č. 35, sign. III, k. 8, opis zprávy zemské vlády slezské frýdeckému okresnímu úřadu (Frýdek, 15. 7. 1857).

[95] ZA, f. Zemská vláda slezská, Demografická statistika, inv. č. 1108, k. 383, odpověď okresního úřadu v Odrách na výtky zemské vlády (Odry, 13. 6. 1857).

Zásadním problémem celého období byla náročnost úkolů, které takovou statistickou akcí dopadaly na duchovní a úředníky. Ministerstvo vnitra chtělo společně s resortem obchodu zjednodušit statistické předlohy pro provinční účetní oddělení tak, že by v tabele D (úmrtnost podle věku) zemských sumářů stačil konečný součet u všech rubrik a v každém měsíci.[96] Zemské vládě byl však zaslán z Vídně spíše jízlivý dopis, že duchovní jednotlivých konfesí i orgány ustanovené k sestavování okresních a zemských sumářů nebyly schopny zkoncipovat primitivní podání o méně obyvatelstva, a proto žádaly o ulehčení práce. Prý se věřilo, že se tím budou zabývat osoby, na které je spolehnutí, aby byly schopny dodat tyto nesmírně důležité výkazy státní správě v úplné a spolehlivé podobě. Přesto se v nich objevovaly významné omyly a mezery, takže použitelnost zemských sumářů byla výrazně zhoršena: „*So fehlt in der Tafel der Trauungen die Dauer der aufgelößten Ehen einzeln nach Jahren gänzlich*."[97] Kritici chápali, že tyto údaje se obtížně zjišťovaly, přesto byli toho názoru, že i při velké většině ukončených manželství (smrtí nebo rozvodem) bylo možno spolehlivě zjistit odpovídající data z matrik a co víc, i z mnohem větších zemí jako třeba z Čech. Dalším problémem byl výkaz smíšených manželství. Buď stál zcela mimo pozornost, nebo byl chybně sestaven, jelikož zainteresované osoby pochopily instrukce ministerstva vnitra z 20. 5. 1856 špatně. Z dat mělo jasně vyplynout, který ze snoubenců byl jakého vyznání, a pokud se takové sňatky nevyskytly, muselo se to uvést. V tabelách narozených se měly v rubrikách vícerčat uvádět počty porodů i narozených zvlášť, včetně případů s jedním či více mrtvorozenými dětmi.[98]

Zpoždění v dodávkách tabel se neustále opakovalo. Zlatohorský okresní úřad na konci února 1859 vysvětloval, že při sestavování sumářů z roku 1858 zjistil značné chyby v tabelách duchovních a jejich napravení ještě nedokázal dovést zcela ke konci.[99] Bílovecký okresní představený Brunner zmínil zajímavé důvody svého zpoždění: „*Diesen Termin pünk[t]lich zu zuhalten ist das gehorsamst gefertigte k. k. Bezirksamt außer Stande, da die vielen umfangreichen Vorarbeiten zur dießjährigen Rekrutirung, die zahlreichen Urlauber-Einberufungen welche teilweise mit vielen Correspondenzen verbunden sind; sehr viel Zeit und Arbeitskräfte in Ansrpuch nehmen*."[100] Statistici účetního oddělení Schubert a Charaus zase vzkázali zemské vládě, že tabely fryštátského okresního úřadu vykazují takové nedostatky, „*…daß sie für die Kronlands Summarien nicht benützt werden können*."[101] U všech

[96] Tamtéž, k. 384, Zpráva ministerstva vnitra (Vídeň, 7. 10. 1858).

[97] Tamtéž, Dopis pro zemskou vládu slezskou (Vídeň, 8. 10. 1858).

[98] Tamtéž. Opis se dochoval i ve fondu okresního úřadu Frývaldov, viz SOkA Jeseník, f. Okresní úřad Frývaldov, Pohyb obyvatelstva, statistiky farních úřadů (1856–1865), inv. č. 759, k. 59.

[99] Tamtéž, Zpráva o zpoždění v dodávce tabel (Zlaté Hory, 28. 2. 1859).

[100] Tamtéž, Zpráva o zpoždění v dodávce tabel (Bílovec, 15. 3. 1859).

[101] Tamtéž, Zpráva statistiků zemské vládě (Opava, 30. 5. 1859).

tabel scházelo výslovně nařízené rozlišení podle náboženského vyznání, protože úřad nepoužil tiskopisy určené okresní sumarizaci. Ve výkazu narozených bylo množství dvojčat stanoveno nepřesně a nesprávně, v tabelách III, IV a V se vyskytovaly odlišné souhrnné výsledky, ačkoliv měly souhlasit. Např. v tabele IV (úmrtí) byla v rubrice dětí do 5 let jiná hodnota než v téže rubrice ve zvláštní tabele III (dětská úmrtí). Proto oddělení zaslalo výkazy zpět úřadu k opravě.[102]

Vídeňskému ředitelství administrativní statistiky se zase nelíbilo přílišné zjednodušení tabely úmrtí. Dokonce ji označilo za „…*ganz unbrauchbar*…" Slezské oddělení prý naprosto neporozumělo výnosu ministerstva vnitra a všechna úmrtí od 5 do 100 let sečetlo dohromady, zatímco výnos připouštěl pouze zjednodušení u každé rubriky a měsíce, takže tabela o devíti sloupcích musí být rozšířena na 102 podvojných rubrik.[103] Slezské oddělení muselo opět požádat o zaslání okresních sumářů, předělat tabulku IV a zaslat ji zemské vládě. Teprve 18. listopadu mohla být znovu doručena vídeňským institucím.[104] Kritika statistického ředitelství se dotkla rovněž specifického výkazu pro město Opavu, v němž nebyla data údajně roztříděna podle vyznání. Samotná chyba asi není tak zajímavá, jako spíše informace o existenci tabely pro město Opavu. Znamená to, že slezské oddělení zasílalo do Vídně sumáře za okresy a statutární město, nejen za celou zemi. Tyto sumáře se sice nedochovaly ve fondu zemské vlády, ale mohly by se nacházet ve fondech některé ze zainteresovaných vídeňských institucí – ministerstva vnitra, ministerstva obchodu či ředitelství úřední statistiky.

Některé problémy při sběru dat vyplývaly z individuálních, komplikovaných a obtížně uchopitelných událostí. V roce 1860 zaslal okresní úřad Vítkov tabely za rok 1859 a poznamenal, že výkazy z farního úřadu Nové Těchanovice byly sestaveny zcela proti instrukcím, navíc v tabele V (příčiny úmrtí) byly zaneseny skutečnosti, které se fakticky neudály. Např. byla zachycena násilná smrt muže v měsíci prosinci, ale okresnímu úřadu o tom nebylo nic známo. Naopak scházelo oběšení neznámého muže na území Lhotky. Tabely byly tedy zaslány zpět k nápravě, ale tomuto požadavku učinil farní úřad zadost jen částečně, protože vysvětlil, že násilná smrt byla odhadnuta z toho, že jakýsi mladík ze Starých Těchanovic byl zbit, a když se poté ztratil a neukázal znovu, brali to tak, že tomu zbití podlehl. Záležitost byla předána opavskému zemskému soudu, ale mladík nebyl nalezen. Sebevražda prý nebyla započítána, protože k ohledání těla nedošlo na místě oběšení, ale na katastru vedlejší obce Horní Vsi: „…*und weil der Selbstmörder wie sich das Pfarramt auszudrücken beliebt, ein Lump, ein Mensch ohne Religion und Gottesfurcht und wie gelebt so gestorben ist*".[105]

[102] Tamtéž.

[103] Tamtéž, Korespondence zemské vládě (Vídeň, 15. 10. 1859).

[104] Tamtéž, Zásilka tabely úmrtí zemskou vládou (Opava, 18. 11. 1859).

[105] Tamtéž, Zásilka sumárních tabel z okresu Vítkov (Vítkov, 5. 2. 1860).

Na nedostatky ve výkazech okresních úřadů a magistrátu města Opavy si stěžovalo zase účetní oddělení, např. v roce 1864. Údajně byly všechny chyby duchovních převzaty okresními úřady, navíc bylo mnoho dat přijato svévolně do tabel, takže při sčítání vyšly najevo velké diference: „*In welchen Grade dies der Fall war, beweist der Umstand, daß bei der hieramts vorgenommenen Prüfung der Bezirk Teschen in allen 5 Tabellen, jener von Hotzenplotz und Wagstadt in der I., II., IV., und V., von Stadt Troppau in der I., IV. und V., Bielitz in der I. und V., Freistadt und Zuckmantel in der I. und II., Königsberg und Oderberg in der II., III., IV. und V., Freudenthal in der II., IV. und V., die Bezirke Bennisch, Friedek und Weidenau in der II. und V., Jägerndorf in der II. und III., Odrau, Olbersdorf und Troppau in der II., Freiwaldau in der III., IV. und V. und Schwarzwasser in der IV. und V. Tabelle Korrekturen bedurften, woraus die Vorlosigkeit und Fahrlässigkeit mit welcher diese Nachweisungen von Seite der genannter Aemter zusammengestellt wurden zur Genüge sich darstellt.*“[106] Nejvíce chyb se udělalo ve výkazech smíšených a zrušených manželství, dále pak v narozeních. Ukončená manželství měla být uváděna podle délky jejich trvání. Počet vícečetných narození byl zapisován jako počet narozených dětí, ne jako množství porodů. V rubrice živě narozených dvojčat se mohla objevit lichá čísla jen v případech, že jedno z dvojčat se narodilo mrtvé. Přesto po sečtení živě a mrtvě narozených dvojčat měl být součet dělitelný dvojkou, u trojčat trojkou, což se nestávalo.[107]

Stále se po celá 60. léta objevovaly nářky na nedostatek času a požadavky prodloužit termín odevzdání výkazů. Zemská vláda na téměř úplném konci roku 1861 rozeslala zprávu, že doposud byly výkazy pohybu obyvatel dodávány pozdě, a proto podle jejího výnosu z 8. 6. 1856 č. 8810 měly být tabely za rok 1861 dodány spolehlivě do konce února 1862.[108] Více méně se podobné výzvy vyskytovaly na všech úrovních a vyšší úřady si stěžovaly na nedůslednost a chyby nižších. Důležité však je, že tyto stížnosti prokazují snahy o poměrně pečlivou kontrolu dat. Je samozřejmé, že se chyby objevovaly a že střídající se kněží a úředníci se museli vždy zapracovat. Někdy logicky scházely síly pro takový úkol. V roce 1862 žádalo státní účetní statistické oddělení v Opavě (k. k. Staats-Buchhaltungs Rechnungs-Departement in Troppau) o prodloužení lhůty k odevzdání sumárních tabel, protože úředník Franz Kubessa, jenž byl úkolem pověřen, po pěti týdnech nemoci zemřel (27. 3. 1862). Tato pracovní síla chyběla oddělení už sedm týdnů a za celou tu dobu nedostalo oddělení náhradního pracovníka. Žádost o posunutí termínu do konce července mu byla povolena.[109] Takové a podobné věci se stávaly jistě často, a proto

[106] Tamtéž, Zpráva účtárenského oddělení (Opava, 27. 6. 1864).

[107] Tamtéž.

[108] SOkA Jeseník, f. Okresní úřad Frývaldov, Pohyb obyvatelstva, statistiky farních úřadů (1856 až 1865), inv. č. 759, k. 59, zpráva slezské zemské vlády pro okresní úřad (Opava, 30. 12. 1861).

[109] ZA, f. Zemská vláda slezská, Demografická statistika, inv. č. 1108, k. 384, zpráva o prodloužení termínu (Opava, 22. 4. 1862).

neudivují nářky na chyby a neschopnost, ale pořád se vyvíjel „systém" a pro tento účel se prohlubovala „kontrola" – dvě zaklínadla moderní společnosti. Nadřízené úřady se snažily připomínat podřízeným statistické zásady, např. frýdecký okresní představený upozorňoval bruzovického faráře Karla Madrého v roce 1868, že všech pět tabel mělo být sestaveno podle měsíců a za jednotlivé obce zvlášť, ne za celý farní obvod.[110]

Zdá se, že v 60. letech se už tabely z okresních úřadů zasílaly kromě zemské vlády také moravsko-slezské státní účtárně v Brně (k. k. m. schl. Staatsbuchhaltung in Brünn). Psalo se o tom ve zprávě okresního úřadu v Benešově, kde se navíc odvolávalo na nejvyšší výnos z 22. srpna 1861 č. 7159.[111] Podobné zprávy se dochovaly z Oder, Zlatých Hor, Jeseníku, Bílovce, Strumeně atd. Zásilka z Vítkova byla doložena dokonce poštovním podáním. Z pramenů však nevyplynulo, proč se přistoupilo k tomuto kroku.

Kvalita dat z hlediska různých vyznání

Jednou z nejzásadnějších otázek při hodnocení kvality dat vitální statistiky je správnost vedení matrik obyvatelstva jiných náboženství než katolického. Židovské sňatky, narození a úmrtí měli zapisovat rabíni do oficiálních židovských matrik a místní duchovní, správci farností, je měli kontrolovat. Přesto lze souhlasit se závěrem Jany Vobecké, že je dobrý důvod předpokládat systematickou a záměrnou podregistraci. Bylo daleko obvyklejší a snazší zfalšovat vitální statistiku než konskripční záznamy za situace, jakou probíhal sběr dat.[112]

V rakouském Slezsku k tomu přispíval způsob osídlení židovského etnika. O nějaké židovské obci na Těšínsku lze hovořit snad jen v Těšíně, i když významná lokalita se silným židovským osídlením byla Biała v Haliči, bezprostředně sousedící s Bílskem, kde v první polovině 19. století rostla židovská populace velmi rychle. Až od 30. let 19. století se začínaly tvořit jakési komunity také ve Skočově, Polské Ostravě a Frýdku.[113] V západní části rakouského Slezska sice byla tradiční významná židovská obec v Osoblaze, protože Osoblažsko představovalo tzv. moravskou enklávu ve Slezsku, ale tato komunita začínala od 18. století chřadnout.[114] Několik desítek osob čítala komunita ve Vidnavě, ale podle zprávy okresního představeného

[110] SOkA Frýdek-Místek, f. Farní úřad Bruzovice, Výkaz narozených, zemřelých a sňatků ve farnosti, statistika populace ve farnosti, pohyb obyvatel (1764–1963), inv. č. 133, sign. Vi, k. 10, instrukce o tabelách přirozené měny (Frýdek, 7. 5. 1868).

[111] ZA, f. Zemská vláda slezská, Demografická statistika, inv. č. 1108, k. 384, Zpráva okresního úřadu (Benešov, 3. 9. 1861).

[112] J. VOBECKÁ, *Demographic Avant-Garde*, s. 39.

[113] Janusz SPYRA, *Ztracený svět Židů na těšínském Slezsku / Utracony świat Żydów na Śląsku Cieszyńskim*. Český Těšín 2013, s. 12.

[114] Dan GAWRECKI a kol., *Dějiny Českého Slezska 1740–2000*. I. díl. Opava 2003, s. 137.

Mayera tamní židé patřili k osoblažské obci: „…*dortbezirks sich keine Israeliten der weidenauer Cultusgemeinde sondern nur in Hotzenplotz zuständig befinden*…“[115]

Jinak bylo židovské osídlení velmi roztroušené, zejména na Těšínsku žila jedna rodina v každé druhé vesnici a živila se nejčastěji pachtem vrchnostenských arend. Svého podnikavého ducha vnesli do velmi rychle se rozvíjejícího obchodu s textiliemi mezi Haličí, Uhrami a českými zeměmi.

Roztroušené osídlení však nepřálo dobré evidenci a už v první polovině 19. stol. si úřady stěžovaly na nedostatky. Biskupský komisař na Těšínsku psal na počátku roku 1831, že ve výkazech za vojenský rok 1830 nebyl poznamenán ani jeden židovský sňatek, narození, nebo úmrtí, ačkoliv se jich vícero ve zdejším komisariátu odehrálo. Faráři měli tyto události podchytit dodatečně a zaslat.[116] Několik let poté řešil těrlický farář status židovských dětí, pokud jejich rodiče neměli familiantství a jejich sňatek nebyl povolen krajským úřadem. Táž instituce odpověděla, že takové dítě musí být zapsáno jako nemanželské.[117] Katoličtí kněží jistě nebrali státní nařízení na lehkou váhu, ale měli hodně povinností, a proto se často dopouštěli chyb a zapomínali některé úkoly. Na počátku roku 1844 zaslal těšínský krajský úřad upozornění na slabé vedení vitální statistiky židů. Prý nemile seznal z výkazů sňatků, narození a úmrtí židů, že zdejší nařízení z 16. 12. 1836 č. 11 330 týkající se zpráv o sňatcích, narozeních a úmrtích „…*an die betreffenden Herrn Ortsseelsorger als Führer der Trau, Geburts und Sterbbücher nicht gehandhabt werde*.“ Úřad tedy rozhodl osobně dohlížet na každého duchovního, aby o těchto věcech správně informoval.[118]

Na Těšínsku bylo rovněž výrazné osídlení evangelickým obyvatelstvem, protože od tzv. exekučního recesu (1709) stál v Těšíně milostivý kostel. Byl to jediný evangelický kostel v celém Horním Slezsku, podléhal konzistoři v Břehu (dnes Brzeg v Opolsku) a měl mimořádný význam v udržení evangelické víry na Těšínsku. V roce 1744 Marie Terezie zřídila konzistoř augšpurského vyznání v Těšíně, jelikož spojení s Břehem bylo vlivem slezských válek přerušeno. Konzistoř působila v Těšíně i po vydání tolerančního patentu, ale již roku 1785 se přesunula do Vídně. Bezprostředně po vydání patentu začaly povstávat evangelické sbory na celém Těšínsku.[119]

---

[115] SOkA Jeseník, f. Okresní úřad Frývaldov, Pohyb obyvatelstva, statistiky farních úřadů (1856–1865), inv. č. 759, k. 59, nóta (Vidnava, 9. 2. 1861).

[116] SOkA Karviná, f. Děkanství Karviná (1778–1950), Zavedení evidence Židů a židovských dětí narozených ve farnostech karvinského děkanství (1831–1840), inv. č. 275, sign. V.i, k. 23, žádost o uvedení židovských sňatků, narození a pohřbů ve výkazech (Bílsko, 16. 1. 1831).

[117] Tamtéž, Odpověď krajského úřadu na dotaz faráře z Těrlicka (Těšín, 26. 5. 1838).

[118] Tamtéž, Opis upozornění na evidenci pohybu židů (Těšín, 21. 1. 1844).

[119] Eva MELMUKOVÁ, *Patent zvaný toleranční.* Praha 1999, s. 184; TÁŽ: *Toleranční sbory ve Slezsku a na severovýchodní Moravě*. In Práce a studie Muzea Beskyd ve Frýdku-Místku. Frýdek-Místek 1995, s. 51.

V druhé polovině 19. století měli evangelíci nejsilnější zastoupení v okresech Bílsko-venkov (35–40 %) a Těšín (mírně nad 30 %).[120]

Matriční evidenci evangelické populace vedli katoličtí kněží až do roku 1849 a pouze jejich registry měly úřední platnost. Historickodemografickými výzkumy některých protestantských farností bylo zjištěno, že pravděpodobně zejména v jižních partiích Těšínska, v horských oblastech Beskyd, nebyla evidence úplná. Poměrně výrazné to zřejmě bylo v záznamech zemřelých.[121] V roce 1829 sice bylo pastorům uděleno právo vedení matrik svých souvěrců, a tím i pobírání štoly, jak o tom psal generální vikář Karl Schipp v roce 1830,[122] ale to neznamenalo naprostou ztrátu povinnosti katolických duchovních sestavovat výkazy vitální statistiky včetně evangelíků. Přípis zemského gubernia z roku 1846 opakoval, že katoličtí kněží měli sestavovat čtvrtletní výkazy křtů, sňatků a pohřbů provedených na místě nekatolických pastorů a zaslat je svým nadřízeným konzistořím, jež tyto výkazy souhrnně zasílaly zemským místům. Konzistoře měly navíc zpravit o těchto tabelách dotyčné superintendanty k doplnění matrik.[123] Určité snahy o korekci záznamů a statistik tedy existovaly, ale jejich úspěšnost zřejmě nebyla absolutní.

Změna nastala teprve se zrovnoprávněním evangelických církví, jak o tom informoval biskupský komisariát v roce 1849: „*Nachdem die evangel.[ische] Confession die staatlichen Rechte der katholischen Religion erlangt hat, und von den Pastoraten die Ausweise der Trauungen, Geburts- und Sterbfälle der Pfarrämtern nicht mehr abgegeben werden*…," neměli se do katolických výkazů dále započítávat evangelíci. Jen nebylo jasné, jak to udělat mezi roky 1848 a 1849. V této otázce se prý komisariát už obrátil na krajský úřad, ale dosud neobdržel odpověď.[124]

---

[120] Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ – Radek LIPOVSKI, *Populace Rakouského Slezska a severovýchodní Moravy v éře modernizace (od 60. let 19. století do první světové války)*. Ostrava 2014, s. 266.

[121] Lukáš TUROŇ, *Vývoj přirozené měny obyvatelstva evangelické farnosti Bystřice nad Olší ve statistické éře*. Diplomová práce na katedře historie Filozofické fakulty Ostravské univerzity. Ostrava 2016; František PAVEŠIC, *Vývoj přirozené měny obyvatelstva evangelické farnosti Dolní Bludovice v 19. století*. Diplomová práce na katedře historie Filozofické fakulty Ostravské univerzity. Ostrava 2017.

[122] SOkA Karviná, f. Děkanství Karviná (1778–1950), Vyčlenění protestantů z evidence na farních úřadech a spolupráce farních úřadů s protestantskými farami při sestavování společné evidence (1830–1837), inv. č. 273, sign. V.i, k. 23, zpráva generálního vikariátu všem děkanátům (Frýdek, 7. 1. 1830).

[123] Tamtéž, Uspořádání vztahů mezi katolíky a protestanty, hlášení karvinského děkanství o počtech nekatolických rodin v jednotlivých farnostech (1818–1849), inv. č. 274, sign. V.i, k. 23, přípis zemského gubernia (Brno, 30. 7. 1846).

[124] Tamtéž, Zpráva komisariátu o zrovnoprávnění evangelické církve (Strumeň, 18. 10. 1849). Nařízením z 30. ledna 1849 bylo evangelickým duchovním povoleno vést veřejně matriky. Viz Bogumił BIERMANN, *Historia wiary ewangelickiej w Śląsku Austriackim, z osobliwym względem*

Lze předpokládat, že evidence přirozené měny protestantské populace se od roku 1850 výrazně zlepšila, ale o židovském obyvatelstvu se to ještě asi úplně říci nedá. Na počátku roku 1857 zaslal okresní úřad v Bílsku 12 kusů tabulek jednotlivých duchovních správců a sumární tabelu, ale poznamenal k tomu, že zatím nedorazily výkazy židovského obyvatelstva. Zemská vláda odpověděla, aby úřad podnítil statistiku židovského obyvatelstva a zaslal elaborát do konce ledna. Jenže úřad ještě na konci února žádal o odklad pro dodání tabel, protože tamní kultovní představený Adolf Brüll neodevzdal výkazy do termínu 25. února přes dvojí urgenci. Naopak odpověděl, že knihy záznamů nebyly vedeny řádně a že rabín zemřel, takže rodné a sňatkové matriky bylo nutno poslat do Těšína a do Prostějova tamním rabínům k doplnění.[125] Právě z okresu Bílsko, zdá se, nepřicházely příliš hodnověrné údaje o počtech narozených, sňatků a zemřelých židů. Pochybnosti budí i blízkost Haliče a velké židovské komunity v Białé, kam mohla spousta bílských židů odcházet za kultovními obřady, zvláště ortodoxní vyznavači, protože v Bílsku byl ortodoxní modlitební dům zřízen v rámci neortodoxní obce až v roce 1860.[126]

Ani evangelické církvi se problémy s evidencí nevyhýbaly, ale byly to hlavně dozvuky nesamostatnosti do roku 1849. Objevovaly se potíže s výpisy z matrik, o které byly žádány katolické farní úřady, ale ty už je neměly vystavovat a ani nemusely ověřovat. Jenže kvalita původních protestantských záznamů byla diskutabilní: „*Durch die zuletzt bezeichneten Umstände findet demnach die Thatsache, daß selbst nach dem Jahre 1829 die evangel.[ische] Matriken von den betreffenden Pastoraten unvollständig und unverläßlich geführt worden sind, ihre natürliche Erklärung.*“[127] Situace byla ovšem složitější, protože vzešla z požadavku vytvořit soupisy narozených v roce 1838 pro vojenské účely. V dodaných formulářích byl v rubrice Poznámka vyžadován i výtah z úmrtní matriky k danému individuu, což někteří evangeličtí pastoři neudělali. Farní úřady ve Skočově a Dębowci jim totiž odmítly vystavit úmrtní listy daných osob.[128] Lépe řečeno, nechtěly to udělat bezplatně. Stěžovaly si, že evangeličtí duchovní úmrtní matriky před 30. lednem 1849 buď vůbec nevedli, nebo tak neúplně, že z nich nemohli zjistit požadovaná data. Proto byli odkázáni na katolické kněze. Farní úřady ve Skočově a Dębowci byly sice ještě pro tentokrát ochotny vyhovět okresnímu úřadu, ale na příště už chtěly úmrtní listy vystavovat jen za provizi nebo odpovídající kancelářský

na dzieje ewangelickiego kościoła z łaski danego przed Cieszynem. Překlad Jana Śliwki. Cieszyn 1859, s. 85–86.

[125] ZA, f. Zemská vláda slezská, Demografická statistika, inv. č. 1108, k. 383, zásilka okresního úřadu v Bílsku (22. 1. 1857).

[126] J. SPYRA, *Ztracený svět Židů*, s. 158.

[127] ZA, f. Zemská vláda slezská, Demografická statistika, inv. č. 1108, k. 384, zpráva generálního vikariátu v Těšíně (Skočov, 4. 6. 1859).

[128] Tamtéž, Zpráva okresního úřadu (Skočov, 30. 4. 1859).

paušál. Vzepřely se však zcela neústupně tomu, aby si evangeličtí pastoři matriční záznamy opsali.[129]

O vyjádření byl požádán generální vikariát, který se svých kněží zastal. Skutečnost, že vedení evangelických matrik obzvláště před rokem 1849 bylo nepořádné, neúplné, nespolehlivé, a tím i protizákonné, nedávala katolickým duchovním právo jednat proti tomu. Ministerstvo bylo několikrát osloveno, aby umožnilo farním úřadům vystavovat matriční výpisy alespoň o křtech, sňatcích a úmrtích před rokem 1849, jež se nacházely v jejich registrech, ale těchto proseb si nevšímalo. Zato rozšířilo nařízení z 19. listopadu 1857, jímž přisoudilo vystavování výpisů přímo pastorům, a tedy nepřímo zakázalo totéž katolickým duchovním. Neochota obou farářů, Jana Kolarze z Dębowce a Josefa Michalka ze Skočova, nebyla proto ničím jiným než snahou dodržovat ministerská nařízení. Jestliže však okresní úřad požádal o vystavení výpisu katolickým knězem gratis, zatímco pastoři je vypisovali za řádný poplatek, nelze kněžím zazlívat určité podráždění („eine kleine Neckerei"). Opisy matrik by byly rovněž nadržováním pastorům, ale hlavně by tuto práci nikdo nebyl schopen zastat, protože by se to muselo provést až 100 let zpětně. Generální vikariát se ptal, kdo by takovou námahu duchovním zaplatil a zda by katoličtí kněží mohli dát matriky vůbec z rukou. Rozhodl se uvědomit oba faráře, aby nebránili průběhu řízení, ale zároveň žádal zemskou vládu o předání této záležitosti ministerstvu.[130] Kauza se sice přímo netýká vitální statistiky, ale hodně napovídá o problémech s evidencí narození, sňatků a úmrtí před rokem 1849 v evangelické populaci.

Jiná drobná kauza dokazuje, že některé události nemusely být do matriky zapsány. V roce 1860 se u skočovského okresního úřadu objevil Pavel Chmiel s prosbou, aby jeho manželka Zuzana, která zemřela na choleru 26. 7. 1855 ve Skočově, byla dodatečně vepsána do úmrtní matriky, protože vdovec potřeboval její úmrtní list pro zamýšlenou další svatbu. Okresní úřad zjistil dotazem na všechny farní úřady a pastoráty, že Zuzanino úmrtí opravdu nebylo do žádných registrů zapsáno a jen její pozůstalostní řízení prokazovalo skutečný skon. Záznam měl tedy učinit dodatečně pastor z Drogomyśle, kam spadali evangelíci ze Skočova.[131] Je celkem logické, že při velkém rozsahu evangelických farností a jejich nepřesném hraničním vymezení se podobné situace mohly stát.

Evidence přirozené měny ve vojsku

Výše již bylo zmíněno, že vitální statistiku osob příslušných k vojsku měli na starosti vojenští duchovní, ale střetávali se s tím i civilní kněží. Podle guberniálního

[129] Tamtéž, Zpráva okresního úřadu o situaci (Skočov, 15. 2. 1859).

[130] Tamtéž, Vyjádření generálního vikariátu (Těšín, 9. 3. 1859).

[131] Tamtéž, Zpráva skočovského okresního úřadu (Skočov, 25. 3. 1860).

nařízení z 11. dubna 1835 se měly sestavovat dva zvláštní výkazy narozených, úmrtí a sňatků pro civilní obyvatelstvo a vojenské osoby podle obvyklých rubrik. Nařízení bylo v těšínském kraji znovu zdůrazněno krajským výnosem ze 17. 10. 1840 a následoval pokyn biskupského komisaře Matěje Opolského.[132]

Když moravské gubernium žádalo v roce 1851 slezské místodržitelství, aby státní účtárenské oddělení začalo svou úřední činnost od 1. srpna, protože dosud nebyl splněn úkol sestavení sumářů za rok 1850 podle guberniálního dekretu z 11. dubna 1835, chtělo výkaz sňatků s vojenskými osobami oddanými civilním klérem a výkaz narozených a zemřelých s vojenskými osobami pokřtěnými a pohřbenými civilním klérem.[133] Brněnské místodržitelství o to žádalo, protože ještě pokračovalo v agendě bývalého moravsko-slezského gubernia a stále u něj působila moravsko-slezská státní účtárna. Tabely sezdaných, narozených a zemřelých vojenských osob za vojenský rok 1850 sestavovalo c. k. moravsko-slezské zemské vojenské velitelství v Brně (Landes Militär Commando), které je pak zaslalo slezskému místodržitelství k zapracování údajů do sumářů za celou zemi.[134] Znamená to, že zatímco okresní sumáře byly sestaveny bez vojenských rodin, zemské už zahrnovaly i ty.

Fakticky slezské účtárenské oddělení vytvořilo statistiku podle okresů, za tím následovaly údaje pro vojsko a jako poslední byla zařazena data za město Opavu. Sezonní statistika byla vytvořena pro celou zemi, ale původně, v letech 1850–1855 se vykazovala zvlášť data pro vojsko a vojenské úřednictvo (Militär Beamte). Tato vojenská data v tabelách pro země měla být ve shodě s ministerstvem obchodu v nových výkazech od roku 1856 vynechána a sumáře za korunní země se měly nadále omezit jen na civilní obyvatelstvo. Tabely přirozeného pohybu vojska sestavené polními superioráty se měly prostřednictvím vojenských zemských úřadů předkládat vrchnímu velení (Armee Ober Commando). Superiorátní sumáře však měly být poskytnuty ministerstvu obchodu k sestavení celkového přehledu přirozené měny vojenského obyvatelstva. Pro tyto potřeby byl každý civilní duchovní povinen zapsat obřady učiněné vojenským osobám na zvláštní list s názvem „statistische Ausweis über Militär Individuen" a zaslat ho s ostatními tabelami okresnímu úřadu, od nichž pak měl jít výkaz přes zemský úřad ministerstvu obchodu. Podobně byl vojenský klér povinen vytvořit tabelu úkonů, jež vykonal v zastoupení civilních kněží, a zaslat ho stejnou cestou.[135]

[132] SOkA Frýdek-Místek, f. Děkanský úřad Frýdek, Matriční záležitosti, inv. č. 89, sign. IX, k. 20, pokyn biskupského komisariátu (Bílsko, 31. 10. 1840).

[133] ZA, f. Zemská vláda slezská, Demografická statistika, inv. č. 1108, k. 382, požadavek moravského gubernia (Brno, 10. 6. 1851).

[134] Tamtéž, Zaslání výkazů (Brno, 11. 11. 1850).

[135] Tamtéž, Provádění konskripce, sign. 164, inv. č. 1688, k. 2675, zpráva o výnosu z 11. 3. 1855 (Vídeň, 5. 2. 1856).

Závěr

Statistika přirozené měny obyvatelstva byla poměrně odvážným projektem rakouské vlády, který započal fakticky josefinskou reformou matrik v roce 1784. Nějaké pokusy sice existovaly už předtím, ale stálý sběr dat podle konkrétních kritérií nastoupil až s „přesně" stanoveným matričním zápisem. Je logické, že se opřel o duchovní, kteří matriky vedli, takže Josef II. neudělal z kněží jen úředníky, ale vlastně i statistiky. Úkolem každého faráře a rabína bylo sestavovat každoročně tabulky sňatků, narození a úmrtí ve svém obvodu. Farní tabely sčítali dohromady děkani pro své děkanáty, jejich tabely shrnovali krajští hejtmani, či spíše krajští radové určení pro tento úkol, a krajské sumáře putovaly guberniím k sestavení celozemských tabel. Tato síť se proměnila na přelomu 40. a 50. let 19. století a pak znovu v polovině 50. let v důsledku správních reforem. Od roku 1851 se farní, pastorátní a rabinátní tabely zasílaly přímo státnímu úřadu (bez prostřednictví děkanátů), jímž bylo nově okresní hejtmanství, jež svůj souhrn předávalo zemskému místodržitelství, a to pak ministerstvům vnitra, obchodu a dvorské účtárně politických fondů.

Druhá správní reforma z let 1854/55 způsobila, že agendu zrušených okresních hejtmanství převzaly okresní (smíšené) úřady, jejichž teritoriální rozsah byl v rakouském Slezsku stejný jako bývalých soudních okresů. Okresních tabel tak bylo podstatně více a zemské sumáře se komplikovaly. Zemským účtárnám bylo tedy dovoleno posílat ministerstvu vnitra jen souhrnnou tabelu za celou zemi a ministerstvu obchodu přeposílat okresní tabely. Tento princip vysvětluje, proč se ve fondu zemské slezské vlády dochoval jediný sumář s rozdělením podle smíšených okresů, a to za rok 1855. Poté se již takové sumáře neuchovávaly. V téže době došlo ještě k jedné podstatné změně. Doposud byly statistiky přirozeného pohybu vedeny pro vojenské (správní) roky, takže ještě výkaz za rok 1855 byl od listopadu 1854 do října 1855, ale nově se přešlo na solární roky, a proto výkaz za rok 1856 zahrnoval leden až prosinec toho roku.

Princip vzniku výkazů naznačuje, kde je potřeba hledat původní statistický materiál. Např. pro období po roce 1855 by bylo vhodné podívat se do fondu ministerstva obchodu. Tabely si země někdy posílaly i mezi sebou, zvlášť když měly dostatek tisků. Ve fondu zemské vlády slezské se dochovaly tabely přirozené měny města Terstu a okolí z roku 1851, byly tištěné, v podobě sešitu, velmi podrobné a samozřejmě italsky.[136] Někdy se tedy tyto statistiky dají najít na poměrně nečekaných místech. Vždyť tabely pro Moravu a Slezsko za léta 1828–1848 se uchovaly překvapivě ve fondu brněnského apelačního soudu, kde by je normálně historik nehledal. Logicky by měly být ve fondu moravskoslezského gubernia a možná tam i jsou, ale jejich nalezení by v tak obsáhlém materiálu bylo opět dílem náhody. Bohužel inventář tohoto fondu není příliš nápomocen.

[136] ZA, f. Zemská vláda slezská, Provádění konskripce, sign. 164, inv. č. 1688, k. 2675.

Výsledky sběru dat vitální statistiky byly využity doposud hlavně Ludmilou Kárníkovou[137] a nejnověji Janou Vobeckou.[138] Obě badatelky ovšem pracovaly s celkovými údaji pro země, Vobecká se soustředila výhradně na židovské obyvatelstvo. Výhodou zde popsaných statistických tabelí je nejen dochování pro nižší územně-správní celky, ale také výrazně bohatší třídění dat. Lze sledovat strukturu sňatků podle vyznání, rodinného stavu, věku ženicha a nevěsty (bez rozdílu stavu, ale přesto), narození podle legitimity, vyznání, vitality, úmrtí podle pohlaví, vyznání, věku (v určitých obdobích dokonce velmi podrobně), příčiny apod. K tomu je potřeba připočítat argument, že data z tak velkých území by jedinec pouhou excerpcí matrik nebyl schopen sebrat, na což upozornil s jistými výhradami už Eduard Maur: „*Souborná hlášení z velkého území je možno snadno a rychle zpracovat, jejich vnitřní kritika je však prakticky nemožná. Široký teritoriální záběr může ovšem odstranit lokální výkyvy, způsobené neúplností matriky a jejím nedbalým vedením, nutně však při tom musíme počítat s tím, že celkové výsledky budou zkresleny směrem dolů.*“[139] S tím lze jistě souhlasit, především evidence osob nekatolických vyznání byla nepochybně nedostatečná, ale s vědomím těchto problémů se dá s údaji pracovat. Ani komplikované správní změny nemusí badatele odradit od takové práce, přestože nutně znemožní konstrukci dlouhých časových řad. I tak jsou vitální statistiky výjimečným pramenem a s využitím dosavadních výzkumů dobře vytipovaných lokalit a menších teritoriálních celků, jejichž demografický vývoj byl zhodnocen na podkladě excerpce matrik, je možno provést pozorování větších oblastí – krajů, okresů, zemí.

[137] L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*.

[138] J. VOBECKÁ, *Demographic Avant-Garde*.

[139] E. MAUR, *Církevní matriky*, s. 454.

OBRÁZEK Č. 1.: TABELA UZAVŘENÝCH SŇATKŮ, NAROZENÝCH A ZEMŘELÝCH PRO PŘEROVSKÝ KRAJ ZA VOJENSKÝ ROK 1799 (OD 1. 11. 1798 DO 31. 10. 1799)

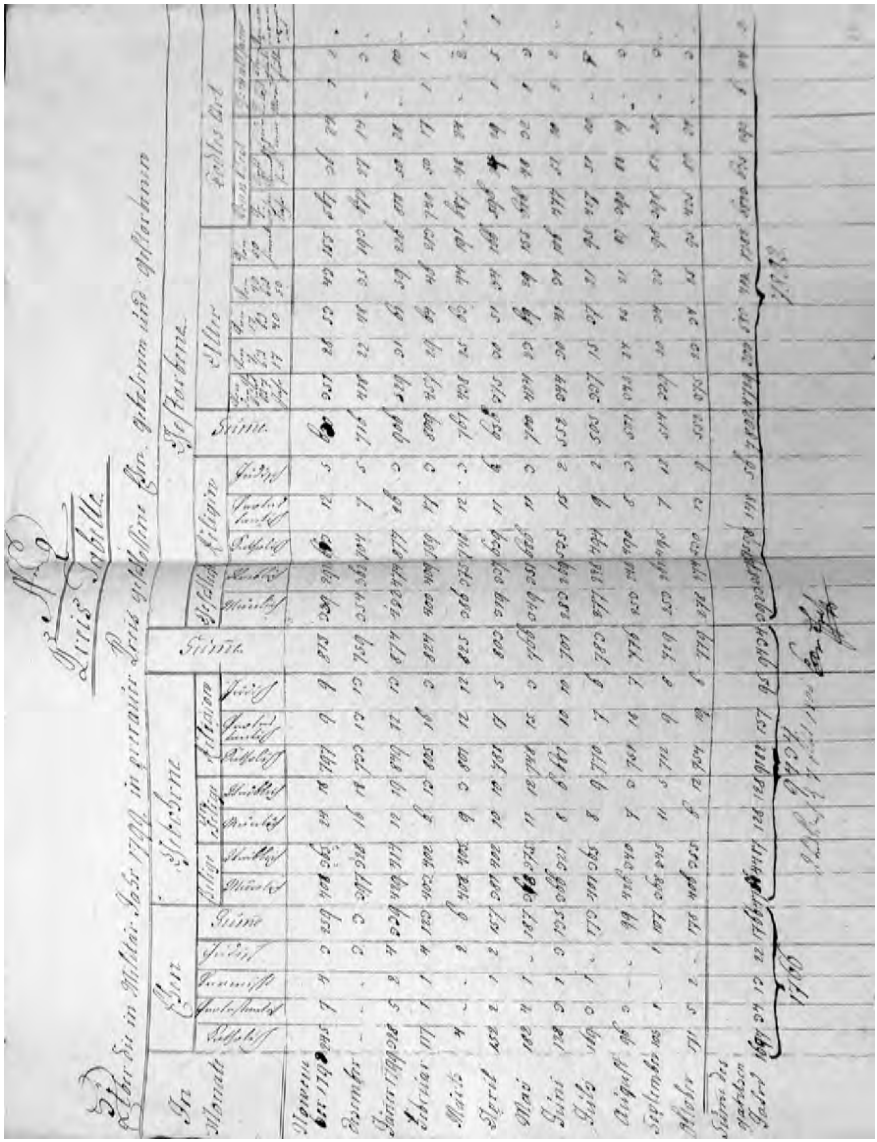

Zdroj: ZA, pobočka Olomouc, f. Krajský úřad Přerov, Výkazy počtu narozených a úmrtí, cirkuláře v duchovních věcech (1800–1801), sign. G 44, k. 3.

OBRÁZEK Č. 2.: VÝKAZ SŇATKŮ, NAROZENÍ A ÚMRTÍ VE FARNOSTI FRÝDEK ZA VOJENSKÝ ROK 1806 (OD 1. LISTOPADU 1805 DO 31. ŘÍJNA 1806)

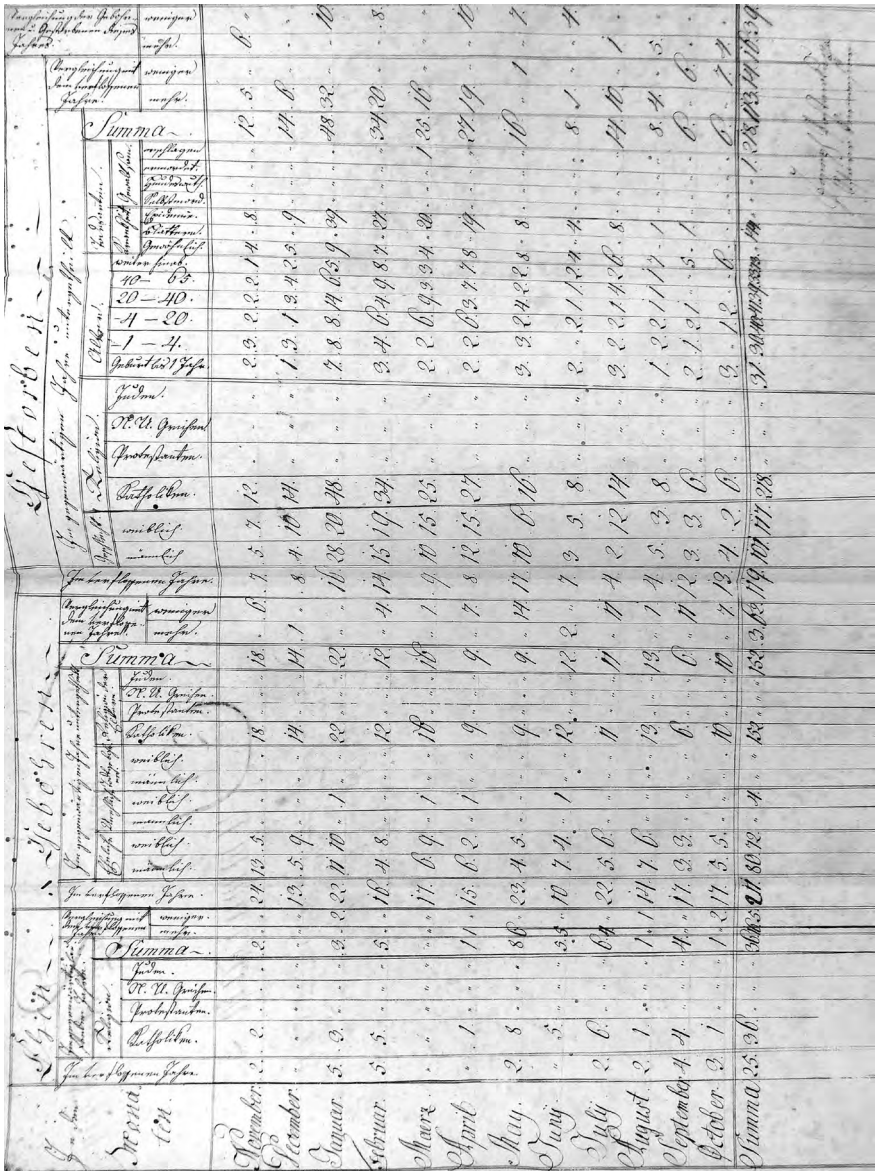

Zdroj: SOkA Frýdek-Místek, f. Děkanský úřad Frýdek, Matriční záležitosti, souhrnné tabulky (Sumarische Tabellen Extrakt) z matrik narození, sňatků a úmrtí farností frýdeckého děkanátu (1805–1868), inv. č. 89, sign. IX, k. 20.

OBRÁZEK Č. 3.: TABELA SŇATKŮ NA MORAVĚ A VE SLEZSKU PODLE KRAJŮ, HLAVNÍCH MĚST A VOJSKA ZA VOJENSKÝ ROK 1829 (OD 1. 11. 1828 DO 31. 10. 1829)

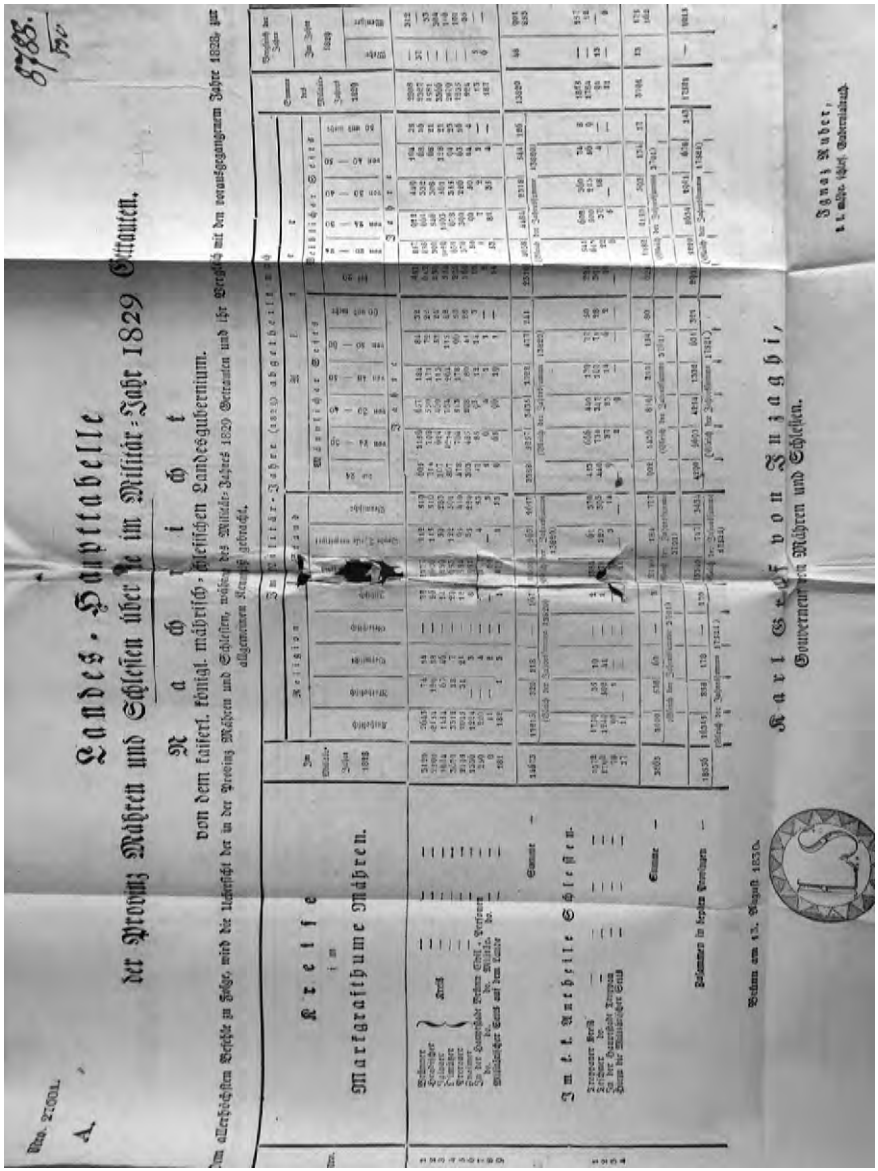

Zdroj: MZA, f. Apelační soud, Statistika obyvatelstva, sign. A 3–136, k. 688.

OBRÁZEK Č. 4.: VÝKAZ Z TĚŠÍNSKÉHO KOMISARIÁTU Z R. 1849 (STRUMEŇ, 20. 11. 1849)

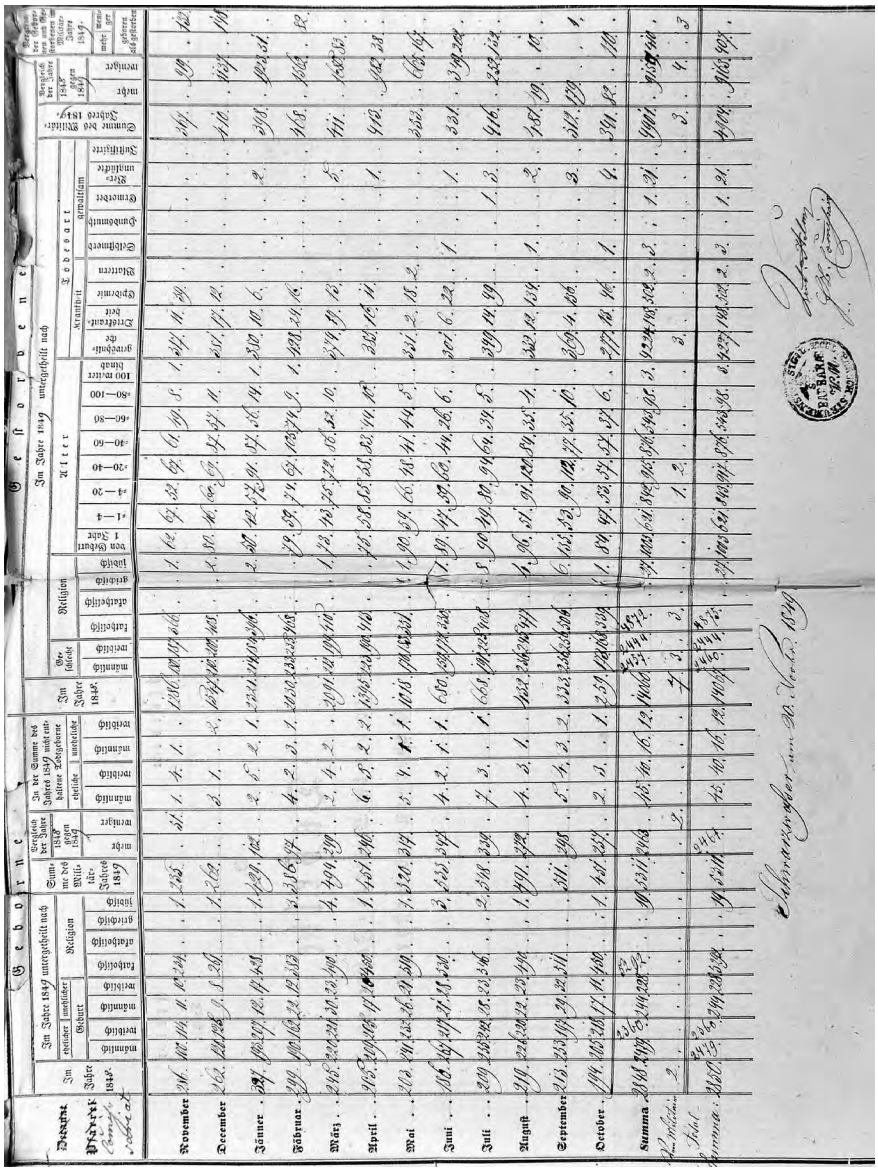

Zdroj: ZA, f. Zemská vláda slezská, *Demografická statistika*, inv. č. 1108, k. 382.

OBRÁZEK Č. 5.: PŘEDTIŠTĚNÁ A VYPLNĚNÁ TABELA SŇATKŮ ZA SOLÁRNÍ ROK 1859 PRO RAKOUSKÉ SLEZSKO (OPAVA, 2. 6. 1860)

Zdroj: ZA, f. Zemská vláda slezská, Demografická statistika, inv. č. 1108, k. 384.

OBRÁZEK Č. 6.: TABELA III (DĚTSKÁ ÚMRTÍ PODLE VĚKU) PRO OKRES JESENÍK VE SPRÁVNÍM ROKU 1865

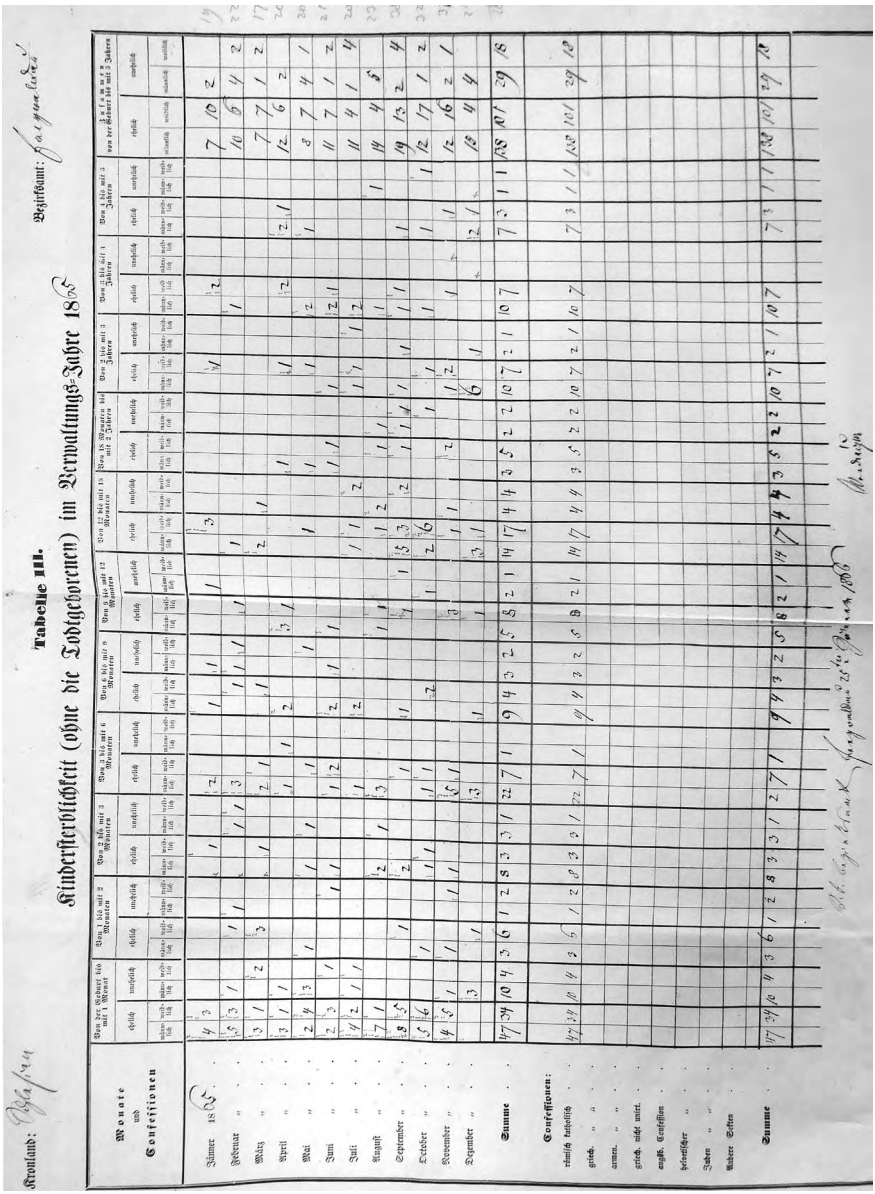

Tabelle III.

Kinder-Sterblichkeit (ohne die Todtgeborenen) im Verwaltungs-Jahre 18[illegible]

Kronland: [illegible] Bezirksamt: [illegible]

Zdroj: SOkA Jeseník, f. Okresní úřad Frývaldov, *Pohyb obyvatelstva, statistiky farních úřadů (1856–1865)*, inv. č. 759, k. 59

František Bahenský – Martin Dohnal – Josef Vařeka – Jiří Woitsch
Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska VII. Lidové stavitelství
Red. J. Woitsch – F. Bahenský

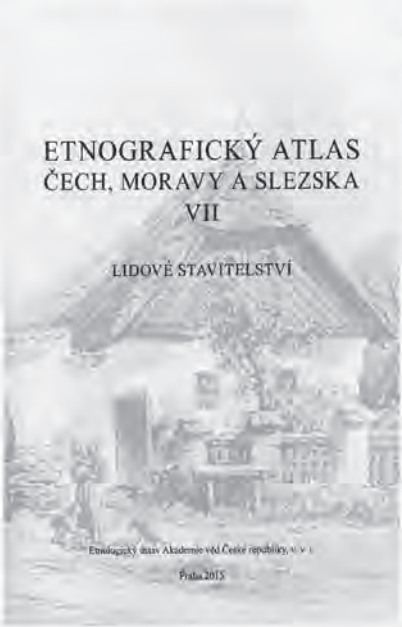

Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska VII. Lidové stavitelství je zaměřen na tradiční venkovskou architekturu, sídla a bydlení, resp. obecně problematiku tzv. stavěného prostředí, tedy na jedno z klasických a dlouhodobě u nás i v zahraničí profilujících témat evropské etnologie. Na základě podrobného studia písemných pramenů z období od konce 18. do počátku 20. století a terénních výzkumů jsou v něm po úvodu obsahujícím rozbor etnokartografického studia stavitelství prezentovány základní strukturální a vývojové rysy lidového stavitelství v českých zemích s přihlédnutím k problematice evropských izolinií venkovského stavitelství. Na 37 mapách a v doprovodných komentářích je pozornost věnována zejména těmto rysům lidového stavitelství: 1) stavební materiál a konstrukce venkovských staveb v 1. polovině 19. století; 2) půdorysná dispozice dvorů venkovských usedlostí v 19. století; 3) dispozice venkovských staveb ve 2. polovině 19. století (počet a funkce dílů, počet traktů, umístění kuchyně, vertikalita); 4) průběh evropských izolinií v tradiční architektuře přes území českých zemí (např. rozšíření hrázdění, podlomení, výskyt polygonálních stodol); 5) regionální a lokální typologie lidového domu v Čechách, na Moravě a ve Slezsku.

Vydal Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2015, 103 s., mapová příloha 37 listů, anglické resumé.

ISBN 978-80-87112-99-1
Cena s DPH 290 Kč

Objednávky vyřizuje B. Gergelová: gergelova@eu.cas.cz.

Historická demografie

KŘTY A KMOTROVSTVÍ VE FARNOSTI NOVÝ RYCHNOV V 19. STOLETÍ[1]

Markéta Skořepová

Baptism and Godparenthood in Nový Rychnov Parish in the 19th Century

Abstract: This paper summarizes the first results of a wider-focused research on godparenthood, showing the example of the Nový Rychnov parish over the 19th century. It slightly touches upon the natality development in the observed locality, with the main focus lying on the performance of the christening rite based on 7229 civil registration entries from years 1800–1899. Attention is dedicated to factors which may demonstrate the change in perception of rituals connected to the first sacrament, such as postponing christenings, godparents' substitution, or the growing number of midwives and sextons among the baptized children's spiritual kinship.

Historická demografie, 2018, 42:1: 43–63

Key words: baptism, godparenthood, secularization, rural family

Contact: PhDr. Markéta Skořepová, Ph.D., Historický ústav Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, Branišovská 31a, 370 05 České Budějovice; Muzeum Vysočiny Pelhřimov p. o., Masarykovo náměstí 12, 393 01 Pelhřimov, e-mail: m.skorepova@muzeumpe.cz

Úvod

O významu studia kmotrovství v raně moderní společnosti není třeba za současného stavu evropského i českého bádání pochybovat.[2] Jednalo se o významnou, primárně nepříbuzenskou sociální vazbu, kterou lze na rozdíl od jiných kvantifikovat a analyzovat pro všechny společenské vrstvy, včetně nemajetných obyvatel venkova, a to ve velmi dlouhých časových horizontech. Ze zdánlivě nic neříkajících výpočtů charakterizujících výběr kmotrů ve vybrané oblasti lze usuzovat na vnímání a proměny rodinného života, příbuzenství, sousedství, vztahu k novorozeným

[1] Předložený příspěvek je výstupem z projektu *17–17160S Proměny kmotrovství ve venkovském prostředí v průběhu 19. století (Nový Rychnov, 1800–1899)* Grantové agentury České republiky.

[2] Z nejdůležitějších prací lze uvést Agnès FINE, *Parraines, marraines. La parenté spirituelle en Europe*. Paris 1994; Guido ALFANI, *Fathers and Godfathers. Spiritual Kinship in Early–Modern Italy*. Farnham 2007; Guido ALFANI – Philippe CASTAGNETTI – Vincent GOURDON (edd.), *Baptiser. Pratique sacramentelle, pratique sociale (XVIe–XXe siècles)*. Saint Étienne 2009; Guido ALFANI – Vincent GOURDON (edd.), *Spiritual Kinship in Europe, 1500–1900*. Basingstoke 2012; Historiografický přehled podává Markéta SKOŘEPOVÁ, *Kmotrovství jako badatelský problém. K sociálním dějinám raného novověku a 19. století*. Český časopis historický 114, 2016, s. 58–82.

dětem a plánování jejich budoucnosti.[3] Matriční záznamy o kmotrech jsou zároveň důležitým faktorem naznačujícím průběh a význam samotného křestního obřadu, který lze pokládat za indikátor vztahu obyvatel určité lokality k náboženské víře.[4]

Předložený článek stojí na počátku systematického studia kmotrovství na příkladu farnosti Nový Rychnov na západním okraji Českomoravské vrchoviny. Určité charakteristické rysy utváření kmotrovských pout v průběhu první poloviny 19. století byly vysledovány již během předcházejícího studia rodinných vazeb v této lokalitě.[5] Získané poznatky však byly především inspirací k současnému výzkumu, který si klade za cíl ozřejmit podobu a proměny kmotrovství ve venkovském prostředí v průběhu celého 19. století, které je všeobecně vnímáno jako období změn zasahujících do všech oblastí lidského života.[6]

Cílem předloženého textu je představit postup a dosavadní výsledky tohoto bádání a především načrtnout jeho další perspektivy. Vzhledem k tomu, že se česká historiografie kmotrovství dosud věnovala výhradně ve vztahu k raně novověké,[7] či přesněji rekatolizační problematice,[8] byla pro prvotní posouzení otázky kmotrovství 19. století zvolena metoda podrobné sondy, jež navázala na předcházející výzkumy provedené pro novorychnovskou farnost respektive stejnojmenné arcibiskupské panství. Postupně dosahované výsledky přinášejí odpovědi na dvě roviny otázek. Tou první, na kterou se především soustředí předložený článek, je vývoj kmotrovství a křestního rituálu obecně, je tedy sledován vztah venkovského

[3] Guido ALFANI – Vincent GOURDON, *Fêtes du baptême et publicité des réseaux sociaux en Europe Occidentale. Grandes tendances de la fin du Moyen Âge au XXe siècle*. Annales de démographie historique 117, 2009, s. 153–189.

[4] K proměně obřadů životního cyklu v katolickém prostředí přehledně Hana STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály v „dlouhém" 19. století*. Pardubice 2017.

[5] Markéta SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiření ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov, 1785–1855*. České Budějovice 2016; TÁŽ, *Poručníci, kmotři a zástupci osiřelých dětí ve venkovské společnosti první poloviny 19. století*. Opera Historica 17, 2016, s. 69–84.

[6] Časové vymezení výzkumu je nastaveno uměle. Bylo přitom upuštěno od obvyklého „prodloužení" 19. století k první světové válce, mimo jiné i proto, že matriky z této doby jsou dosud „živé" a pro badatele běžně nepřístupné. K závažné změně ve vnímání religionizity a konfesionality zřejmě navíc nedošlo v letech 1914–1918, ale spíše až po vzniku republiky a československé církve. Tím by se ale výzkum posunul do zcela jiné dimenze, navíc by s ohledem na jednotlivé aktéry bylo nutno dbát na ochranu osobních údajů.

[7] Perspektivy moderního bádání naznačil Josef GRULICH, *„Slavnostní okamžiky" – svatební a křestní obřad v období raného novověku. (Závěry tridentského koncilu a pražské synody ve světle jihočeských matričních zápisů z 2. poloviny 17. století)*. Historická demografie (dále HD) 24, 2000, s. 49–82. Svými výzkumy navázala Miroslava MELKESOVÁ, *Adhiberi solent, qui compatres vocantur. Kmotrovství ve venkovském prostředí raného novověku na základě výzkumu chýnovské matriky*. HD 27, 2003, s. 63–120.

[8] Josef KADEŘÁBEK, *Protireformace Slaného v letech 1610–1635 a její dopad na sociální vazby radních*. HD 33, 2009, s. 9–44; Ladislav NEKVAPIL, *Kmotrovské vazby ve farnosti Hlinsko v letech 1645–1650 z hlediska sociálně-náboženského (sonda)*. HD 35, 2011, s. 33–44.

obyvatelstva k instituci kmotrovství jako takové. Interpretace těchto poznatků může do určité míry směřovat k úvahám o postupné proměně náboženského cítění venkova 19. století. Druhá rovina, jež bude vyžadovat podrobnou prosopografickou analýzu, povede k rozkrytí sociálních sítí a vzájemných vazeb zkoumaných venkovanů. V jejím centru tedy bude stát rodina jako součást hierarchizované venkovské společnosti, do níž se jedinec začleňuje (mimo jiné) pomocí pout duchovního příbuzenství.

Novorychnovsko je hornatou, málo úrodnou oblastí na pomezí Čech a Moravy, kde nadmořská výška namnoze přesahuje 600 m. n. m.,[9] s drsnějším klimatem a nízkou bonitou půdy.[10] Dařilo se pěstování brambor, ovsa a žita, velkostatek se soustředil na produkci dřeva a chov ovcí. V obživě obyvatelstva hrála významnou roli domácká textilní výroba,[11] především přadláctví, tkalcovství, později krejčovství, výroba sítěk na vlasy a perleťových knoflíků.[12] Ve sledované době zde nevznikl žádný průmyslový závod, ekonomika oblasti i sociální stratifikace obyvatelstva zůstaly víceméně tradiční.

Aby bylo možné, respektive zvládnutelné, odhalovat a popisovat rodinné a sociální vazby mezi kmotry a kmotřenci a jejich rodinami, musela se sonda omezit na malé teritorium. Vytipováno bylo celkem pět sídel ležících v těsné blízkosti vedle sebe, ovšem s odlišnou velikostí a sociální strukturou. V první řadě byla pozornost věnována městečku Nový Rychnov, které je dosud centrem stejnojmenné farnosti s kostelem Nanebevzetí Panny Marie. Jednalo se i o sídlo správy panství a přirozené hospodářské centrum oblasti, kde se koncentrovala řemeslná a protoindustriální výroba. Ostatní vsi tvoří souvislý půlkruh od severu k jihovýchodu ve směru od městečka k Jihlavě: Milíčov a Hojkov[13] byly poměrně rozlehlé a lidnaté vsi zaměřené na zemědělskou výrobu, v níž čelné místo zaujímali majitelé velkých selských hospodářství, Chaloupky a Dolní Hutě byly původně dominikální, domkářské osady vysazené koncem 18. století, v posledně jmenovaném případě na místě někdejší sklářské osady.[14]

[9] Například Nový Rychnov 596 m. n. m., Hojkov 655 m. n. m, Milíčov 667 m. n. m.

[10] Například Národní archiv Praha, Stabilní katastr-duplikát, inv. č. 8661, kar. 3861.

[11] Přehledně Jaroslav SCHALLER, *Topographie des Königreichs Böhmen* XIV. *Taborer Kreis*. Praha 1790, s. 81–84; Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen. Taborer Kreis*. Praha 1842, s. 155–160.

[12] Helena NOVÁKOVÁ, *Tradiční řemesla a další možnosti přivýdělku na vesnicích na Pelhřimovsku (19. až polovina 20. století)*. Vlastivědný sborník Pelhřimovska 18, 2007, s. 89–94.

[13] Na katastrálním území Hojkova byla v polovině 19. století vysazena osada Nový Hojkov, která administrativně splývala s původní obcí.

[14] Samostatné obce Hojkov a Milíčov jsou v současné době součástí okresu Jihlava. Starší statistiky připojovaly Chaloupky k Milíčovu nebo k Novému Rychnovu, jehož místní část dnes tvoří. Dolní Hutě společně s osadou Horní Hutě byly na konci 19. století evidovány jako samostatné

V průběhu 19. věku oblast prošla rychlým populačním růstem, který kulminoval kolem poloviny století, poté začal mírně stagnovat zejména v nejmenších sídlech. K úbytku obyvatelstva došlo i v nejlidnatějším místě farnosti, v městečku Nový Rychnov. Sledované lokality měly podle údajů Sommerovy topografie dohromady 1744 obyvatel, jejichž počet v roce 1855 vystoupal na 2240, před koncem století pak klesl na 2048. Lze předpokládat, že populační vývoj ovlivňoval především přirozený pohyb obyvatelstva. Imigrace vzhledem k „nepřitažlivosti" neúrodné a neindustrializované oblasti zřejmě nehrála významnější roli, pouze Nový Rychnov s velkostatkem, několika řemeslnickými dílnami a trhy napojenými na domáckou výrobu textilu mohl přitáhnout obyvatele z okolních vsí. Ve druhé polovině 19. století naopak stoupal počet těch, kteří sledovanou oblast opouštěli, míru a směr vystěhovalectví však není možné odhadnout.[15] Především lokální a krátkodobou mobilitu obyvatelstva ovlivnilo vybudování silnice spojující Nový Rychnov s Pelhřimovem a Jihlavou ve čtyřicátých letech 19. století; železnice roku 1888 dosáhla pouze do 8 kilometrů vzdálené Horní Cerekve.

TABULKA Č. 1. POČET OBYVATEL NA NOVORYCHNOVSKU V LETECH 1833–1921

Sídlo	Počet obyvatel								
	1833	1840	1855	1869	1880	1890	1900	1910	1921
Dolní Hutě	82	80	76	72	61	63	–	–	51
Hojkov	284	259	341	354	411	414	412	447	492
Chaloupky	86	79	102	93	90	94	68	76	83
Milíčov	295	279	377	378	411	373	348	373	385
Nový Rychnov	1191	1047	1344	1166	1139	1104	1082	1019	953
Celkem	1938	1744	2240	2063	2112	2048	1910	1915	1964

Zdroje: 1833, 1855: Moravský zemský archiv v Brně, Státní okresní archiv Pelhřimov, Farní úřad (dále FÚ) Nový Rychnov, inv. č. 14–34, knihy č. 14–34 [zpovědní seznamy farnosti Nový Rychnov]; 1840: J. G. SOMMER, *Das Königreich Böhmen. Taborer Kreis*, s. 155–160; 1869–1921: *Historický lexikon obcí České Republiky 1869–2005* I., Praha 2006, s. 564–658, 578–579.

Výhodou je jazyková a náboženská homogenita oblasti, kde drtivá převaha obyvatel byla české národnosti a katolického vyznání.[16] K helvétské konfesi s nej-

součásti městysu Nový Rychnov, v roce 1900 jako jediná osada Hutě; v roce 1950 přešly pod okres Jihlava, od roku 1968 jsou administrativně součástí obce Cejle.

[15] O odchodu řady starousedlíků svědčí četné zmínky v pramenech, které se ovšem vymykají možnostem systematické analýzy. Na počátku šedesátých let mělo dojít k odchodu několika rodin z Nového Rychnova do Severní Ameriky. Eva CIRONISOVÁ, *Vystěhovalectví z Pelhřimovska v letech 1850–1914*. Jihočeský sborník historický 50, 1981, s. 173–179.

[16] Převahu českého obyvatelstva dokládají topografie 19. století i skutečnost, že v roce 1921 se k německé národnosti nepřihlásil nikdo z občanů příslušných do sledované oblasti.

bližším sborem v 30 km vzdálené Moravči se v tolerančním období přihlásili jen jednotlivci a ani poté počet nekatolíků významně nevzrostl.[17] Přesto představuje jejich stopa v katolických křestních matrikách zajímavý doklad soužití nábožensky odlišných skupin obyvatelstva. Katoličtí faráři byli povinni narození dítěte nekatolických rodičů zaevidovat, což také činili, aniž by však důsledně zmiňovali odlišné náboženské vyznání křtěnce nebo jméno křtícího pastora. Zdá se, že alespoň v některých případech dítě z evangelické rodiny také skutečně pokřtili, důvodem mohl být zvyk, nátlak katolického kněze na rodiče i obtížná dostupnost sborové modlitebny a velká vytíženost jejího správce.[18] Výrazného ohlasu nedošly ani sekularizační myšlenky, civilní matrika narozených nebyla po roce 1868 v politickém okrese Pelhřimov, kam Nový Rychnov s okolím spadal, vůbec založena.[19] Náboženský rituál křtu i úřední evidence novorozených obyvatel se tedy v drtivé většině případů scházely v rukou katolických kněží sloužících v novorychnovském farním kostele. Farní obvod se během sledovaného období neměnil a příliš často se nestřídali ani zdejší duchovní správci, kteří svou osobností ovlivňovali nejen podobu a průběh obřadů, ale bezpochyby i ochotu věřících se jim podrobovat.[20]

Základním pramenem výzkumu křtů a kmotrovství se staly katolické matriky křtěných, ze kterých byly excerpovány všechny záznamy hlásící se k vymezené

[17] Topografie Johanna Trajera ve sledovaných obcích k roku 1862 uvádí 92 evangelíků a 25 židů z celkem 2461 obyvatel; Johann TRAJER, *Historisch-statistiche Beschreibung der Diöcese Budweis*. České Budějovice 1862, s. 698–700. Podle Jana Pavla Hilleho sem v roce 1890 příslušelo 64 nekatolíků a 39 židů z celkem 2076 obyvatel; Jan Pavel HILLE, *Farní osada Novo-rychnovská v Táborsku. Náčrtek historicko-místopisný*. Praha 1895, s. 31, s. 52–55.

[18] V křestních matrikách evangelického sboru v Moravči se první zápis dítěte narozeného v sledované oblasti objevuje zřejmě až k 7. srpnu 1825. Ve dvou nejstarších matrikách filiálního sboru ve Strměchách se Novorychnovsko vůbec nevyskytuje. Státní oblastní archiv (dále SOA) Třeboň, Sbírka matrik Jihočeského kraje (dále SMJK), Matriční úřad Moraveč, knihy č. 1 a 2; tamtéž, Matriční úřad Strměchy, knihy č. 1 a 2. K nedůslednému uvádění náboženského vyznání osob spjatých s moravečským evangelickým sborem Gabriela KREJČOVÁ ZAVADILOVÁ, *Smíšené sňatky moravečských evangelíků v době toleranční 1783–1861 (1874) a nástin problematiky jejich výzkumu*. Vlastivědný sborník Vysočiny (oddíl věd společenských), v tisku. Otázku kmotrovství v tolerančním období zmiňuje Zdeněk R. NEŠPOR, *Náboženství na prahu nové doby. Česká lidová zbožnost 18. a 19.* století. Praha 2006, s. 244.

[19] Náboženská situace v regionu se nezměnila ani po vzniku první republiky, sčítání lidu v roce 1921 ukázalo, že z 1960 obyvatel zkoumané oblasti bylo 59 evangelíků, 14 osob izraelitské víry (a české národnosti), 25 občanů bylo bez vyznání, československá církev zde neměla ani jednoho příslušníka; srov. *Statistický lexikon v Republice Československé I. Čechy.* Praha 1923, s. 53–57.

[20] Ve sledovaném období se na novorychnovské faře vystřídalo 8 farářů: osobní děkan Josef Jiří Onitsch (1794–1806), Daniel Vincenc Morávek (1806–1814), osobní děkan František Borgius Mergl (1815–1851), Jan Fähnrich, (od roku 1832 administrátor, 1851–1853 farář), Jan Kalina (1854–1870), Václav Korál (1870–1877), Mauritz Budecius (1877–1880), František Kalina (1880–1907). K ruce mívali faráři jednoho kaplana.

oblasti pro roky 1800–1899.[21] Z nich byla sestavena jmenná databáze vytvořená v programu Access, jejíž základní sloupce v podstatě odpovídají rubrikám v matričních záznamech.[22] Pro usnadnění filtrování v databázi byla jména zachycených osob zásadně přepisována česky, podle současné pravopisné normy a bez překládání. Přesto se při excerpci matrik respektive při následné identifikaci jednotlivých osob vyskytla řada obtíží. I přes nesporně rostoucí kvalitu a hodnověrnost zápisů se i hluboko v 19. století objevují pojmenování po chalupě, kolísání jmen (Marie/Marianna/Magdalena, Rosina/Rosálie, Matěj/Matouš/Mates) a příjmení (Jíra/Jírů, Kadlec/Kalců), někdy i vyslovené omyly. Problémem jsou samozřejmě i u správně provedených zápisů shody jmen, ke kterým nedochází jen mezi příbuznými, ale velmi často i mezi osobami bez bližšího vztahu.

Identifikování kmotrů je v řadě ohledů obtížnější než v případě křtěnce a jeho rodičů. Zatímco údaje o pokrevních předcích narozeného dítě se s postupujícím stoletím zpřesňovaly,[23] záznamy kmotrů jsou naopak stále stručnější. Chyby u jmen rodičů byly navíc často dodatečně opraveny přímo v zápisu, u kmotrů jsou podobné korekce výjimečné. Zápis kmotra v ideálním případě uváděl jméno, příjmení, povolání, bydliště s číslem popisným a případně vztah k druhému členovi kmotrovského páru, nebylo to však pravidlem. V přibližně prvních dvou desetiletích sledovaného období se ženy-kmotry často zapisovaly pod dívčím příjmením, mnohdy lze tedy jen na základě analogie s jinými záznamy odvodit, že dotyčná byla ve skutečnosti manželkou svého spolukmotra a oficiálně nosila jeho příjmení. Od čtyřicátých let se kmotři i kmotry začali do matrik podepisovat, někdy dokonce bez toho, aby zapisující kněz jejich jméno nejprve krasopisně předepsal. Takové záznamy jsou pak sice zajímavým dokladem (ne)gramotnosti zdejších obyvatel, mohou ale představovat obtížně řešitelný paleografický oříšek.

Samostatný problém představuje do budoucna otázka sociální stratifikace obyvatelstva zkoumané oblasti, a tedy i problematika výběru a obliby kmotrů vzhledem k jejich postavení na společenském žebříčku. Zatímco ještě pro první polovinu 19. století se lze snadno orientovat podle tradičních a snadno ověřitelných kategorií sedlák – chalupník – domkář – podruh u zemědělců, případně mistr – tovaryš

[21] SOA Třeboň, SMJK Jihočeského kraje, FÚ Nový Rychnov, kniha č. 1 [matrika NOZ Nový Rychnov 1785–1815]; kniha č. 3 [NOZ Dolní Hutě 1785–1815]; kniha č. 4 [NOZ Hojkov 1785 až 1815]; kniha č. 5 [NOZ Chaloupky 1785–1815]; kniha č. 8 [NOZ Milíčov 1785–1815]; kniha č. 13 [N farnost Nový Rychnov 1815–1848]; kniha č. 14 [N farnost Nový Rychnov 1848–1863]; kniha č. 15 [N farnost Nový Rychnov 1864–1877]; kniha č. 16 [N farnost Nový Rychnov 1878 až 1888]; kniha č. 17 [N farnost Nový Rychnov 1888–1899]; kniha č. 18 [N farnost Nový Rychnov 1899–1912].

[22] Níže uváděné výpočty a údaje o konkrétních osobách jsou čerpány z této databáze, případně vycházejí ze starších excerpcí autorky. Podrobněji k pramenům dostupným pro sledovanou oblast M. SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiření*, s. 69–83.

[23] V polovině dvacátých let 19. století se již naprosto běžně objevují jména obou rodičů matky, počátkem třicátých let se zapisují i jména obou prarodičů z otcovy strany.

u řemeslníků, zejména v poslední třetině 19. století již toto rozdělení neobstojí. Postupně se rozšiřuje spektrum možných povolání, která není možné snadno kategorizovat, s dostupnými prameny také nelze říci, do jaké míry mohla určitá řemesla představovat hlavní či dokonce jediný zdroj obživy. Relativní blahobyt a společenské uznání osoby či rodiny v obci přestávaly být přímo závislé na držbě vlastního majetku. Muži žijící v nájmu a pracující jako tovaryši svého řemesla v tomto období dokázali zakládat a zabezpečit své rodiny, což bylo o několik desítek let dříve obtížně myslitelné. Spíše technické problémy při vyhodnocování tzv. vertikality a horizontality kmotrovství přinášejí posuny jednotlivých osob na společenském žebříčku ve smyslu ujmutí se usedlosti, zřízení vlastní řemeslné živnosti nebo kariérního postupu v případě úředníků a zaměstnanců velkostatku.[24]

Narození a křty na Novorychnovsku

Celkem bylo do matrik křtěných pro lokality Nový Rychnov, Hojkov, Milíčov, Dolní Hutě a Chaloupky za období 1800–1899 zaneseno 7229 záznamů, které přinesly informace o narození 3410 dívek, 3814 chlapců a pěti dětí, u nichž nebylo zaznamenáno pohlaví. Osmapadesátkrát došlo k porodu dvojčat, v roce 1856 se manželům Vališovým narodila trojčata. Počty narozených začaly stoupat po skončení napoleonských válek, což se projevilo natalitní vlnou po polovině 19. století. V posledních desetiletích počty narozených dětí klesaly, aby se po roce 1890 dostaly na úroveň přibližně čtyřicátých let.

Poměrně velké množství dětí se rodilo mimo řádně uzavřená manželství. S výjimkou prvního desetiletí 19. století, kdy se podíl nemanželských dětí pohyboval kolem 5 %, představovali potomci nesezdaných párů přibližně desetinu všech narozených. Značný počet z nich se ovšem dočkal uznání ze strany otce a/nebo legitimizace dodatečným sňatkem rodičů. Křty nemanželských dětí reprezentují velmi zajímavou skupinu zkoumaných obřadů, protože právě u potomků svobodných matek byla přijímající a začleňující funkce rituálu ještě výraznější než v případě dětí zplozených v posvěcených svazcích. Proto byla této otázce věnována zvýšená pozornost a údaje o případném legitimizování byly při excerpci matričních záznamů důsledně vypisovány.[25]

[24] Vertikálním kmotrovstvím se rozumí situace, kdy kmotr stojí o společenskou příčku výše než rodina křtěnce. Tato forma by měla být typická pro středověk a raný novověk, postupně mělo vítězit horizontální, tedy sociálně homogenní kmotrovství. Přehledně G. ALFANI – V. GOURDON, *Spiritual Kinship*, s. 12–25.

[25] Jako legitimizované byly vnímány pouze děti, u nichž byl údaj o přijetí otcem vepsán přímo do matriky křtěných. Svědky sňatku své matky se stala řada dalších dětí, od sledování těchto případů bylo ale upuštěno, neboť není zřejmé, kdy se jednalo o dodatečnou svatbu s otcem již narozeného potomka a kdy o svazek s jiným mužem. Předpokládat je třeba i případy, kdy se rodiče nemanželského dítěte vzali, ačkoli jejich syn nebo dcera už nebyli naživu.

Legitimizace byly postupně stále hojnější, jejich počet byl ale vždy nižší než množství dětí, které zůstaly oficiálně nemanželské.[26]

TABULKA Č. 2. POČTY NAROZENÝCH DĚTÍ PODLE LEGITIMITY. NOVORYCHNOVSKO, 1800–1899

Období	Počet narozených dětí			
	celkem	manželské	nemanželské	z toho legitimizované
1800–1809	533	505	28	2
1810–1819	647	580	67	4
1820–1829	710	636	74	9
1830–1839	631	565	66	11
1840–1849	752	665	87	20
1850–1859	828	738	90	30
1860–1869	802	720	82	21
1870–1879	807	734	73	23
1880–1889	787	727	60	16
1890–1899	732	644	88	34
Celkem	7229	6514	715	170

Zdroj: SOA Třeboň, SMJK, FÚ Nový Rychnov, matriky narozených, vlastní výpočet.

Křestním rituálem procházely všechny děti, které při narození jevily alespoň minimální známky života. Ne vždy však obřad mohl kvůli zdravotnímu stavu novorozence proběhnout se všemi náležitostmi. Záznamy o takových porodech a křtech mají různou podobu. Padesátkrát byl výslovně zmíněn nouzový křest provedený porodní bábou, která dítěti ve čtyřiceti případech udělila jméno vybrané z tradičního spektra dobově nejoblíbenějších světců a ve čtyřech případech byli do matriky dodatečně vypsáni i kmotři. Báby se při posouzení zdravotního stavu miminka obvykle nepletly a drtivá většina nouzově pokřtěných dětí nežila ani několik hodin. V některých případech se muselo jednat o podmínečný křest, kdy nebylo zřejmé, jestli je dítě naživu, a mělo se proto křtít upravenou formulí s podmínkou „žiješ-li".[27] Okolnosti nouzových křtů nejsou vždy v matrikách uvedeny, výjimkou je například záznam o bezejmenném synovi Kateřiny Vik-

[26] Nejvíce se legitimizace týkaly dětí, které přišly na svět v padesátých a devadesátých letech, kdy tvořily 33,3 %, respektive 38,6 % všech mimomanželsky narozených.

[27] K předpisům a debatám o nouzových křtech H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 119–126.

GRAF Č. 1. SKLADBA NAROZENÝCH DĚTÍ PODLE LEGITIMITY A PODÍLU DODATEČNĚ LEGITIMIZOVANÝCH NEMANŽELSKY NAROZENÝCH DĚTÍ. NOVORYCHNOVSKO, 1800–1899

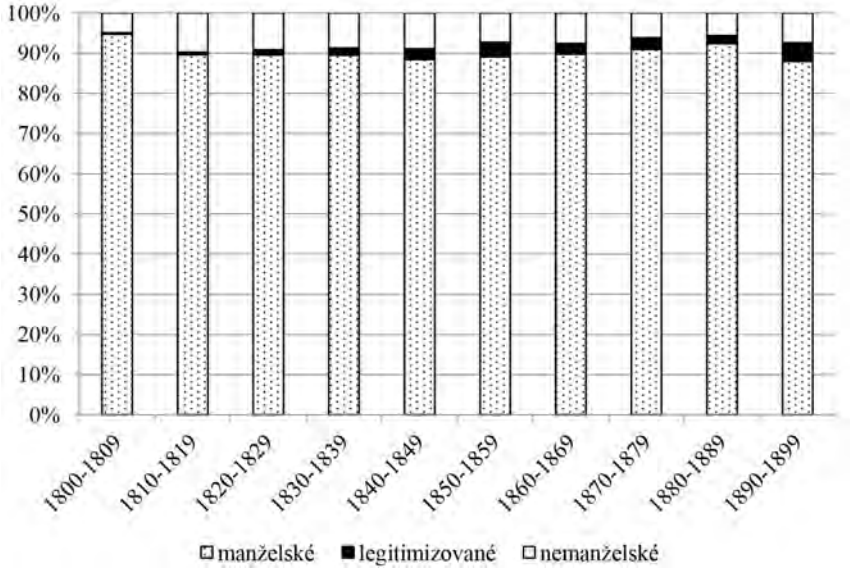

Zdroj: SOA Třeboň, SMJK, FÚ Nový Rychnov, matriky narozených, vlastní výpočet.

torové z 5. června 1833, kterého „hned v životě matky" pokřtila porodní bába Teresie Kučerová.

Dětí, které se objevily v křestních matrikách, přestože se zřejmě narodily mrtvé a ani nedostaly jméno, bylo zachyceno celkem 194, z toho 89 děvčátek a 100 chlapců, u 5 dětí nebylo pohlaví uvedeno. Deset z nich ale přesto nouzově pokřtila porodní bába. Z poměru manželsky a mimomanželsky narozených nepojmenovaných dětí se zdá, že tento osud hrozil spíše potomkům svobodných matek: bez jména zemřelo 159, tedy 2,4 % všech manželských dětí, naproti tomu 35 bezejmenných nemanželských představuje 4,9 % dětí, které se narodily dosud neprovdaným ženám. Ovšem ani u nelegitimních novorozenců porodní báby neváhaly s provedením nouzového křtu, bylo-li třeba: došlo k němu v sedmi případech.

Pokud to bylo alespoň trochu možné, probíhal křestní obřad v kostele a za řádné účasti kmotrů. Bez zmínky o kmotrech se za celé sledované období obešlo jen něco přes 3 % zápisů, z nichž drtivou většinu představuje 181 záznam o dětech, které zemřely nepokřtěné, dále jde o 46 nouzových křtů bez uvedení kmotra a o ojedinělý údaj o narození židovky Anny Winterové v roce 1808. Pouze u 12 záznamů nelze nepřítomnost kmotrů objasnit, protože děti dostaly jména a v sedmi případech bylo dokonce výslovně uvedeno datum křtu. Na vině mohl být omyl nebo

opominutí zapisujícího kněze, například v případě, že se jednalo o kmotrovství v zastoupení. U Ondřeje Rohovce, narozeného 10. července 1878, snad šlo o dodatečný záznam podle křestního listu, zanesený z důvodu domovského práva, neboť chlapcův otec pocházel z Nového Rychnova, ale zdržoval se v Bavorsku. Zejména ke konci 19. století teoreticky nelze vyloučit ani možnost odmítnutí obřadu ze strany rodičů, kteří kněze pouze požádali o úřední zápis dítěte do matriky, ačkoli z hlediska církevních předpisů k něčemu takovému nesmělo dojít a v pramenech není možné podobný postup doložit.

TABULKA Č. 3. ZÁZNAMY V KŘESTNÍ MATRICE Z HLEDISKA FORMY KŘTU. NOVORYCHNOVSKO, 1800–1899

Období	Záznam bez kmotrů		Křest s kmotry		Všichni narození
	Počet	%	Počet	%	Počet
1800–1809	7	1,3	526	98,7	533
1810–1819	8	1,2	639	98,8	647
1820–1829	4	0,6	706	99,4	710
1830–1839	26	4,1	605	95,9	631
1840–1849	24	3,2	728	96,8	752
1850–1859	35	4,2	793	95,8	828
1860–1869	33	4,1	769	95,9	802
1870–1879	53	6,6	754	93,4	807
1880–1889	17	2,2	770	97,8	787
1890–1899	33	4,5	699	95,5	732
Celkem	240	3,3	6989	96,7	7229

Zdroj: SOA Třeboň, SMJK, FÚ Nový Rychnov, matriky narozených, vlastní výpočet

Důležitým indikátorem významu přikládaného křestnímu obřadu je chvat, s jakým býval vykonán. Devatenácté století přejalo raně novověký imperativ neotálet s pokřtěním dítěte a neriskovat, že zemře bez přijetí první svátosti a smytí dědičného hříchu. V lidové kultuře „nekřtěňátka" provázelo stigma duší, jimž je vinou rodičů odepřena spása.[28] S klesající novorozeneckou úmrtností[29] a rozvolněním

[28] Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha 2004, s. 296–297.

[29] K vývoji kojenecké úmrtnosti Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Charakteristické rysy vývoje úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*. HD 12, 1987, s. 193–206; TÍŽ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemích na sklonku feudalismu*. HD 11, 1987, s. 141–158; Pavla HORSKÁ, *Historický vývoj plodnosti v českých zemích. Stav a možnosti výzkumu*. HD 6, 1972, s. 3–39, zde s. 26.

náboženských představ se postupně začalo od okamžitých křtů upouštět.[30] Pro starší období není možné na Novorychnovsku prodlevu mezi narozením dítěte a křestním obřadem sledovat, neboť zápisy uvádí jako jediné datum křtu. Poprvé se zdvojená datace objevuje v roce 1802 u Jana Nepomuka Vejvody, syna zdejšího šafáře, který byl pokřtěn druhý den po narození.

TABULKA Č. 4. POČTY NOUZOVÝCH KŘTŮ, KŘTŮ BEZ UVEDENÍ JMÉNA A NEPOKŘTĚNÝCH DĚTÍ. NOVORYCHNOVSKO, 1800–1899

Období	Nouzový křest	Bez uvedení jména	Bez údajů o křtu
1800–1809	7	1	1
1810–1819	4	7	4
1820–1829	1	5	3
1830–1839	2	25	23
1840–1849	1	23	22
1850–1859	5	30	30
1860–1869	10	24	23
1870–1879	9	44	43
1880–1889	3	14	13
1890–1899	9	21	19
Celkem	51	194	181

Zdroj: SOA Třeboň, SMJK, FÚ Nový Rychnov, matriky narozených, vlastní výpočet.

Prodleva mezi narozením a křtem u 7048 dětí ze sledované oblasti, včetně těch, které byly pokřtěny nouzově porodní bábou, je zachycena v tabulce č. 5. Případy s uvedením pouze jediného data, vyskytující se především na samém počátku sledovaného období, byly přiřazeny ke křtům, které proběhly přímo v den narození dítěte. Ty spolu s obřady, jež se uskutečnily hned nazítří poté, co dítě přišlo na svět, představovaly 85,2 % všech křtů a lze je rovnocenně považovat za bezodkladné. Nechat dítě pokřtít v den, kdy se narodilo, bylo samozřejmě možné jen tehdy, že porod proběhl v ranních či denních hodinách, v menších vsích nezanedbatelnou roli hrála vzdálenost od městečka. Přestože ani jedna ze sledovaných lokalit není

[30] Známý je poznatek klasické práce M. Vovella, že k odkládání křtů ve Francii docházelo již po roce 1750. Michel VOVELLE, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle*. Paris 1973, s. 326–327. Trend odkládání křtů rychleji nastupoval ve větších městech. Jeho prosazení už na počátku 19. století nepřekvapí v Paříži, ovšem i v katolickém Římě se již v polovině 19. století desetina křtů odehrávala s prodlevou čtyř a více dnů po narození, roku 1879 se do tří dnů křtila jen pětina dětí. Vincent GOURDON, *Les pratiques du baptême à Paris et à Rome au XIXe siècle*. Popolazione e Storia 2006, 2, s. 19–60.

GRAF Č. 2. DOBA UPLYNULÁ MEZI NAROZENÍM DÍTĚTE A JEHO KŘTEM. NOVORYCHNOVSKO, 1800–1899

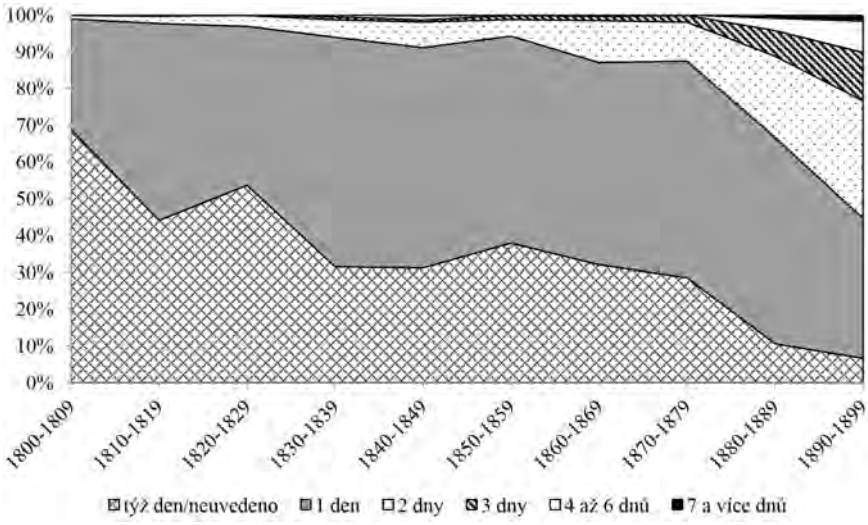

Zdroj: SOA Třeboň, SMJK, FÚ Nový Rychnov, matriky narozených, vlastní výpočet.

od farního chrámu vzdálena vzdušnou čarou přes 5 km a podle dobových topografií pěší cesta netrvala více než hodinu, nelze předpokládat, že by se průvod s novorozencem vydal do kostela například později k večeru.

Počet dětí narozených a křtěných v ten samý den kontinuálně klesal, až v posledním sledovaném desetiletí spadl na pouhých 6,6 %. Normou se naopak stávaly křtiny posunuté až na druhý nebo třetí den po narození, které byly ještě v první třetině 19. století výjimečné. Početně marginální se jeví křty dětí čtyřdenních a starších. Až do třicátých let se takřka nevyskytovaly, ve větším počtu se poprvé objevují v letech 1840–1849 a pak až po roce 1880, aby v devadesátých letech jejich podíl mírně překročil hodnotu 10 %.

Nezdá se ale, že by odkládání křtů souviselo s politickou situací, respektive s měnícími se pozicemi katolické církve v rakouském soustátí. Například v revolučních letech 1847–1849 byly s prodlevou čtyř a více dnů pokřtěny jen tři děti, z toho dvakrát šlo o potomky evangelíků, jejichž možnosti komplikovala vzdálenost moravečské sborové modlitebny a rozsah obvodu spravovaného tamním pastorem Szalatnayem.[31] V padesátých letech se mohl v souvislosti s uzavřením konkordátu mezi rakouskou monarchií a papežským stolcem a celkovým utužením politického režimu zvýšit tlak na dodržování církevních povinností. Obliba odkládání křtů

[31] Ze všech 13 dětí křtěných s výraznější prodlevou v třicátých a čtyřicátých letech 19. století pocházelo deset z nekatolických rodin.

ale vzrostla až v osmdesátých letech, nikoli bezprostředně po zrušení konkordátu. I pak se ale většina křtin odehrávala do týdne po porodu, jen výjimečně byla prodleva delší. Nejdéle na přijetí do farního společenství čekala Marie Pechová, dcera panského „koňáka", pokřtěná 19. října 1891, dvanáct dnů po svém příchodu na svět.

TABULKA Č. 5. DOBA UPLYNULÁ MEZI NAROZENÍM DÍTĚTE A JEHO KŘTEM. NOVORYCHNOVSKO, 1800–1899

Období	Pokřtěné děti celkem	Doba uplynulá mezi narozením dítěte a jeho křtem					
		týž den/ neznámo	1 den	2 dny	3 dny	4 až 6 dnů	7 a více dnů
1800–1809	532	366	160	5	1	–	–
1810–1819	643	283	345	13	–	2	–
1820–1829	707	379	306	21	1	–	–
1830–1839	608	191	380	29	5	3	–
1840–1849	730	227	438	51	4	8	2
1850–1859	798	302	450	36	9	1	–
1860–1869	779	249	429	89	9	2	1
1870–1879	764	218	450	81	14	1	–
1880–1889	774	82	434	171	54	26	7
1890–1899	713	47	271	228	94	61	12
Celkem	7048	2344	3663	724	191	104	22

Zdroj: SOA Třeboň, SMJK, FÚ Nový Rychnov, matriky narozených, vlastní výpočet.

Je ovšem otázkou, zda odložení křtu vždy znamenalo náboženskou vlažnost či lhostejnost ke svátosti, na kterou si koncem století stěžoval klérus. S všeobecně klesající kojeneckou úmrtností a lepšící se zdravotní péčí se rodiče patrně přestávali tolik strachovat o životy svých nejmladších ratolestí a křtiny se nebáli o pár dnů posunout, pokud se jim to zdálo z nějakého důvodu vhodné.[32] Na

[32] Italští badatelé zkoumající problematiku mortality malých dětí a křestních praktik v okolí Padovy prokázali úzkou souvislost mezi odkládáním křtů a poklesem úmrtnosti dětí mladších 3 měsíců již pro období 1816–1870. Nepodařilo se však uspokojivě vysvětlit, zda byl pokles úmrtnosti přímým důsledkem odkládání křtů (zejména v zimě mohly děti v kostele prochladnout), nebo se naopak jednalo o opačný efekt (nedužívé děti byly pokřtěny raději okamžitě, zdravé později), nebo zda počty úmrtí a okamžitých křtů klesaly bez vzájemné závislosti. Důležitá je však skutečnost, že obojí se dříve a rychleji prosadilo v zámožnějších vrstvách, naopak u venkovanů a manuálně pracujících přetrvávaly brzké křty i časná úmrtí dětí déle. Alessandra MINELLO – Gianpiero DALLA-ZUANNA – Guido ALFANI, *First signs of transition: The parallel decline of early baptism and early mortality in the province of Padua (northeast Italy), 1816–1870*.

Novorychnovsku se však během sledovaného období mortalita nejmenších dětí nesnížila natolik, aby bylo možné její pokles považovat za určující faktor v otázce odkládání křtů, neboť i v posledním zkoumaném desetiletí umírala pětina dětí před dovršením prvního roku života.[33] Spíše do venkovského prostředí začal pronikat měšťanský model oslavy narození dítěte jako malé rodinné slavnosti, na níž je možné pozvat například členy širší rodiny. Klíčem při hledání odpovědi na otázku „poptávky" po slavnostnějším charakteru obřadu může být sledování denního data křtin, které bylo dohledáno u 126 dětí, jejichž křty byly odloženy o čtyři či více dnů. Padesát tři z nich přijalo svátost v neděli, další v den nějakého významnějšího svátku (Mláďátek betlémských, Povýšení sv. Kříže). Ačkoli se nejedná o příliš reprezentativní vzorek, nasvědčuje tomu, že alespoň někteří rodiče plánovali křest svých dětí na sváteční den, aby mu dodali více lesku.[34]

Duchovní příbuzní?

Alespoň podle matričních záznamů se zdá, že křestní obřady po celé 19. století na Novorychnovsku probíhaly ve shodě s nařízeními tridentského koncilu a pražské synody z roku 1605, které doporučovaly přítomnost dvou kmotrů opačného pohlaví. Výzkumy provedené pro 17. století dokládají životnost modelu s třemi kmotry, kdy podle pohlaví dítěte přistupovali ke křtitelnici buď dva muži a jedna žena, nebo obráceně.[35] Na Novorychnovsku v 19. století chodili kmotři v naprosté většině případů ve dvojici a obvykle tvořili manželský pár, nebo mezi nimi bylo jiné příbuzenské pouto. U křtů dívek přitom bývala na prvním místě zapisována kmotra-žena, na druhém kmotr, u chlapců tomu bylo naopak. Záhlaví příslušné

Demographic Research 36, 2017, s. 759–802, https://www.demographic-research.org/volumes/vol36/27/default.htm [11. 3. 2018].

[33] Při vytváření využívané databanky narozených byla dohledávána data úmrtí nejmenších dětí. Jejich analýza ukázala, že kojenecká úmrtnost byla nejvyšší v desetiletí 1870–1879, kdy zemřelo do roka po narození 202 dětí z 807 zaznamenaných (250,2 ‰), v letech 1880–1889 to bylo 159 dětí z 787 (202,0 ‰), v letech 1890–1899 do roka zemřelo 147 dětí z 732 narozených (200,8 ‰). Data z první poloviny 19. století jsou zřejmě neúplná, matriky zemřelých evidentně nezachycují všechna úmrtí, podíl dětí zemřelých v prvním roce života byl podle nich v prvních třech desetiletích 19. století nižší než na jeho konci.

[34] Metodologicky inspirativní poznámky k plánování rodinných obřadů přináší Jeremy Boulton, vychází ovšem z anglikánského prostředí, jež se řídilo poněkud odlišnými normami. Přijmout je však možné konstatování, že neděle byla oblíbeným dnem křtin kvůli probíhajícím bohoslužbám spojených s příchodem věřících do kostela. Stále významnější roli hrál i harmonogram světského pracovního týdne. Jeremy BOULTON, *Economy of time? Wedding days and working week in the past?* Local population studies 43, 1989, s. 28–46. http://www.localpopulationstudies.org.uk/PDF/LPS43/LPS43_1989_28–46.pdf [15. 1. 2018].

[35] M. MELKESOVÁ, *Adhiberi*, s. 74–76; L. NEKVAPIL, *Kmotrovské vazby*, s. 36–38; J. KADEŘÁBEK, *Protireformace,* s. 22–23.

rubriky v matričních knihách bylo nadepsáno jednoduše „kmotři", starší rozlišení patrinus, levans, testis, doložené pro období po třicetileté válce, se již neužívalo.

Trojice jednoho muže a dvou žen se na Novorychnovsku objevila u šesti dětí, pokaždé se však jednalo o společné křtiny dvojčat, kdy je pravděpodobné, že každý ze sourozenců měl svou kmotru, ovšem do matriky byly zapsány pohromadě. Další dva netypické případy souvisí s křty dětí z evangelických rodin, které proběhly v katolickém chrámu. Dne 21. ledna 1851 se kmotrou Antonie Homolkové stala katolička Anna Dolejšová, křtinám ale jako svědci asistovali manželé Procházkovi, kteří byli helvétského vyznání stejně jako rodiče děvčátka. Ke křtu Josefy Přádné dne 19. září 1864 se dokonce dostavily dva páry: jako kmotři byli zapsáni katolíci manželé Zemanovi, držitelé drobné usedlosti v Chaloupkách, s rolí svědků se oficiálně spokojili opatovský sedlák Martin Duba s manželkou, kteří se v evangelické víře shodovali s rodiči dítěte. Vybočení představoval křest Petronily Neomitkové 26. března 1891, u něhož se objevili dva muži, jeden jako kmotr, druhý jako svědek. Důvodem možná byla skutečnost, že se děvče narodilo jako nemanželské a otec je chtěl legitimizovat, přičemž k úřednímu přiznání otcovství bylo zapotřebí přivést svědky mužského pohlaví.

Jediný kmotr či kmotra bez protějšku opačného pohlaví se objevili jen ve 40 případech. Poprvé k této situaci došlo 7. února 1849, kdy právě narozeného Josefa Sekavu z Milíčova přinesl do kostela jeho příbuzný Václav Razima, jehož údajně nedoprovázela žádná žena. Důvodem zjednodušení obřadu, respektive zápisu do matriky (kmotr se jen podepsal, aniž by byly doplněny další informace) byla zřejmě neduživost novorozence, který hned následující den zemřel na „slabost". V následujících desetiletích k podobným situacím docházelo jen zřídka a patrně z podobných důvodů, teprve v devadesátých letech se křty s asistencí jediného kmotra staly obvyklejšími (26 podchycených případů, tedy dvě třetiny, pochází z let 1890–1899).[36] Výběr jediného kmotra obvykle respektoval pohlaví dítěte, častěji se ovšem u křtitelnice objevila osamělá žena (24 případů, z toho 19krát při křtu dívky) než muž (16 případů, z toho 15krát se křtil chlapec).

Přizvání úplného kmotrovského páru mělo svůj tradiční rituální i společenský význam. Z textů matričních zápisů však není možné s jistotou vyvozovat, že oba zapsaní kmotři byli skutečně přítomni. Určitou indicií by mohly být vlastnoruční podpisy, ty ale nebyly samozřejmostí ještě ani v druhé polovině 19. století, a to ani u osob, které se s jistotou podepsat uměly. Kmotr se mohl nechat také oficiálně zastoupit, zpravidla z důvodu pobytu ve vzdálené lokalitě. Osobní nepřítomnost byla obvykle vyvážena postavením zvoleného „reprezentativního" kmotra, jako tomu bylo o křtinách potomků sedláka Františka Kratochvíla koncem devadesátých let. Do kostela se sice s novorozenci Marií i Františkem vypravili prarodiče

[36] V roce 1849 se odehrály dva křty s jediným kmotrem, v padesátých letech jeden, v šedesátých dva, v letech 1870–1879 celkem šest, v osmdesátých letech tři, v letech 1890–1899 s asistencí jediného kmotra proběhlo zmiňovaných 26 křtů.

Kratochvílovi, vždy ovšem jen jako zástupci na místě váženějších matčiných příbuzných, komisaře při okresním hejtmanství ve Stříbře Eduarda Vichra a jeho choti. Podobné řešení volila i rodina vrchnostenského sládka Františka Kittla, jež stála o to, aby kmotry všechny tří synů narozených v letech 1861–1864 byli dědeček s babičkou z matčiny strany, které ovšem vázaly povinnosti v pivovaru v Dolních Kralovicích, role zastupujících kmotrů se proto ujali kostelník a porodní bába.

Důvodem osobní nepřítomnosti mohla být třeba i nemoc nebo zaneprázdnění, protože řada těch, kteří se nechali zastoupit, prokazatelně bydlela v nedaleké, snadno dostupné lokalitě. V takových případech není možné odhadnout důvody zastoupení a ani zjistit, na základě čeho křtící kněz povoloval či ověřoval úmysly „náhradníků" dostavivších se ke křtinám. Zastupování ovšem nebylo nijak časté a obvykle se týkalo mužských kmotrů. Celkem bylo zaznamenáno u 58 křtů, z toho u 20 křtů se nechal zastoupit celý pár, u 32 křtů chyběl kmotr a šestkrát do kostela nedorazila pouze kmotra.[37]

TABULKA Č. 6. KŘTY, U NICHŽ SE KMOTŘI NECHALI ZASTOUPIT. NOVORYCHNOVSKO, 1800–1899

Období	Kmotři v zastoupení			Celkem	
	zastoupen kmotr	zastoupena kmotra	zastoupeni oba	počet	% ze všech křtů
1800–1824	0	0	2	2	0,13
1825–1849	4	2	1	7	0,42
1850–1874	14	2	11	27	1,39
1875–1899	14	2	6	22	1,20
Celkem	32	6	20	58	0,84

Zdroj: SOA Třeboň, SMJK, FÚ Nový Rychnov, matriky narozených, vlastní výpočet.

Postavy zastupujících kmotrů je možné využít k otevření dalšího tématu, které už bylo naznačeno výše, a tím je role kostelníků a porodních bab v křestních rituálech. Jejich přítomnost během křtu byla automatická a vyplývala z jejich „služebních" povinností: kostelník pečoval o chrám a jeho vybavení, případně přisluhoval knězi, porodní bába byla povinna hlásit narození dítěte a příslušné údaje k zápisu do matriky, bývalo zvykem, že novorozence a kmotry doprovázela po cestě do kostela i během vlastního obřadu.[38] Velmi často se však kostelník s bábou

[37] U křtin Josefa Viktory, syna z podružské rodiny, 24. ledna 1864 kostelník Jan Nosek zastupoval dokonce kmotra i kmotru, kterými byli manželé Rysovi, majitelé řeznické živnosti přímo v Novém Rychnově.

[38] Daniela TINKOVÁ, *Tělo, věda, stát. Zrození porodnice v osvícenské Evropě.* Praha 2010; Miroslava MELKESOVÁ, *„…skrze něž Pán Bůh svět, církev i nebe množí…" Raněnovověké venkovské šestinedělky, porodní báby a kmotry*. In Kateřina Čadková – Milena Lenderová – Jana Stráníková

stávali přímými aktéry křestního obřadu a z řady nově provedených výzkumů se zdá, že se tak v průběhu 19. století dělo stále častěji. Historička Hana Stoklasová, jež analyzovala proměny křestních rituálů z hlediska katolických pastoračních příruček a dobové publicistiky, zaznamenala ke konci 19. století četné stížnosti kněží na lhostejnost rodičů v otázce kmotrovství, jež mnohde zůstávalo zcela na bedrech kostelníků a porodních bab.[39] Etnoložka Kristýna Blechová-Kubíčková totéž doložila výzkumem babictví na Pacovsku.[40]

Pravdivost teze o porodních bábách a kostelnících jako „univerzálních kmotrech osady", jak si v roce 1884 postěžoval dopisovatel Časopisu katolického duchovenstva,[41] lze doložit i na Novorychnovsku. Kostelník a/nebo bába posloužili jako „náhradníci" u jedné třetiny křtů, ke kterým se oficiální kmotr či kmotra nedostavili. Výraznou roli hráli i při křtech, jimž asistoval jen jeden kmotr: bába figurovala jako jediná kmotra pětkrát, z toho jednou v případě dvojčat (1866, 1873, 1891), kostelník jako jediný kmotr bez ženského protějšku se objevil dvakrát (1875, 1891). S postupujícím 19. stoletím se však kostelníci a porodní báby stále častěji vyskytovali i u „normálních" křtů, ať již společně, v doprovodu vlastních rodinných příslušníků coby spolukmotrů, nebo po boku jiných osob.

V celkovém průměru za sledované období podíl křtů, u nichž v roli kmotrů figurovali kostelník či porodní bába, jen nepatrně přesáhl 10 %. Je však zřejmé, že na počátku 19. století byl počet těchto křtů výrazně nižší než na jeho konci. Závažnějším dokladem „univerzálního" kmotrovství je počet závazků, které přijali konkrétní lidé. Nejčastěji se v zkoumaných matrikách objevuje Jan Nosek, krejčí a chalupník z čp. 110 v Novém Rychnově, narozený roku 1823, který kariéru kostelníka a kmotra zahájil nejpozději po smrti svého otce v roce 1849. V následujících pěti desetiletích absolvoval na 500 křtů jen v souvislosti s dětmi ze sledované oblasti, v rámci celé farnosti to mohlo být až dvojnásobně víc.[42]

Takřka po celé století, od roku 1800 až do roku 1883, se na místě kmotrů objevují muži z rodiny Kučerovy, sídlící v čp. 91 v Novém Rychnově, kteří z otce na syna dědili nejen bednářskou živnost, ale také povolání kostelníka a společně se

(edd.), Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zajetí historiografie, Pardubice 2006, s. 263–290.

[39] H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 134–136.

[40] Kristýna KUBÍČKOVÁ, *Babická praxe v pacovské farnosti ve druhé polovině 19. století*. Diplomová práce Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Praha 2015, s. 57–62. Podle jejích propočtů bába s kostelníkem v letech 1871–1883 asistovali asi u pětiny křtů.

[41] Jan SEDLÁK, *Kmotrové při křtu*. Časopis katolického duchovenstva 1884, č. 3, s. 158–162.

[42] Stejnojmenný otec Jana Noska, zemřelý 10. února 1849, funkci kostelníka nezastával a spolu s manželkou Marií rozenou Heldovou, byl přítomen jen osmi křtům. Poslední zaznamenaný zápis, v němž je jako kmotr uveden „Jan Nosek, kostelník", je zároveň posledním excerpovaným s datem 31. prosince 1899.

zúčastnili 363 křtin dětí pocházejících ze sledovaných lokalit.[43] V této rodině se navíc po dvě generace předávalo i babické řemeslo: Teresie rozená Kotrčová, manželka kostelníka Jana Kučery, byla jako kmotra aktivní v letech 1801–1853, kdy kmotrovstvím posloužila 167 dětem. Babickou živnost posléze předala Kateřině rozené Veselé, která se provdala za jejího syna Josefa Kučeru a jako kmotra v letech 1828–1877 přinesla k oltáři 82 dětí. Příslušníci obou generací po jistou dobu vykonávali svá povolání i kmotrovskou funkci souběžně a někdy ani kněz v matričním zápise nerozlišil, kdo z rodiny se dostavil k právě proběhnuvšímu křtu. Roli porodní báby a oblíbené kmotry zároveň zastávaly i Barbora Kouřimská, která se porodnictví začala věnovat asi v době svého odchodu na výměnek a v letech 1843–1889 absolvovala 159 křtin, a Marie Jelínková, jež je v období 1861–1899 v roli kmotry zaznamenána u 185 křtů. Znovu je třeba připomenout, že uvedená čísla se týkají jen sledované části Novorychnovska, propočtená pro celou farnost by byla ještě mnohem vyšší.

TABULKA Č. 7. KŘTY, U KTERÝCH BYLI PŘÍTOMNI KOSTELNÍCI A PORODNÍ BÁBY JAKO KMOTŘI A KMOTRY. NOVORYCHNOVSKO, 1800–1899

Specifikace osoby kmotra	Období			
	1800–1824	1825–1849	1850–1874	1875–1899
Bába s s nepříbuzným kmotrem	0	1	11	40
Bába s s příbuzným kmotrem	0	7	11	1
Kostelník s nepříbuznou kmotrou	21	19	93	170
Kostelník s příbuznou kmotrou	3	6	21	20
Vzájemně nepříbuzní bába a kostelník	2	2	97	174
Vzájemně příbuzní bába a kostelník	60	125	64	5
Celkem bába a kostelník (%)	5,6	9,6	15,3	22,3
Ostatní (%)	94,4	90,4	84,7	77,7
Křty celkem	1541	1663	1947	1838

Zdroj: SOA Třeboň, SMJK, FÚ Nový Rychnov, matriky narozených, vlastní výpočet.

Vzhledem k dlouhodobému propojení povolání porodní báby a kostelníka v rodině Kučerových bylo v tabulce č. 7 rozlišeno vzájemné příbuzenství v případech, že alespoň jeden z kmotrů spadal do kategorie porodní bába/kostelník. U 242 křtů se Kučerovi objevili jako kmotrovský pár spojený nejen službou, ale i manželským, případně rodičovským poutem, neboť Teresie Kučerová chodila

[43] Jako nejstarší z rodiny se objevuje kostelník Martin Kučera, který se kolem roku 1800 zúčastnil jen tří křtů.

za kmotru doprovázená střídavě manželem a synem, a to i v době, kdy babickou živnost již definitivně přenechala své snaše. Společné kmotrovství porodní báby a kostelníka bylo ale velmi časté i tehdy, kdy dvojici příbuzenství nepoutalo, jak ukazují údaje pro poslední dvě sledovaná desetiletí, během nichž se kmotrovské role ujímali Jan Nosek s Barborou Kouřimskou nebo Marií Jelínkovou. Desetiletí služby bezpochyby přinesla nepříliš zámožným kostelníkům a porodním bábám jistou vážnost a lze předpokládat, že řada rodičů je žádala za kmotry svých dětí se vší úctou a možná i s ohledem na starší kmotrovské vazby v širším příbuzenstvu. Nasvědčovala by tomu i pozvání, která byla adresována porodní bábě i jejímu manželovi (17 případů), respektive kostelníkovi a jeho ženě (43 případů), aniž by tito byli ke kmotrovství „předurčeni" svým povoláním.

Velké množství matričních zápisů však naznačuje, že řada rodičů svým dětem fakticky vybrala jen jednoho kmotra či kmotru a druhý člen dvojice byl doplněn automatickým účastníkem obřadu, tedy porodní bábou či kostelníkem. Rostoucí počet podobných případů v poslední třetině 19. století může naznačovat postupný přechod ke kmotrovství jediného člověka, které se v průběhu 20. století se stalo normou. Pokud by tomu tak bylo, měl by výběr „hlavního" kmotra respektovat pohlaví dítěte. Z 69 případů, kdy kmotrou byla porodní bába a kmotrem muž s běžným povoláním, se 46krát jednalo o křest chlapce, zdálo by se tedy, že rodiče skutečně položili důraz na roli mužského kmotra a porodní bába byla pouze přizvána. V 348 opačných případech, kdy křtinám asistoval kostelník a pro úlohu kmotry byla vybrána žena mimo babické povolání, už ale výsledek není tak jednoznačný, neboť 187krát byla křtěna dívka a 161krát chlapec. Z celkem 513 obřadů, u nichž asistovali bába s kostelníkem společně, připadalo 288 na křty chlapců a jen 225 na křtiny dívek. Důvodem snad mohl být vyšší počet novorozených chlapců v populaci, možná i větší obavy z brzké smrti dítěte, která bývala u mužského pohlaví pravděpodobnější. Je však třeba připustit i diskuzi o odlišně vnímané povaze křestního rituálu v případě žen.

Závěr: proměny křestního rituálu a jejich odraz v matrikách

Křestní obřad zůstával v české venkovské společnosti neodmyslitelnou součástí souboru přechodových rituálů a oslav spojených s narozením dítěte po celé 19. století. Jeho průběh se však zjevně postupně formalizoval a v očích některých rodičů možná poklesl na úroveň povinného úředního úkonu, kterému vyhověli kvůli obtížné dostupnosti civilních matrik. Velkou roli hrál bezpochyby zvyk a podvolení se očekávání rodiny a širšího okolí, které se uváděly jako důvod pořádání křtin i v komunistickém Československu.[44] Vliv sekularizace a fenomén takzvaného matrikového katolictví ve sledovaném období však nelze přeceňovat, z řady

[44] Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *K analýze tendencí vývoje rodinných obřadů na současné vesnici. Obřady spojené s narozením*. Český lid 71, 1984, s. 29–36.

výzkumů vyplývá, že v 19. století přetrvávala na venkově hluboká náboženská víra i množství pověrečných představ a magických zvyklostí.[45]

O diametrálně rozdílném tempu prosazovaní osvícenských a sekularizačních tendencí ve vzdělaneckém a tradičním prostředí, respektive v modernizujících se (velko)městech a na venkově svědčí řada skutečností.[46] Doložit lze přetrvávání prvků barokní zbožnosti v každodenní kultuře vesnice, spojené například s úctou k světcům, vírou v zázračná uzdravení a konáním poutí.[47] Dokladem udržování náboženských tradic je mimo jiné nepřetržité pojmenovávání dětí jmény svatých patronů, které je viditelné i na Novorychnovsku. Kvantifikovatelnou známkou posunu ve vnímání křestního rituálu je jeho načasování ve vztahu k datu narození dítěte. Zejména v první polovině 19. století je stále patrná obava z úmrtí bez udělení první svátosti, která velela uspořádat křtiny bezprostředně po porodu. Ve srovnání s výsledky zahraničních výzkumů lze říci, že ve sledované oblasti drtivá většina rodičů křtiny svých dětí neodkládala, i přesto je patrné prodlužování intervalu mezi narozením a křtem. Ve venkovském prostředí Novorychnovska sekularizační tendence nepochybně postupovaly pomaleji než ve více urbanizovaných a industrializovaných oblastech. Určitý význam zde mohl mít i přetrvávající vliv pražského arcibiskupství coby (někdejší) vrchnosti, ovšem podíl osob bez vyznání byl ještě v roce 1921 velice nízký v celém soudním okrese Pelhřimov.[48] Srovnávací sondy do jiných regionů a do odlišného sociálního prostředí by bezpochyby přinesly zajímavé výsledky ohledně (ne)odkládání křtů, které lze považovat za určitý indikátor vztahu dané lokality k církevním rituálům obecně. Zejména v měšťanském či dělnickém prostředí by bylo možné sledovat i proměnu dynamiky pracovního týdne.

Posun vnímání křtu od náboženského obřadu k rodinné slavnosti, na který si koncem 19. století stěžovala řada kněží, však automaticky neznamenal snížení významu křtin v očích novopečených rodičů. Svědčí o tom například doložená obliba nedělí jako křestního dne nebo zvaní „vážených" kmotrů z řad dobře situovaných rodinných příslušníků, sousedů či místní honorace. Na druhé straně se velké množství rodičů při pořádání křtin svých dětí automaticky obracelo na

[45] Výběrově například Z. R. NEŠPOR (ed.), *Mezi náboženstvím a politikou. Lidová kultura raného novověku*. Praha 2005; TÝŽ, *Náboženství*.

[46] Například Hugh McLEOD, *Sekularizace v západní Evropě (1848–1914)*. Brno 2000, zejména s. 287–316; Tomáš PETRÁČEK, *Sekularizace a katolicismus v českých zemích. Specifické rysy české cesty od lidové církve k nejateističtější zemi světa*. Ostrava 2013.

[47] Zcela výběrově lze zmínit například sbírky dochovaných obrazových dokladů: Eva CHARVÁTOVÁ, *Svaté obrázky. Čechy a Morava*. Praha 2007; Kolektiv autorů, *Růžová zahrádka. Rukopisné modlitební knížky 18. a 19. století*. Olomouc 2009; K poutnické praxi a mariánskému kultu například Markéta HOLUBOVÁ – Marcela SUCHOMELOVÁ (edd.), *Salve Regina. Mariánská úcta ve středních Čechách*. Praha 2014.

[48] *Sčítání lidu v Republice československé ze dne 15. února 1921* I. Praha 1924.

porodní bábu a kostelníka jako na „univerzální kmotry", kteří se tak postupně stávali „duchovními příbuznými" i několika stovek dětí. Je samozřejmě otázkou, jakým způsobem takoví kmotři mohli plnit byť jen nejmenší závazky, které s sebou kmotrovství neslo. Na misku vah je třeba položit i věk, neboť všichni výše zmínění kostelníci se dožili požehnaného stáří a do výchovy svých nejmladších kmotřenců nemohli reálně zasáhnout. „Posloužení kmotrovstvím" několika generacím místních obyvatel však těmto lidem patrně přinášelo určitou úctu a respekt sousedů.

Kmotr jako průvodce první svátostí začleňující novorozence do komunity věřících byl zprostředkovatelem společenských vztahů i náboženské víry. Nebylo v možnostech tohoto příspěvku věnovat se sociálním sítím, jež kmotrovství vytvářelo, dotvářelo či posilovalo, a tato otázka zůstává otevřená do budoucna. Již nyní je však možné komentovat výběr kmotrů z hlediska předávání náboženského cítění a duchovní výchovy křtěného dítěte. Z analýzy více aspektů kmotrovství (osobní přítomnost kmotrů u křtu, pečlivější výběr kmoter oproti častější přítomnosti kostelníků na místě kmotrů, četnější výskyt dvojice porodní bába/kostelník při křtinách chlapců) se zdá, že na náboženskou výchovu děvčátek byl kladen větší důraz, anebo že ženy byly při přijímání kmotrovských závazků ochotnější a církevní požadavky plnily svědomitěji.

Obojí by mohlo naznačovat často zmiňovanou feminizaci náboženského života v průběhu 19. století, která je patrná například z orientace katolické preskriptivní literatury na čtenářky-ženy.[49] Významná role žen při přechodových rituálech spojených s narozením dítěte byla do značné míry přirozená a vyplývala z jejich úlohy rodiček a matek. V průběhu 19. století se však mateřskému poslání a budování emočního zázemí rodiny přikládala stále větší důležitost. Je pravděpodobné, že i kmotrovské vazby se stále více familiarizovaly a že ženské rodové linie v tomto procesu hrály nezanedbatelnou úlohu. Výzkum kmotrovství tak má do budoucna všechny předpoklady stát se významným prostředkem studia náboženských, kulturních a sociálních dějin venkova.

[49] Například Jiří HANUŠ, *Historie moderní doby. Rozhovory o základních pojmech, událostech a problémech 19. století*. Brno 2004, s. 104–110; Hugh McLEOD, *Náboženství a lidé západní Evropy (1789–1989)*. Brno 2007, s. 44–50.

S motykou a Pánem Bohem. Po stopách českých evangelíků ve Vojvodině
Michal Pavlásek

Ambicí knihy je vykreslit obraz pestrých osudů krajanské komunity, která svoji existenci spojila s místem zvaným Veliké Středište, obcí ležící nedaleko města Vršac v jižním Banátu v dnešním Srbsku. Její vznik, stejně jako existence dalšího českého osídlení na Balkáně, je výslednicí rozsáhlého migračního procesu, který pro jihovýchodní Evropu znamenal značné proměny struktury populace v rovině sociální, hospodářské, etnické i náboženské. Kniha se pokouší o odkrytí opony hodnocení světa skupiny reformovaných evangelíků původem z hanáckého Slovácka (okolí Klobouk u Brna). Ti se v polovině 19. století rozhodli opustit svou domovinu a po více než měsíci putování se usadili pod nejvyšší horou Vojvodiny – Kudričkim vrchem. Vesnice, dosud obydlená Srby, Rumuny, Maďary, Němci a Čechy římskokatolického vyznání, se jim stala novým domovem, multietnickým světem par excellence, s nímž spojili své další naděje a vyhlídky.

Není příběhů, když není lidí, kteří by je předávali ve svých vyprávěních. Z tohoto důvodu monografie zpracovává zaznamenané rozhovory autora s jednou z nejstarších (a zároveň posledních) osob patřících mezi generační potomky moravských kolonistů Banátu do uceleného vzpomínkového příběhu, který zachycuje existenci krajanského společenství z Velikého Středište. To bylo dosud českému čtenáři oproti jiným neznámé a skryté. Kniha je tak z ústřední části příběhem komunity vylíčeným ústy jedné z aktérek lokálního světa Středišťanů – Josefy Klepáčkové. Rozeznívá se tudíž hlas „malého člověka", jehož prostřednictvím se čtenář seznámí s podobenstvím světa jedné nepoznané kapitoly z kulturních dějin tradice české reformační víry v prostoru za hranicemi českého státu.

Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., 2015
ISBN 978-80-87112-91-5
Cena s DPH 250 Kč

Objednávky vyřizuje Š. Toncrová: stoncrova@email.cz
a B. Gergelová: gergelova@eu.cas.cz

Historická demografie

PÔRODNOSŤ A ÚMRTNOSŤ V SRBSKU 1842–1910[1]

Nino Delić

Birth and death rates in Serbia 1842–1910

Abstract: Due to vital statistics for the period 1842–1914, reconstruction of basic demographic trends in the Principality/Kingdom of Serbia is presented. The enormous population growth (336 %) was mainly a result of natural population increase. The basis for the development is identified in extremely high and even growing birth rates during the pre-transition phase and at the beginning of demographic transition. Immigration seems to have some influence on rising birth rates.

Historická demografie, 2018, 42:1: 65–78

Key words: Serbia, 19th century, birth & death rates, demographic transition

Contact: Nino Delić ma, Istorijski institut Beograd (Institute of History Belgrade), Kneza Mihaila 36/2, 11000 Beograd, Republic of Serbia, e-mail: nino.delic@iib.ac.rs, n.delic@aol.com

Úvod

19. storočie na Balkáne nebolo poznamenané len búrlivými politickými procesmi, ale aj nevídaným populačným rozvojom. V ére takzvanej demografickej revolúcie v Európe, juhovýchodná časť kontinentu zaznamenala podobné trendy, ale s určitými charakteristickými črtami a časovým oneskorením za spoločnosťami vyspelejších západných krajín. Vo všeobecnosti sa berie, že proces demografickej revolúcie začal v západnej Európe v niektorých prípadoch už koncom 18. storočia, zatiaľ čo v strednej a východnej Európe sa tento proces oneskoril aj o niekoľko desaťročí, ba aj o celé storočie. Napríklad na území dnešného Slovenska úmrtnosť začala klesať až koncom 19. storočia, zatiaľ čo k skutočnému demografickému prechodu došlo v podstate až po I. svetovej vojne.[2] Vývoj populácie na Balkáne doteraz nebol dostatočne preskúmaný, ale dostupné analýzy naznačujú, že k počiatočným fázam revolúcie došlo pomerne neskoro, až koncom 19. storočia alebo aj neskôr. Hĺbkové analýzy, ktoré sa zaoberajú špecifikami demografického vývoju na Balkáne, pritom chýbajú. Každá krajina alebo spoločnosť vykazuje určité osobitosti

[1] Štúdia vznikla v rámci riešenia projektu Ministerstva školstva, vedy a technologického rozvoja Srbskej republiky, evidenčné číslo OI177030.

[2] Viď napríklad: Branislav ŠPROCHA – Pavol TIŠLIAR, *Populačný vývoj Slovenska v dlhom 19. storočí. Náčrt demografických trendov*. In Spoločnosť na Slovensku v dlhom 19. storočí. Bratislava 2015, s. 77–80, 94.

v procese premeny demografického režimu, ale veda identifikovala niekoľko rôznych typov/modelov s podobnými charakteristickými črtami, ktoré sa viac-menej dajú aplikovať na širšie územia. Doteraz nie je jasne stanovené, či v juhovýchodnej Európe proces demografickej revolúcie prebehol rovnakým spôsobom ako v iných častiach kontinentu, akurát s určitým časovým odstupom, alebo možno hovoriť o úplne novom modeli.

Výskum demografických procesov v minulosti Srbska je v podstate novou disciplínou, ktorou sa nezaoberalo príliš veľa bádateľov, a z toho dôvodu je aj stav vedeckých poznatkov o tejto téme na relatívne skromnej úrovni. Pramene, na základe ktorých je možné sledovať a analyzovať demografické pomery v Srbsku počas 19. storočia, sú relatívne početné a dobrej kvality s tým, že sa s ich použitím musí narábať opatrne berúc do úvahy spôsob a okolnosti ich vzniku. Údaje o počte obyvateľov krajiny, národnostnom zložení, štruktúry podľa pohlavia či veku sú známe z publikovaných výsledkov celkovo 17. sčítaní ktoré boli organizované na území Srbska v rozpätí rokov 1834–1910. Údaje vitálnej štatistiky sú k dispozícii pre skoro rovnaké obdobie (1842–1910), ale treba brať do úvahy že sa sčasti vzťahujú len na pravoslávne obyvateľstvo, ktoré vtedy tvorilo drvivú väčšinu populácie.

Pramene údajov

Kvalita údajov sčítaní obyvateľstva, ako aj evidencie narodených a zomrelých, je ešte stále predmetom diskusie vo vedeckých a odborných kruhoch. Jeden z hlavných problémov pri hodnotení presnosti výsledkov sčitaní spočíva v tom, že sa originálne dokumenty, predovšetkým sčítacie hárky, ktoré museli vznikať pri samotnom procese popisovania ľudí a majetku, vo väčšine prípadov nedochovali. S výnimkou cenzov z rokov 1834 a 1862/63, pre ktoré je zachovaný veľký počet pôvodných popisných kníh, vo všetkých ostatných prípadoch sú publikované údaje jediným zdrojom. Kým srbský štatistický úrad vydal špecializované a obsahovo bohaté publikácie o výsledkoch jednotlivých sčítaní pre druhú polovicu 19. storočia, údaje pre roky 1846, 1850, 1854 a 1859 sú výlučne sumárneho charakteru.[3] Pre roky 1841 a 1843 sú dokonca známe len údaje o celkovom počte obyvateľov, a to na základe publikácií, ktoré vyšli o desiatky rokov neskôr.[4] O dôveryhodnosti týchto ranných sčítaní vedecká obec doteraz rozhodovala hlavne na základe myšlienok a súdov súdobých pozorovateľov. Podľa zmienok srbského štatistického úradu, sčítania z rokov 1846, 1854, 1859, 1866 bolo treba pokladať za úspešné,

[3] Aleksandra VULETIĆ, *Censuses in 19th century Serbia: inventory of preserved microdata*. Max-Planck-Institut für demografische Forschung (MPIDR) working paper (WP) 2012–018 MAY 2012, s. 10–22. Dostupné online na: http://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2012–018.pdf [28. 3. 2018].

[4] Viď: *Državopis Srbije* III, 1869, s. 107; *Statistički godišnjak Kraljevine Srbije* XII, (1907–1908) 1913, 48.

zatiaľ čo tie z rokov 1843, 1850 a 1862/63 za nepresné. V rokoch 1841 a 1850 obyvateľstvo Belehradu vraj nebolo poriadne evidované, a v roku 1862 bol proces popisovania prerušený kvôli politickým nepokojom, čím sa predĺžil v niektorých oblastiach až do roku 1864. Sčítanie z rokov 1862/63 bolo uskutočnené z dôvodu zavádzania nového daňového systému a potreby presnej evidencie majetku, čo vraj vyústilo v odmietavý postoj občanov k poskytovaniu informácií a dodatočne skompromitovalo výsledky. Od sčítania v roku 1866, ktoré sa pokladá za prvé moderné a dobre organizované, publikované údaje vedci vo všeobecnosti pokladajú za dôveryhodné.[5]

Údaje vitálnej štatistiky začali v Srbsku zbierať centrálne štátne úrady ešte začiatkom 40. rokov 19. storočia. Matriky boli vedené sporadický a nespoľahlivo, až kým vláda nenariadila všetkým farám v krajine povinne viesť osobitné protokoly rodených (vlastne krstov), úmrtí a sobášov v roku 1836. Od roku 1841/42 začalo Ministerstvo školstva, ktoré bolo zodpovedné za náboženské otázky, vyžadovať každoročne súhrne údaje vitálnej štatistiky od centrálnych úradov Pravoslávnej cirkvi. Od farárov boli o niečo neskôr retroaktívne vymáhane aj údaje pre obdobie 1837–1841 (nedochovaný materiál). Povinné každoročné hlásenie údajov vitálnej štatistiky vyšším cirkevným orgánom bolo farám dodatočne prikázané aj osobitným zákonom z roku 1862.[6] Je zaujímavé, že údaje pre obdobie 1837–1861 nikdy neboli publikované kompletne a v integrálnej forme. V niekoľko súdobých článkoch uverejnil zakladateľ srbskej štatistiky, Vladimir Jakšić, len odhadové výpočty hrubých mier pôrodnosti a úmrtnosti, z ktorých sa nedajú reverzibilne prepočítať prvotné čísla pôrodnosti a úmrtnosti.[7] Vedecké kruhy vo všeobecnosti hodnotili seriózność farárov z prvej polovice 19. storočia ohľadom vedenia evidencie pôrodov a úmrtí negatívne. Predpokladalo sa, že cirkevné autority s takou prácou nemali dostatok skúsenosti a že tieto údaje, ak vôbec existujú (donedávna sa predpokladalo, že vôbec neboli zbierané systematickým spôsobom), nie su kompletné a tým pádom sú nepoužiteľné.[8] Historická demografia sa z toho dôvodu doteraz koncentrovala na analýzu vitálnej štatistiky od roku 1862, kedy bola založená zvláštna

[5] A. VULETIĆ, *Censuses in 19th century Serbia*, s. 10–14, 18; *Državopis Srbije* I, 1863, s. 86–87; *Dva veka razvoja Srbije: statistički pregled*, Beograd 2008, s. 42; *Stanovništvo Narodne republike Srbije od 1834–1953*. Beograd 1953, s. 4–5, 9–10.

[6] Nino DELIĆ, *Kretanje stanovništva u smederevskom okružju: 1846–1866*. Zbornik Matice srpske za društvene nauke 157–158, (3/2016), s. 508. Arhiv Srbije (Archív Srbska – AS), fond: Mitropolija beogradska, Protokol 1852, č. 428–458.

[7] Viď: *Državopis Srbije* II, 1865, s. 4; *Državopis Srbije* III, 1869, s. 110–111; Vladimir JAKŠIĆ, *Gradja za državopis Srbije I*. Glasnik Društva srpske slovesnosti 3, 1851, s. 276; Vladimir JAKŠIĆ, *Gradja za državopis Srbije III*. Glasnik Društva srpske slovesnosti 5, 1853, s. 259–260; Vladimir JAKŠIĆ, *Gradja za državopis Srbije VI*. Glasnik Društva srpske slovesnosti 6, 1854, s. 307–314; Vladimir JAKŠIĆ, *Gradja za državopis Srbije IX*. Glasnik Društva srpske slovesnosti 7, 1855, s. 307–313.

[8] *Prirodno kretanje stanovništva Srbije od 1863–1954. godine*. Beograd 1957, s. 1; *Dva veka*

štatistická služba v rámci Ministerstva financií, a vraj zlepšená organizácia zbierania a spracovania údajov. Vtedy začína aj vychádzať prvý oficiálny štatistický časopis/ročenka: *Državopis Srbije*. V jednotlivých číslach *Državopisu* boli následne uverejnené podrobné údaje o počte novorodencov (vlastne krstov), zomrelých a sobášov na úrovni krajov. Publikované dáta sa vzťahovali na celkovú populáciu krajiny bez ohľadu na vierovyznanie a boli doteraz často používané na štatistické analýzy.[9] Ohľadom dôveryhodnosti dát je však treba poznamenať, že nová štatistická služba po dlhú dobu mala vážne problémy s personálom a financovaním, a je otázne aké dodatočné úkony a kontroly ona vôbec mohla vykonávať (v roku 1864 mala len 3 pracovníkov). Preskúmaním originálnej dokumentácie z viacerých fondov v Archíve Srbska sme zistili, že sa spôsob zbierania údajov vitálnej štatistiky od samotného začiatku až do 70. rokov 19. storočia v ničom nemenil. Aj počas 60. rokov štatistický úrad dostával len súhrné čísla o počte novorodených, zomrelých a sobášoch na úrovni krajov, ktoré zostavovala centrálna cirkevná administrácia na základe správ farárov. Tieto čísla používali aj Ministerstvá vnútra, vojny či financií pre svoje výpočty a potreby.[10] Štatisticky úrad v 19. storočí nikdy nedostával údaje priamo z terénu (s výnimkou sčítaní obyvateľstva), ale len cez iné inštitúcie. Naše analýzy nevykazujú oscilácie či nelogické štruktúry počas 40. a 50. rokov, ktoré by nasvedčovali, že údaje sú nekompletné. Aj samotný Vladimir Jakšić tieto dáta používal vo svojich článkoch z 50. rokov a nikde sa nezmienil, že by ich považoval za nedostatočné. Jakšić je pritom považovaný za výsostne pedantného štatistika s vysokými profesionálnymi štandardmi, ktorý ani v neskoršej dobe neuverejňoval celý vyzbieraný materiál kvôli pochybnostiam o ich kvalite.[11] Celkovo sa zdá, že nedôvera v údaje vitálnej štatistiky z 40. a 50. rokov je konštrukt novších časov a nie názor súdobých expertov. Negatívny postoj sčasti predstavuje zjednodušené vysvetlenie pre absenciu hrubých dát či pokročilejších analýz v publikáciách z 19. storočia. Z týchto dôvodov boli pre túto štúdiu použité údaje zo štatistických publikácií súbežne s tými z archívnych prameňov ktoré pokladáme za dostatočne dôveryhodné.

Metodologické problémy a riešenia

Pri sčítaniach v Srbsku nebola až do 70. rokov 19. storočia zachytená celková populácia. Turecké obyvateľstvo, ktoré malo právo bývať vo veľkých a vybraných

razvoja Srbije, s. 45; Aleksandra VULETIĆ, *Prirodno kretanje stanovništva Srbije pred početak demografske tranzicije*. Srpske studije 7, 2016, s. 207.

[9] A. VULETIĆ, *Censuses in 19th century Serbia*, s. 4–5; *Dva veka razvoja Srbije*, s. 293–294, 297–298.

[10] N. DELIĆ, *Kretanje stanovništva*, s. 508–509; *Dva veka razvoja Srbije*, s. 293–294.

[11] A. VULETIĆ, *Censuses in 19th century Serbia*, s. 4–5; *Dva veka razvoja Srbije*, s. 294–295; *Stanovništvo Narodne republike Srbije*, s. 10, 12–13.

pevnostiach, kde boli umiestnené osmanské vojenské posádky (až do roku 1867), nikdy nebolo predmetom sčítaní ani evidencie vitálnej štatistiky. Podobne, rómske obyvateľstvo (religiózne heterogénne, ale prevažne pravoslávne) nebolo počítané pri cenzoch z rokov 1843 a 1850 vôbec, v rokoch 1854, 1859 a 1862/63 len tí s trvalým bydliskom. Všetci občania rómskej národnosti boli popísaní v roku 1846 a potom od 1866 a neskôr. Princíp evidencie bol najprv zameraný na formálne bydlisko obyvateľstva a až v roku 1866 boli počítaní všetci efektívne prítomní občania bez ohľadu na ich prihlásené bydlisko. Od roku 1890 štatistický úrad evidoval efektívne prítomných aj formálne prihlásených občanov zvlášť.[12] Údaje z cenzov do 60. rokov sa v rôznych oficiálnych publikáciách medzi sebou čiastočne líšia. Je to spôsobené tým, že sa uverejnené dáta vzťahujú na rôzne kategórie obyvateľstva (efektívne, s trvalým bydliskom, len kresťanské atď.) a taktiež neskoršími opravami matematických chýb. V niektorých prípadoch ale nie je možné stanoviť presnú príčinu týchto rozdielov.[13] Pre výpočty v tejto štúdií boli uplatniteľné údaje z cenzov, ktoré sa vzťahujú na celkové obyvateľstvo všetkých vierovyznaní (bez tureckých posádok a obyvateľstva), keďže sa aj vitálna štatistika od roku 1862 týka rovnakej kategórie. Pre obdobie 1842–1862 sme použili dáta o pôrodnosti a úmrtnosti pravoslávneho obyvateľstva z archívnych prameňov. Nepodarilo sa nám nájsť materiály o ostatných náboženských obciach (hlavne židovskej a moslimskej – jedna časť rómskej populácie vyznávala islam). Drvivá väčšina obyvateľstva v tomto období bola pravoslávneho vierovyznania (1866: 99,20 %) a z toho dôvodu chýbajúce údaje len minimálne skreslujú výsledky (podhodnocujú) a nemôžu výrazne ovplyvniť vykázaný trend.[14]

Pre výpočet hrubej miery pôrodnosti a úmrtnosti pre roky medzi sčítaniami je potrebné stanoviť približný počet obyvateľov v danom roku. Pre podobné výpočty boli doteraz najčastejšie používané údaje, ktoré zverejnil samotný štatistický úrad pred vyše 100 rokmi. Pre tieto publikované čísla však nebolo dané aj vysvetlenie o spôsobe ich získania, respektíve výpočtu. Na základe nerovnomerného prírastku obyvateľstva z roka na rok, ktoré tieto údaje vykazujú, je jasné že nebola použitá metóda geometrického prírastku (progresie). Najpravdepodobnejšie sa jedná o vzorec, ktorý berie do úvahy medziročný prirodzený prírastok a migračné saldo.

[12] A. VULETIĆ, *Censuses in 19th century Serbia*, s. 6–7; *Dva veka razvoja Srbije*, s. 42.

[13] Najlepší prehľad publikovaných sumárnych údajov sčítaní obyvateľstva v Srbsku: Holm SUNDHAUSSEN, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914: Mit europäischen Vergleichsdaten*. München 1989, s. 80–81.

[14] Aj v roku 1846 bola absolútna väčšina obyvateľstva pravoslávneho vierovyznania. Vtedy v celej krajine žilo len 1368 Židov a 900 cudzincov (potenciálne protestantov alebo katolíkov). Rómskeho obyvateľstva, len sčasti moslimského, bolo 15000. Vcelku tak vychádza že nepravoslávneho obyvateľstva aj vtedy mohlo byť najviac okolo 1% z celkovej populácie. Jovan GAVRILOVIĆ, *Rečnik geografijsko-statistični Srbije*. Beograd 1846 (reprint 1994), s. 151–153; Jovan GAVRILOVIĆ, *Prilog za geografiju i statistiku Srbije, Glavni izvod popisa Srbije u godini 1846*. Glasnik društva srpske slovesnosti 3, 1851, s. 186–190; *Dva veka razvoja Srbije*, s. 45.

Rôznymi pokusmi a kombináciami sa však nepodarilo uverejnené čísla reprodukovať, aj keď v niektorých prípadoch boli veľmi blízke.[15] Je potrebné upozorniť aj na fakt, že publikované údaje v rubrikách o „prisťahovaných a odsťahovaných občanoch" (migračné saldo), sa v skutočnosti vzťahujú na počet záznamov pri pasových kontrolách na hraniciach krajiny, a nie na oficiálne prihlásenia a odhlásenia pobytov ako to samotný názov rubrík naznačuje.[16] Z toho dôvodu sú tieto dáta v podstate nepoužiteľné a môžu jedine naznačiť hlavné migračné trendy. Pre potreby tejto štúdie (graf č. 2) boli odhady počtu obyvateľov pre roky medzi sčítaniami dodatočne prerátané aplikovaním vykázaného geometrického prírastku (progresie) medzi dvoma dôveryhodnými cenzami.[17]

Populačný rast a prirodzený prírastok

V rozmedzí rokov 1834–1910 sa populácia Srbska zväčšila o vyše dva milióna ľudí alebo o neuveriteľných 336,63 %. Okrem prirodzeného prírastku dôležitý podiel na enormnom zvýšení počtu obyvateľov mala aj imigrácia (hlavne z Osmanskej ríše) ako aj územné zisky v roku 1878 keď štát naraz dostal 303 097 nových občanov (podľa osobitného sčítania).[18] Dodnes nie je presne stanovené aký podiel mala imigrácia v celkovom zvýšení populácie. Je známe, že najväčší počet ľudí sa do Srbska prisťahoval počas 20. a 30. rokov 19. storočia, ale tento proces prakticky nikdy neutíchol. S časom sa príliv imigrantov zmenšoval, ale v priebehu 40. a 50. rokov bol ešte stále dosť výrazný. Koncom 19. a začiatkom 20. storočia sa zo Srbska začali obyvatelia vo väčšom množstve aj vysťahovať, čo zmenšilo celkový prírastok. Presná evidencia imigrantov a emigrantov neexistuje a z toho dôvodu je komplikované určiť, aký podiel mal prirodzený prírastok na celkový.[19]

---

[15] Pre odhad počtu obyvateľov pre roky medzi sčítaniami viď: *Državopis Srbije* VIII, 1874, s. 116; *Državopis Srbije* XI, 1882, s. 132; *Statistički godišnjak Kraljevine Srbije* 11, (1906) 1908, s. 34–35; *Dva veka razvoja Srbije*, s. 45, 49.

[16] *Državopis* XI, 1882, s. 59–131. *Statistički godišnjak Kraljevine Srbije* 5, (1900) 1904, s. 176; *Statistički godišnjak Kraljevine Srbije* 7, (1902) 1905, s. 211–214; *Statistički godišnjak Kraljevine Srbije* 13, (1909–1910), s. 219–222.

[17] Podobným spôsobom boli riešené aj výpočty v knihe H. Sundhaussena. O použitých vzorcoch a údajoch pre výpočet odhadu počtu obyvateľov pre roky medzi sčítaniami viď poznámku ku grafu č. 2 (poznámka č. 21). Holm SUNDHAUSSEN, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914*, s. 139–145.

[18] Začiatkom roku 1879 bolo na nových územiach uskutočnené sčítanie ľudu. Z početnej moslimskej komunity ktorá tu žila pred vojnou, zostalo podľa sčítania už len 6 567 obyvateľov. Ich počet sa ale čoskoro začal dodatočne zmenšovať ako dôsledok emigrácie. Državopis Srbije XI, 1882, s. 54–57; Miloš JAGODIĆ, *Naseljavanje kneževine Srbije 1861–1880*. Beograd 2004, s. 25–31.

[19] M. JAGODIĆ, *Naseljavanje kneževine Srbije 1861–1880*, s. 135.

TABUĽKA Č. 1. VÝVOJ OBYVATEĽSTVA SRBSKA 1834–1910

Rok	Počet obyvateľov	Nárast	Rozdiel 1834–1910
1834	666 856	687 034	2 244 845
1874	1 353 890		
1884	1 901 736	1 009 965	
1910	2 911 701		

Zdroje: Leposava CVIJETIĆ, *Popis stanovništva u Srbiji 1834 godine*, Mešovita gradja – Miscellanea 13, 1984, s. 9–118; *Dva veka razvoja Srbije*, s. 42, 47.

Prirodzený prírastok predsa len tvoril hlavnú komponentu demografického rastu v skúmanom období, ale s výraznými odchýlkami oboch parametrov – pôrodnosti a úmrtnosti – ako ilustrujú údaje z tabuľky v prílohe a grafu č. 1.

V období 1841–1910 činil celkový prírastok obyvateľstva 2 082 806 ľudí.[20] Na základe údajov vitálnej štatistiky v tom istom období zaznamenala krajina prirodzený prírastok 1,6 milióna (tabuľka v prílohe), ku ktorému treba prirátať okolo 300 000 nových občanov z roku 1878, čo svedčí o počte zhruba necelých 200 000 imigrantov. Tento údaj je skreslený (podhodnotený), pretože neráta s neznámym počtom emigrantov, ale predsa len predstavuje hrubý odhad celkového migračného salda v danom období. Imigrácia mohla mať väčší vplyv na rast populácie počas 40. a 50. rokov, ale v druhej polovici 19. storočia hlavným zdrojom rastu bola vysoká pôrodnosť (graf č. 1 a 2; tabuľka č. 2).

Náhle zvýšenie počtu narodených a zomrelých po roku 1878 je výsledkom územných ziskov, ale napriek tomu je možné pozorovať určité štruktúrne zmeny. Krivky pôrodnosti a úmrtnosti sa začínajú viditeľne odďaľovať až začiatkom 80. rokov, ale predsa len nie je možné identifikovať klasické „nožnice". O tom svedčí aj vývoj hrubej miery pôrodnosti a úmrtnosti znázornených v tabuľke č. 2 a grafe č. 2.[21]

[20] V roku 1841 malo Srbsko podľa sčítania ľudu 828 895 obyvateľov. Viď: *Državopis Srbije* III, 1869, s. 107; *Statistički godišnjak Kraljevine Srbije* XII, (1907–1908) 1913, 48.

[21] Pre výpočet boli použité údaje o počte obyvateľov z oficiálnych cenzov uvedených v tabuľke č. 2, s výnimkou rokov 1850 a 1862/63 ktoré sme vynechali z dôvodu ich diskutabilnej kvality. Pre roky medzi sčítaniami bol použitý odhad počtu obyvateľov ktorý sa zakladá na výpočtoch geometrickej progresie podľa vzorca $P_t=P_0*(1+r)^n$, s tým že r je výsledkom vzorca $r = [(\sqrt[n]{P_t \div P_0})-1]\times 1000$ v ktorom boli pre P_t a P_0 použité údaje z dvoch za sebou uskutočnených cenzov. Napríklad: r pre obdobie 1846–1854 podľa vzorca $r = [(\sqrt[8]{P_{1854} \div P_{1846}})-1]\times 1000$. Pre obdobie 1874–1879 bolo použité r z predchádzajúceho časového úseku. K odhadu počtu obyvateľov Srbska v starých hraniciach pre rok 1879 bolo pripočítaných 303 097 ľudí z nových území (údaj zo sčítania). Pre obdobie 1879–1884 bolo vypočítané r na základe nášho odhadu pre rok 1879 a údajov sčítania 1884.

TABUĽKA Č. 2. HRUBÁ MIERA PÔRODNOSTI A ÚMRTNOSTI OBYVATEĽSTVA SRBSKA V ROKOCH, KEDY BOLI USKUTOČNENÉ SČÍTANIA OBYVATEĽSTVA 1843–1910

Rok	Počet obyvateľov	Miera pôrodnosti (na 1000 ob.)	Miera úmrtnosti (na 1000 ob.)
1843	859 545	32,0	22,2
1846	915 080	34,7	21,8
1850	956 893	37,3	27,9
1854	998 919	33,9	26,7
1859	1 078 281	42,3	26,6
1862/63	1 108 568	43,8	35,6
1866	1 216 348	45,7	24,1
1874	1 353 890	41,7	36,4
1884	1 901 736	47,6	25,0
1890	2 161 961	40,3	25,3
1895	2 312 484	44,0	26,9
1900	2 492 882	42,0	23,3
1905	2 688 025	37,3	24,3
1910	2 911 701	38,6	22,1

Zdroje: Údaje o počte obyvateľov: *Dva veka razvoja Srbije*, s. 42, 47; *Statistički godišnjak Kraljevine Srbije* 11, (1906) 1908, s. 34–35. Údaje o úrovni pôrodnosti a úmrtnosti vypočítané na základe tabuľky v prílohe.

Na základe štatistiky je zrejme, že v Srbsku prebiehal veľmi zaujímavý model demografického rozvoja v predtranzičnej fáze. Zaujímavosťou v tomto prípade predstavujú neobvykle nízke miery pôrodnosti a čiastočne aj úmrtnosti počas 40. a 50. rokov. Tento fenomén bol doteraz známy len na základe prepočítaných hodnôt, ktoré uverejnil ešte v 19. storočí zakladateľ srbského štatistického úradu Vladimir Jakšić. Dlho sa na tieto údaje hľadelo ako na nespoľahlivé, keďže sa ako hlavný dôvod nízkych hodnôt predpokladala zlá a nekompletná evidencia všetkých prípadov pôrodov (vlastne krstov) a úmrtí. Samotná štruktúra pôrodnosti a úmrtnosti pre obdobie 1842–1862, nevykazuje oscilácie, ktoré by svedčili o nekompletných údajoch, a bolo by veľmi neobvyklé, keby odchýlka pretrvávala na rovnakej úrovni počas dvoch desaťročí. Chýbajúce údaje o vekovej štruktúre úmrtí znemožňujú kvalitnejšie zhodnotenie rozsahu zachytenia dojčenskej úmrtnosti – častého problému pri starších štatistikách. Ak sú tieto údaje správne, a všetko tomu nasvedčuje, vychádza, že v krajine začala počas 60. rokov hrubá miera pôrodnosti stúpať nad 40 ‰, zatiaľ čo miera úmrtnosti, aj napriek častým osciláciám (najmä počas 70. rokov), pretrvávala v podstate na rovnakej úrovni okolo 25–30 ‰, čo sú hodnoty charakteristické pre spoločnosti ktoré sa nachádzajú v počiatočných fá-

GRAF Č. 1. VÝVOJ POČTU NARODENÝCH A ZOMRELÝCH V SRBSKU 1842–1910

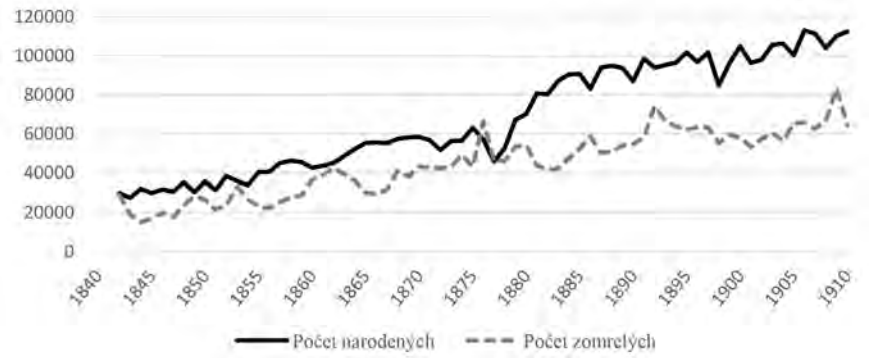

Zdroje: Tabuľka v prílohe.

GRAF Č. 2. HRUBÁ MIERA PÔRODNOSTI, ÚMRTNOSTI A PRIRODZENÉHO PRÍRASTKU V SRBSKU V ROKOCH 1843–1910 (V ‰)

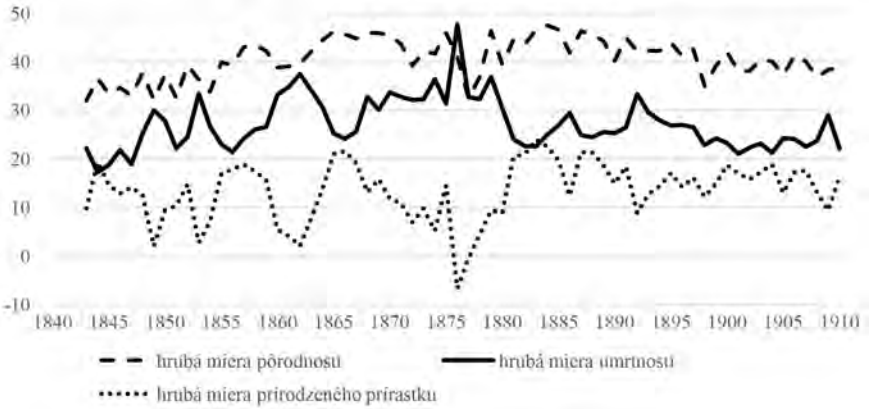

Zdroje: Tabuľka v prílohe a výpočty podľa vzorcov v poznámke č. 21.

zach pred demografickej revolúcie (prvá až druhá fáza; pred samotnou tranzíciou). Vysoká a stúpajúca miera úmrtnosti bola charakteristická pre začiatok 60. a obdobie 70. rokov, ale potom opadla (na úroveň, ktorú údaje v podstate vykazujú aj pre 40. a 50. roky) tak rýchlo, že to skôr svedčí o určitej krátkotrvajúcej anomálii. Extrémne vysoký počet úmrtí v roku 1876 je jednoznačne dôsledkom vojnových udalostí a predstavuje len krátkotrvajúci výkyv. Zníženie hrubej miery úmrtnosti pod 25 ‰ je charakteristické pre začiatok procesu skutočnej transformácie, čo je viditeľné až začiatkom 20. storočia. Hrubá miera pôrodnosti začala stúpať koncom

50. rokov a zostala vysoká až do konca skúmaného obdobia s tendenciou veľmi pomalého klesania.

Vcelku je možné konštatovať, že charakteristickou črtou tejto fázy demografickej revolúcie v Srbsku predstavuje vysoký prirodzený prírastok obyvateľstva, dosiahnutý nielen klesajúcou mierou úmrtnosti ako je zvykom v iných častiach Európy, ale predovšetkým stúpajúcou pôrodnosťou. V druhej polovici 50. rokov a od roku 1880 bola hrubá miera prírastku konštantne okolo a nad 15 ‰. Za necelých 70 rokov sa v krajine narodilo o 1.6 milióna obyvateľov viac ako zomrelo. Berúc do úvahy nízke počiatočné hodnoty (zhruba 0,9 milióna obyvateľov v roku 1843), ako aj dodatočných 303 097 ľudí, ktorí sa stali občanmi pri inkorporácií nových území v roku 1878, sa jedná o obrovský prírastok.

V dôsledku nedostatku kvalitných údajov (stredná dĺžka života, vek matiek, úmrtnosť dojčiat, pôrodnosť podľa pôvodu atď.) nie je možné identifikovať činitele ktoré viedli k tak prudkej transformácií pôrodnosti od začiatku 60. rokov. Údaje vitálnej štatistiky v archívnych prameňoch a oficiálnych publikáciách obsahujú totiž len celkový počet narodených (pokrstených) a zomrelých podľa pohlavia. Dôležitý údaj o veku zosnulých osôb, na základe ktorého by sa zohľadnila a analyzovala dojčenská a detská úmrtnosť a celkovo sa lepšie zhodnotila dôveryhodnosť zdrojov, je k dispozícii až od roku 1880 (spočiatku v obmedzenej forme).[22] Okrem všeobecne známych a uznávaných faktorov (zlepšenie zdravotných pomerov, stabilná poľnohospodárska výroba atď.)[23] ktorých účinok na demografiu Srbska je síce diskutabilný, by bolo zaujímavé zistiť, aký vplyv na zvýšenie pôrodnosti mal príliv obrovského počtu imigrantov počas 20, 30, a 40. rokov 19. storočia.[24] Z hľadiska objemu a obsahu štúdie nebolo praktické prezentovať údaje na úrovni všetkých 17 správnych krajov Srbska, ale je nutné upozorniť na známe regionálne rozdiely. Zaujímavosť predstavuje fakt, že v oblastiach na juhu krajiny, ktoré sa stali súčasťou Srbska v roku 1878, indexy vykazujú nižšie hodnoty ako priemer. To je v rozpore s predsudkami o panujúcom nižšom stupni demografického rozvoja spoločnosti smerom na juh a východ do oblastí, ktoré boli najdlhšie pod správou Osmanskej ríše. Najvyššie miery pôrodnosti a úmrtnosti vykazujú centrálne a severné kraje, bližšie k Vojenskej hranici[25] a Uhor-

[22] Od roku 1880 je možné sledovať úmrtnosť do naplneného prvého roku života. Detailnejšie vekove členenie úmrtnosti sa začalo ešte neskôr. Viď *Državopis Srbije* XVII, 1893, s. 1–681.

[23] V Srbsku bolo, napríklad, v roku 1839 zavedené povinné očkovanie proti pravým kiahňam. Proces totálnej imunizácie obyvateľstva síce trval niekoľko desaťročí, ale výsledky boli rýchlo viditeľné. Brana DIMITRIJEVIĆ, *Borba protiv velikih boginja u obnovljenoj Srbiji*. Timočki medicinski glasnik 36/2, 2011, s. 126–136.

[24] Je možné že práve rodiny imigrantov vykazovali vyššie miery pôrodnosti (aj úmrtnosti) ako dôsledok svojrázneho „importu" staršieho modelu reprodukčného správania. N. DELIĆ, *Kretanje stanovništva*, s. 513.

[25] Vojenská hranica (Militärgrenze) bola špecifický územný útvar Habsburgskej monarchie pri

sku.[26] Srbsko v 19. storočí predstavovalo výlučne agrárnu a rurálnu spoločnosť, v ktorej počiatky industrializácie a skutočnej urbanizácie začali až po I. svetovej vojne a z toho dôvodu ešte nemohli mať výrazný vplyv na reprodukčné správanie obyvateľstva. Stupeň prebádanosti tejto témy ešte nedovoľuje bližšie určiť príčiny regionálnych rozdielov, ale je jasné, že ich treba hľadať aj v koncepte a štruktúre rodín (sobášnosť, otázka nemanželskej plodnosti, výskyt a vývoj tzv. „zadrugi" – viacgeneračných zádružných domácnosti atď.), a nielen v zdravotných či ekonomických podmienkach.[27]

Srbsko na začiatku demografickej revolúcie

Analýza vitálnej štatistiky pre obdobie 1842–1910 jednoznačne dokazuje, že sa populácia Srbska vtedy nachádzala na samotnom začiatku demografickej revolúcie alebo v predtranzitnej fáze, tak ako aj väčšina oblastí južne a východne od tzv. Hajnalovej línie sobášnosti v Európe. K skutočnému prechodu na nový demografický režim, charakteristický pre rozvinuté krajiny Európy, došlo až v polovici 20. storočia. Zaujímavosťou je fakt, že Srbsko v 19. storočí vykazovalo obrovský prirodzený prírastok vďaka zvýšenej miery pôrodnosti, zároveň a aj napriek vysokej a sčasti stúpajúcej miery úmrtnosti. Až koncom storočia začali oba indexy postupne klesať, ale s pretrvávajúcim veľkým rozdielom – prirodzeným prírastkom nad 10 ‰. Neobvyklá štruktúra pôrodnosti a úmrtnosti sa modelovo líši od západoeurópskeho či stredoeurópskeho typu. Do určitej mieri, kvôli stúpajúcej pôrodnosti, sa táto štruktúra podobá na tzv. japonsko-mexický typ demografickej revolúcie podľa Pavlíka.[28] Existuje možnosť, že údaje pre 40. a 50. roky sú podhodnotené kvôli zlé vedenej evidencii (hlavne úmrtia novorodencov), ale nie je pravdepodobné, že by to skresľovalo výsledky do takej miery, ktorá by deformovala aj vykázaný trend. Príčiny stúpania pôrodnosti počas 50. rokov nie sú známe. Okrem možnosti že sa zdravotné a ekonomické podmienky mohli zmeniť, jednou z príčin môže byť

hraniciach s Osmanskou ríšou, ktorý sa rozprestieral od Dalmácie na západe až po Sedmihradsko na východe. Vojenská hranica mala funkciu militarizovanej obrannej zóny proti Turkom, v ktorej všetci obyvatelia slúžili v milíciách. Bola spravovaná priamo dvorom a armádou. Z demografického hľadiska je pre túto oblasť charakteristický výskyt zádružných viacgeneračných domácnosti (zadruga).

[26] Podrobnejšie o regionálnych rozdieloch viď celý článok: A. VULETIĆ, *Prirodno kretanje stanovništva Srbije*, s. 203–243.

[27] Tejto otázke sa venuje novšia práca Siegfrieda Grubera. Siegfried GRUBER, *Increase in Household Size and Complexity in Serbian Villages during the 19th Century*. In Srdjan RUDIĆ – Svetlana ĆALDOVIĆ-ŠIJAKOVIĆ – Nedeljko V. RADOSAVLJEVIĆ – Snežana TOMIĆ, eds., Selo Balkana. Kontinuiteti i promene kroz istoriju – The Balkan Village. Continuities and Changes through History. Beograd 2017, s. 123–138.

[28] Z. PAVLÍK, *Nástin populačního vývoje světa*. Praha 1964, s. 154, 237; J. MLÁDEK, *Základy geografie obyvateľstva*. Bratislava 1992, s. 132–133.

aj imigrácia. Prisťahovalci so sebou neprinášali len hmotné veci, ale aj kultúrne či rodinno-reprodukčné vzory. Na sever a západ od Srbska, na území Vojenskej hranice, panoval počas 40. a 50. rokov ešte stále starý demografický režim s extrémne vysokými mierami pôrodnosti a úmrtnosti.[29] Údaje vitálnej štatistiky pre Bosnu a Hercegovinu, Novopazársky sandžak alebo Čiernu Horu, ako oblasti susediace zo Srbskom na západe a juhozápade, bohužiaľ nie sú k dispozícii. Podobne aj pre územia za južnými hranicami (oblasti Osmanskej ríše obývané Srbmi) chýbajú kvalitné štatistické údaje, ale nič nenasvedčuje tomu že by v týchto končinách demografické parametre mali vyššie hodnoty ako bol priemer v Srbsku, práve naopak.[30] Osobitná štruktúra rozvoju pôrodnosti a úmrtnosti v Srbsku 19. storočia ešte čaká na podrobnejšie vysvetlenie a kvalitatívny rozbor. Nové štúdie ohľadom konceptov a modelov balkánskych rodín, sexuálneho chovania a vplyvu tradičných inštitúcií (cirkev, združené viacgeneračné domácnosti atď.), či analýzy údajov zo sčítacích hárkov a cirkevných matrík prispejú k lepšiemu poznaniu tejto problematiky.

[29] Počas 40, 50, a dokonca i 60. rokov 19. storočia boli vo Vojenskej hranici miery pôrodnosti (40–50 ‰) a úmrtnosti (35–40 ‰) medzi najvyššími v Európe. Viď: Nino DELIĆ, *Srpsko pravoslavno stanovništvo Dalmacije i Vojne Krajine (1828–1848) – Broj, natalitet, mortalitet, nupcijalitet, prirodni i mehanički priraštaj*. Srpske studije 5, 2014, s. 55–77; Aleksandra VULETIĆ, *Prirodno kretanje stanovništva Srbije*, s. 217–218.

[30] Mieri pôrodnosti a úmrtnosti počas 80. a 90. rokov boli v „nových krajoch" (pripojených v roku 1878) nižšie ako srbský priemer. A. VULETIĆ, *Prirodno kretanje stanovništva Srbije*, s. 211–216.

TABUĽKA Č. 3. POČET NARODENÝCH (KRSTOV) A ÚMRTÍ V SRBSKU 1842–1910

Rok	Počet narodených	Počet zomrelých	Prirodzený prírastok
1842	29 881	28 806	1 075
1843	27 512	19 055	8 457
1844	32 111	15 138	16 973
1845	29 930	16 824	13 106
1846	31 747	19 984	11 763
1847	30 592	17 492	13 100
1848	35 305	23 607	11 698
1849	30 448	28 406	2 042
1850	35 717	26 652	9 065
1851	31 458	21 438	10 020
1852	38 444	24 015	14 429
1853	35 897	33 060	2 837
1854	33 828	26 654	7 174
1855	40 479	23 356	17 123
1856	40 528	22 052	18 476
1857	45 032	25 350	19 682
1858	46 225	27 707	18 518
1859	45 568	28 687	16 881
1860	42 615	36 492	6 123
1861	43 628	38 905	4 723
1862	45 046	42 545	2 501
1863	48 645	39 494	9 151
1864	52 255	36 102	16 153
1865	55 372	30 219	25 153
1866	55 610	29 349	26 261
1867	55 239	31 625	23 614
1868	57 454	41 036	16 418
1869	58 186	38 162	20 024
1870	58 401	43 256	15 145
1871	56 750	42 647	14 103
1872	51 707	42 386	9 321
1873	56 311	43 157	13 154
1874	56 496	49 291	7 205
1875	63 076	43 111	19 965
1876	57 148	66 316	-9 168
1877	45 754	46 173	-419

1878	52 735	46 227	6 508
1879	67 150	53 390	13 760
1880	70 167	54 253	15 914
1881	80 678	43 645	37 033
1882	80 274	41 648	38 626
1883	87 151	42 263	44 888
1884	90 441	47 552	42 889
1885	90 627	52 313	38 314
1886	83 091	58 525	24 566
1887	93 911	50 481	43 430
1888	94 865	50 700	44 165
1889	93 724	54 093	39 631
1890	87 020	54 723	32 297
1891	98 538	58 149	40 389
1892	93 833	74 135	19 698
1893	95 232	66 568	28 664
1894	96 488	63 766	32 722
1895	101 676	62 184	39 492
1896	96 752	63 399	33 353
1897	101 605	63 237	38 368
1898	84 789	55 300	29 489
1899	96 246	59 548	36 698
1900	104 772	58 034	46 738
1901	96 348	53 274	43 074
1902	98 000	57 435	40 565
1903	105 553	60 494	45 059
1904	106 259	56 330	49 929
1905	100 242	65 276	34 966
1906	112 973	65 851	47 122
1907	111 340	62 451	48 889
1908	103 903	66 924	36 979
1909	110 195	83 349	26 846
1910	112 309	64 464	47 845
Spolu	4 699 282	3 078 530	1 620 752

Zdroje: Arhiv Srbije (AS), fondy: Mitropolija beogradska (MB), 1843/589, 1844/647, 1846/661, 1847/421; Ministarstvo finansija (MF-P), 1845/II-182; Ministarstvo prosvete (MPs-P) 1848/V-399, 1855/III-71, 1856/V-36, 1857/IV-30, 1858/VI-54, 1860/IV-605, 1862/I-180, 1862/III-547; Državni savet (DS), 1852/1, s. 3, 1852/2, s. 3, 1852/3, s. 3, 1852/376, s. 3, 1853/409, s. 3, 1854/262, s. 3. Državopis Srbije VIII, 1874, s. 114–115; *Dva veka razvoja Srbije*, s. 45, 49.

Historická demografie

OUTLINE OF POPULATION DEVELOPMENT IN SLOVAKIA IN THE NINETEENTH CENTURY[1]

Branislav Šprocha – Pavol Tišliar

Nástin vývoje obyvatelstva na Slovensku v 19. století

Abstract: Population development in Slovakia before the First World War receives very little attention for a variety of reasons. The current state of knowledge is somewhat less than satisfactory. In general, it must be said that the nineteenth century was a time of major socio-economic and political changes that had major effects on the life of the population of Slovakia and eventually led to an irreversible transformation in reproductive behaviour and gradual change in the population regime. Although this process played out in Slovakia in the first half of the twentieth century, its beginnings can be traced to the end of the nineteenth century when the conditions for it were laid down. The aim of the present paper is to analyse not only the basic characteristics of demographic reproduction in the population of Slovakia in the nineteenth century and to use selected advanced methods to highlight certain changes that took place mainly in the second half of the period.

Historická demografie, 2018, 42:1: 79–98

Key words: old demographic regime, demographic transition, population development, Slovakia, nineteenth century

Contacts: RNDr. Branislav Šprocha, Ph.D., Centrum spoločenských a psychologických vied SAV, Prognostický ústav, Šancová 56, 811 05 Bratislava; branislav.sprocha@gmail.com; prof. PhDr. Pavol Tišliar, PhD., Katedra etnológie a muzeológie, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Gondova 2, 814 99 Bratislava; pavol.tisliar@uniba.sk

Introduction

The Slovak population increased with very low dynamism in the nineteenth century.[2] Population growth was kept relatively low by the characteristics of the

[1] This work was supported by the Slovak Research and Development Agency under contract No. APVV-0199–12 "Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)" and the Ministry of Education grant VEGA No. 1/0113/17 "Populačná a rodinná politika na Slovensku v 20. a 21. storočí."

[2] See Ján SVETOŇ, *Obyvateľstvo Slovenska za kapitalizmu*. Bratislava 1958. Branislav ŠPROCHA − Pavol TIŠLIAR, *Populačný vývoj Slovenska v dlhom 19. storočí. Náčrt demografických trendov.* In D. Kováč – E. Kowalská – P. Šoltés (eds.), Spoločnosť na Slovensku v dlhom 19. storočí. Bratislava 2015, pp. 64–94; Branislav ŠPROCHA– Pavol TIŠLIAR, *Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia.* Bratislava 2016; Branislav ŠPROCHA – Juraj MAJO, *Storočie populačného vývoja na Slovensku I.: demografické procesy.* Bratislava 2016.

main demographic processes under the *ancient régime* of population change.[3] Despite a typically high birth rate, there was also a very high death rate. Furthermore, the death rate tended to fluctuate and the small population gains could be wiped out at times of high mortality and demographic crisis,[4] which were not exceptional occurrences in the territory of Slovakia during the long nineteenth century. Moreover, it needs to be noted that one of the main characteristics of the death rate during this period was a very high level of infant and child mortality,[5] which meant that only a few of the children born survived to adulthood and reproductive age.[6] Another unfavourable factor for population size in Slovakia was mass emigration,[7] which culminated at the end of the nineteenth century and in the first decade of the twentieth century.[8] This was problematic not only in terms of the direct population loss but also the disruption of the age structure and the male/female ratio at an age associated with the highest intensity of reproduction.[9] Family life was, in general, characterised predominantly by multi-child families, which was connected to the late start of deliberate efforts to limit fertility but also partly caused by economic factors that favoured large families in the primary sector because they could work together on the land.[10]

[3] Ansley J. COALE, *The Decline of Fertility in Europe since the Eighteenth Century As a Chapter in Demographic History.* In A. J. Coale− S. C. Wattkins (eds.), The Decline of Fertility in Europe. Princeton 1986, pp. 1–30. Michael W. FLINN, *The European Demographic System, 1500–1820.* Baltimore 1981; Jean-Claude CHESNAIS, *The Demographic Transition. Stages, Patterns, and Economic Implications. A Longitudinal Study of Sixty-Seven Countries Covering the Period 1720−1984.* Oxford 1992. Massimo LIVI-BACCI, *A Concise History of World Population.* Malden 2000.

[4] Eduard MAUR, *Konec „demografického středověku" Evropy*. In P. Horská a kol. Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy. Praha 1990, pp. 243–290.

[5] E.g. Francine VAN DE WALLE, *Infant Mortality and Demographic Transition*. In A. J. Coale – S. C. Wattkins (eds.), The Decline of Fertility in Europe. Princeton 1986, pp. 201−233. For Slovakia see e. g. Pavel VEREŠ, *Vývoj kojenecké úmrtnosti na Slovensku v letech 1900–1912*. Historická demografie (HD) 9, 1985, pp. 175–183.

[6] E.g. M. FLINN, *The European demographic system*, pp. 15–17.

[7] František BIELIK, *Slovenské vysťahovalectvo do USA – príčiny a dôsledky*. In Nadmerné ubúdane obyvateľstva Slovenska v období r. 1700–1938. Zborník materiálov zo Sympózia. Bratislava 1987, pp. 16–26; František BIELIK, *Slovenské vysťahovalectvo a jeho miesto v našich národných dejinách*. In Vysťahovalectvo a život krajanov vo svete. Martin 1982; Emil STODOLA, *Štatistika Slovenska*. Turčiansky Svätý Martin 1912; Ján SVETOŇ, *Slovenské vysťahovalectvo v období uhorského kapitalizmu*. In Vývoj obyvateľstva Slovenska: výber z diela k nedožitým 65. narodeninám J. Svetoňa. Bratislava 1970, pp. 181–206.

[8] J. SVETOŇ, *Obyvateľstvo Slovenska*, p. 150.

[9] B. ŠPROCHA – P. TIŠLIAR, *Populačný vývoj Slovenska*, p. 91.

[10] Pavol TIŠLIAR, *Transformácia plodnosti na Slovensku v 19. a 20. storočí (teoretické a metodické východiská z pohľadu historickej demografie).* Slovenská štatistika a demografia 25, 2015, pp. 3–13; Juraj JANTO, *Salašný chov oviec v Detve a na Slovensku.* Muzeológia a kultúrne dedičstvo 4, 2016, 2, pp. 95–106.

The aim of present paper is to describe these population changes, to identify and define the main milestones in population change that affected developments and shaped the relevant demographic structures. The nineteenth century was a time of significant socio-economic and political changes that had strong effects on the life of the population and led to a major transformation of reproductive behaviour at the end of the nineteenth century.[11] Although this process had its impact mainly in the first half of the twentieth century,[12] its beginnings can be traced to the end of the nineteenth century when the conditions for it were laid down.

Sources of data on population change in Slovakia in the nineteenth century

Population change in Slovakia has not been adequately mapped for the larger part of the nineteenth century. There are problems with both the character and potential use of the existing sources and with the state of research in Slovak historical demography.

The first efforts to collect data on the population were related to tax collection (first in 1715 and 1720, the *conscriptions portarum*)[13] and later in the eighteenth century also military aims. From the mid-nineteenth century, attempts to develop a general picture of the population and its characteristics went hand in hand with the effort to build an integrated public administration.[14] From this point of view, the nineteenth century can be divided into a pre-statistical period and a period with modern statistics characterised by the establishment and operation of a statistical office in the Hungarian civil service.

Population registers known as *conscriptions animarum* were drawn up in 1767, 1771 and 1777 listing information on peasant farmers and agricultural labourers and their assets and legal status.[15] Only aggregate and incomplete information from these surveys was ever published, however. Between 1784 and 1787 a census

[11] Pavel VEREŠ, *Vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1880–1910*. Demografie 25, 1983, pp. 203–208; Ludmila FIALOVÁ – Zdeněk PAVLÍK – Pavel VEREŠ, *Fertility Decline in Czechoslovakia During the Last Two Centuries.* Population Studies 44, 1990, 1, pp. 89–106; B. ŠPROCHA – P. TIŠLIAR, *Transformácia plodnosti žien Slovenska*, pp. 26–41; B. ŠPROCHA − P. TIŠLIAR, *Charakter plodnosti na Slovensku v medzivojnovom období.* HD 38, 2014, pp. 77–112.

[12] B. ŠPROCHA – P. TIŠLIAR, *Transformácia plodnosti žien Slovenska*, pp. 33–34.

[13] Juraj ŽUDEL, *Osídlenie Slovenska v neskorom stredoveku*. Bratislava 2010, p. 110; Mária KOHÚTOVÁ, *K hodnote daňových súpisov z rokov 1715, 1720 a ich údajom o počte obyvateľstva*. Historický časopis 32, 1984, pp. 83–100.

[14] Mária KOHÚTOVÁ, *Štatistiky obyvateľstva v Uhorsku v 18. storočí*. [online, 15. 7. 2017] <http://www.infostat.sk/vdc/pdf/doc/kohutova.pdf>

[15] Miriam MIKUŠOVÁ, *Sčítanie obyvateľov na území Slovenska v roku 1857 na príklade dokumentov mesta Trnavy.* HD 38, 2014, pp. 57–76, here p. 59.

was conducted under the auspices of Emperor Joseph II, which was the first universal census in Hungary. It counted the whole resident population. Data collection took from November 1784 to the end of the summer in 1785 and the results were corrected in 1786–1787. The census was military in character and hence focused primarily on the male population.[16] The repeal of many of Joseph II's reforms included the cancellation of plans for regular counting of the (male) population. The Joseph II's reforms were abolished after his death in 1790.

There are several other sources of statistical data for the Kingdom of Hungary before the mid-nineteenth century. Not all of them have been processed and analysed, however. Moreover, some sources have survived only in fragmentary form. In 1802 the diet approved a plan to keep population records for military purposes.[17] In 1804/1805 a count of the non-noble population was conducted by using annual reports called family lists (*familliae tabella*). They mainly contain data on the male population. Regular records, often only in the form of a certain updating of data, were kept until 1847. The contents of these reports were not analysed in detail.[18] The same happened with the land census of 1828. This recorded just a part of the population (heads of household and persons aged 16–60 years) and was intended primarily for the purposes of taxation of the population.[19] Also in the first half of the nineteenth century was the census of 1848, though this applied only to the urban population.[20]

At the turn of the 1840s and 1850s, Hungary underwent many social changes reflecting not only the Hungarian Revolution and its defeat but also the imposition of Bach's absolutism. In 1850 the government in Vienna ordered a new census to be carried out in Hungary for both military and administrative purposes. This census, known as the First Bach Census, was not well organised. The organisers chose a bad methodology and as soon as the first census was completed they began planning a new one.[21] This was conducted after Hungary's political and administrative reorganisation in 1857.[22] The two Bach censuses are a milestone in the history

[16] Gusztáv THIRRING, *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest 1938.

[17] József KOVACSICS, *Bevezetés a történeti statisztikai forrásainak tanulmányozásába*. In J. Kovacsics (ed.), A történeti statisztikai forrásai. Budapest 1957, pp, 5–51, here p. 22.

[18] See Gusztáv THIRRING, *Az 1804. évi népösszeírás*. In Magyar statisztikai szemle, XIV. Évfolyam, 1/1936, pp. 1–22.

[19] J. KOVACSICS, *Bevezetés a történeti statisztikai*, p. 23.

[20] Ibid., p. 24.

[21] J. SVETOŇ, *Obyvateľstvo Slovenska*, pp. 19–20. Population figures were published in 1856 in the Royal General Governance *Hírdetés a´ magyarországi cs. k. főkormánytól 1856–dikijunius 20- káról 10,323 sz. a.; 12,376 sz.* (districts Bratislava a Košice).

[22] M. MIKUŠOVÁ, *Sčítanie obyvateľov*, p. 60. More detailed results from the Bachcensuses in the summaries of the counties, districts and larger towns were published by the Hungarian Statistical Office in 1993: *Az 1850. éviés 1857. Évi népszámlálás*. Budapest 1993; Pavol TIŠLIAR,

of statistics in Hungary. They form a bridge between the older censuses that were often marked by qualitative problems and the modern censuses organised by the Hungarian statistical office established in 1848.

The first Hungarian census that can be called modern in all its fundamental characteristics is the census of 1869. The law establishing the census of March 29 1869 stipulated that censuses should be conducted every ten years based on the situation as at 31 December of every year ending in a zero. The Hungarian census counted the whole civilian population (1869, 1880, 1890) or resident population (1900 and 1910). The statistical office gradually processed the census returns and reported the results in the *Magyar statisztikai közlemények* (Hungarian statistical bulletins).[23] It must be noted that data was usually aggregated on the regional level (on the level of the county district or, more likely, the level of the county).[24] Information on the communal level included only the numbers of inhabitants, houses and some structural characteristics (e.g. numbers of persons by ethnicity, religion, literacy). The data is generally reliable and makes a vital contribution to the analysis of population development in Slovakia.

The other type of resource that can be used to analyse population developments in Slovakia in the nineteenth century is the statistical yearbook of Hungary.[25] This series began in 1871 and permits the analysis of changes in nuptiality, natality and mortality on the county level starting from 1866. The most relevant information for the present paper is the population movements, which were reported only sporadically in the late nineteenth century (1876, 1890–1891 and 1892–1893)[26] but in a continuous series from 1900 (1900–1918).[27]

Cesta k prvému úradnému lexikónu sídel na Slovensku. Muzeológia a kultúrne dedičstvo 3, 2015, 1, pp. 54–56.

[23] The results were continuously published after each census, the basic data for the municipalities was published In *A Magyar korona országaiban Az 1881. Év Elején Végrehajtott Népszámlálás Eredmenyei*. I. kötet. Budapest 1882; *A Magyar korona országaiban az 1881. Év Elején Végrehajtott Népszámlálás Eredmenyei*. II. kötet. Budapest 1882; *A Magyar korona országainak helységnévtára*. Budapest 1892; *A Magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. Magyar statisztikai közlemények*, Új sorozat I. kötet. Budapest 1902; *A Magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. Magyar statisztikai közlemények, Új sorozat I. kötet*. Budapest 1912.

[24] *Az 1870. év elején végrehajtott népszamlálás eredmenyei: A hasznos házi állatok*. Pest 1871.

[25] *Magyar Statistikai Évkönyv1.–20., 1872, 1874–1876, 1878, 1879, 1881–1883, 1885, 1886, 1887, 1890–1892, Magyar Statistikai Évkönyv – Új folyam 1893, 1897–1899, 1901–1913.*

[26] *Magyar Statisztikai Közlemények 1890 és 1891 évi népmozgalma, Magyar Statisztikai Közlemények 1892 és 1893 évi népmozgalma.*

[27] *Magyar Statisztikai Közlemények 1900, 1901 és 1902 évi népmozgalma*, *Magyar Statisztikai Közlemények 1903, 1904 és 1905 évi népmozgalma*, *Magyar Statisztikai Közlemények 1906, 1907 és 1908 évi népmozgalma*, *Magyar Statisztikai Közlemények 1909, 1910, 1911 és 1912 évi népmozgalma*, *Magyar Statisztikai Közlemények 1913–1918 évi népmozgalma.*

Another important resource is the interwar Czechoslovak census in 1930,[28] which reported the number of children born to married women in their last marriage. This data could be applied to analyse the fertility of women who had had children at the turn of the nineteenth and twentieth centuries from a longitudinal perspective.

Population size and population growth in the nineteenth century

There are only limited data available on the size of the population and population change in Slovakia before the introduction of modern statistics. Another important fact is that statistics were often published only in aggregated form on the county level, which makes it hard to determine the characteristics of the territory of Slovakia because several counties extended beyond the present country's borders. The population development of Slovakia needs to be reconstructed through lower territorial units or to work only with those counties, which mainly affected the territory of Slovakia. This approach has already been attempted by the first Czechoslovak Statistical Yearbooks[29] published during the inter-war period, as well as in some publications from the census of 1921.[30] The historical development of the Slovak population was also analysed by several authors. It is necessary to mention the work of Antonín Boháč,[31] Alojz J. Chura,[32] Ján Svetoň,[33] Vladimír Srb,[34] Ludmila Fialová et al.[35] and Pavel Vereš.[36]

Moreover, the early reports were not created for demographic purposes, did not apply to the whole population, were prepared over a longer period and used problematic methods; they therefore count as estimates more than precise data. Basic findings on the number of persons from the late eighteenth century to 1857

[28] *Sčítání v Republice československé ze dne 1. prosince 1930*. Díl IV., část 1. Počet dětí živě narozených v posledním manželství. Československá statistika, sv. 126. (řada VI., seš. 12). Praha 1936.

[29] *Statistická příručka republiky Československé II*. Praha 1925.

[30] *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921*. I. díl. In Československá statistika sv. 9, řada VI., sešit 1. Praha 1924.

[31] Antonín BOHÁČ, *Obyvatelstvo v Československé republice*. In Československá vlastivěda. Národopis I. Praha 1936.

[32] J. Alojz CHURA, *Slovensko bez dorastu?* I. diel. Bratislava1936; J. Alojz CHURA, *Slovensko bez dorastu?* II. diel, časť 1. Bratislava 1938; J. Alojz CHURA – Karol KIZLINK, *Slovensko bez dorastu?* II. diel, časť 2. Bratislava 1939.

[33] J. SVETOŇ, *Obyvateľstvo Slovenska*.

[34] Vladimír SRB, *Population of Slovakia 1918–1938*. Bratislava 2002.

[35] L. FIALOVÁ – Z. PAVLÍK – P. VEREŠ, *Fertility Decline*, pp. 89–106.

[36] P. VEREŠ, *Vývoj plodnosti na Slovensku*, pp. 203–208; P. VEREŠ, *Regionální vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1910–1980*. Demografie 28, 1986, pp. 110–117.

are shown Tables 1 and 2 below. As is clear at first sight, the dynamic population growth at the end of the eighteenth century (1777–1804) followed by stagnation tending towards decline cannot be explained solely by changes in population dynamics. It is very likely that this is a symptom of the problems with the character and quality of the population surveys described above. This means that it is very difficult to make a realistic assessment and analysis of the changes in the population of Slovakia and its constituent counties (Table 2) before the mid-nineteenth century. They give a limited and somewhat distorted reflection of population change that should not be overvalued as information.

TABLE 1. ESTIMATES OF THE POPULATION OF SLOVAKIA FROM 1787 TO 1910

Census	Number of persons (in thous., estimation)	Census	Number of persons (in thous., estimation)
1787*	1945	1869*	2470
1804*	2121	1880	2460
1840**	2349	1890	2577
1850*	2412	1900	2784
1857*	2374	1910	2918

Sources: * Estimate according to J. SVETOŇ, *Obyvateľstvo Slovenska*, p. 20

** Estimate according to E. Fenyes using statistics from church schematisms. Elek FENYES, *Magyarországnak és kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*. Pest 1836–1840; Elek FENYES, *Magyarország statisztikája*. I.–III. Pest 1842–1843; Elek FENYES, *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betürendben körülményesen leiratik*. Pest 1851; *Statistická příručka republiky Československé II*. Praha 1925, pp. 53* a 56*; *Štatistická príručka Slovenska 1947*. Bratislava 1947, p. 6.

Omitting migration, for which there is no data available covering this period, the reasons for the low population growth should be sought mainly in the character of the demographic regime. This was characterised by a relatively high birth rate but at the same time Slovakia had a high death rate which was elevated by mortality crises and demographic crises in bad years. The start of the nineteenth century was affected by the Napoleonic wars. There were also crop failures that led to famine in 1816–1819 and 1846–1847.[37] Cholera epidemics, worst in 1831–1832 and 1836–1837, are estimated to have taken over 250,000 lives in Hungary.[38] On a regional scale,[39] epidemics of cholera, smallpox, scarlet fever and other infectious diseases occurred constantly in the first half

[37] B. ŠPROCHA – P. TIŠLIAR, *Populačný vývoj Slovenska v dlhom 19. storočí*, p. 71.

[38] Ibid.

[39] See. Ján GOLIAN, *Vývoj úmrtnosti vo farnosti Detva v rokoch 1781–1920*. HD 41, 2017, p. 48.

TABLE 2. OVERVIEW OF THE RESIDENT POPULATION IN SELECTED COUNTIES COVERING THE PRESENT-DAY TERRITORY OF SLOVAKIA FROM 1777 TO 1869

County / year	1777	1787	1804	1827	1838	1851	1857	1869	% of the area of the county in Slovakia
Abovsko--Turnianska	92 078	140 728	146 125	187 916	193 757	172 166	166 368	184 329	50
Bratislava	184 245	232 060	210 404	276 034	269 153	212 744	227 105	280 088	99
Gemer a Malohont	80 830	134 608	137 874	181 819	170 962	160 174	158 008	172 102	91
Hont	88 436	103 939	104 907	112 384	103 326	104 998	112 494	109 903	82
Komárno	78 013	–[1]	101 764	132 281	134 098	87 934	101 890	140 504	49
Liptov	39 606	57 932	59 924	78 186	79 753	71 747	72 415	79 968	100
Nitra	223 381	295 725	308 020	341 322	345 546	422 918	422 545	354 687	100
Novohrad	111 661	148 867	157 037	185 566	181 841	172 371	182 340	185 711	42
Orava	60 887	74 975	82 848	90 682	91 049	70 350	114 231[2]	83 241	86
Ostrihom	40 242	149 879[1]	45 999	55 301	61 346	90 962	95 555	63 158	51
Spiš	85 481	151 934	157 619	185 389	185 946	169 547	159 905	177 558	95
Šariš	97 154	143 112	150 833	191 516	197 285	160 699	146 333	174 036	100
Tekov	84 890	107 353	111 820	116 983	122 748	120 616	119 304	134 381	100
Trenčín	183 016	221 035	239 443	281 555	275 561	213 373	207 375	257 931	100
Turiec	28 186	37 805	36 024	38 306	45 715	40 752	2	47 642	100
Užská	–	58 137	76 702	108 619	110 003	117 113	98 607	125 735	32
Zemplín	147 680	209 861	222 889	280 198	277 494	258 275	245 269	289 240	72
Zvolen	57 419	68 576	71 963	91 499	95 928	94 402	91 472	102 191	100
Together	1 605 192	2 186 648	2 422 195	2 935 556	2 941 511	2 741 141	2 606 987	2 962 405	–

Notes:

[1] Komárno together with Ostrihom (Esztergom) (1777)

[2] Turiec together with Orava (1857)

Source: J. Kovacsics (ed.), *A történeti statisztika forrásai*, „8. tábla", pp. 388–389.

of the nineteenth century.[40] It is possible to get an idea of the population dynamic from the empirical data published for the "Slovak counties" for the period

[40] B. ŠPROCHA – P. TIŠLIAR, *Populačný vývoj Slovenska v dlhom 19. storočí*, p. 71.

1851–1857, which around 90,000 babies were born per year but 87,000 people died each year.[41]

The data for the second half of the nineteenth century can be considered relatively accurate and a more realistic reflection of population dynamics. Modern census data show that the population grew by 18 % over the period to 1910 despite the high levels of emigration.

TABLE 3. INDEX OF GROWTH IN THE POPULATION OF COUNTIES COVERING THE PRESENT-DAY TERRITORY OF SLOVAKIA FROM 1880 TO 1910

County	Year			County	Year		
	1890	1900	1910		1890	1900	1910
Abovsko-Turnianska	102	116	120	Ostrihom	83	88	92
Bratislava	107	119	125	Spiš	94	100	101
Gemer a Malohont	104	109	111	Šariš	102	106	106
Hont	105	111	111	Tekov	108	116	125
Komárno	105	120	130	Trenčín	106	117	127
Liptov	103	110	116	Turiec	109	113	121
Nitra	107	116	124	Užská	104	111	113
Novohrad	107	116	127	Zemplín	105	112	115
Orava	104	105	98	Zvolen	110	121	130

Note: 1880 = 100

Sources: *A Magyar Korona Országaiban Az 1881. Év Elején Végrehajtott Népszámlálás Eredmenyei*. I. kötet. Budapest 1882; *A Magyarkorona országaiban az 1881. Év Elején Végrehajtott Népszámlálás Eredmenyei*. II. kötet. Budapest 1882; *A Magyar korona országainak 1900. Évi népszámlálása. Elsőrész.* In Magyar statisztikai közlemények, Új sorozat I. kötet. Budapest 1902; *A Magyar korona országainak helységnévtára*. Budapest 1892; *A Magyar szent korona országainak 1910. Évi népszámlálása. Elsőrész.* In Magyar statisztikai közlemények, Új sorozat I. kötet. Budapest 1912; own calculations.

There were regional differences in population growth. The northern counties of Slovakia in particular showed a stagnation or decline in population. The main factor in this trend was mass emigration in search of work. The main growth areas of population were in western Slovakia, in the counties of Bratislava, Komárno, Trenčín, Tekov and Nitra. In central Slovakia, there was stronger growth in the resident population of the counties centred on Zvolen and Novohrad.

There was some migration within the Kingdom of Hungary but as time passed migration abroad played an increasingly important role. As the population of Slovakia grew slightly during the nineteenth century but remained a rural society

[41] J. SVETOŇ, *Obyvateľstvo Slovenska*, p. 24.

with employment mainly in the primary sector, the countryside became overpopulated and unemployment increased.[42] One solution would be to restructure the economy but this was beyond the capacity of the weak and inadequately developed industrial sector in Hungary. People thus resolved their situation by leaving to work outside Hungary. While this economic migration was often seen at first as a temporary relocation with the intention of return to the migrant's birthplace, permanent emigration became more common as time went on.

The beginnings of mass migration from Slovakia can be dated in the 1870s and 1880s, when thousands of people left the north-eastern counties of Slovakia – Šariš, Spiš and Zemplín – to look for work. Migration later affected other counties in Slovakia. At the turn of the nineteenth and twentieth centuries, emigration cut deeply into the population of Orava.[43] Migration affected not only the overall size and structure of the population but also had a long-term impact on population change. Labour migration was most common in the male population, which caused a long separation of men from their families and deformed the balance of the sexes.[44] This imbalance deformed the local marriage market and reduced birth rates. Mass emigration from Slovakia can be considered one of the factors paving the way for the changes in the population's reproductive behaviour.[45]

The authors of the present paper estimate that in each inter-census period except for that at the start of the twentieth century, around 122,000 to 126,000 people emigrated from Slovakia. In the last inter-census period, when emigration increased, the difference between the balance and census figures was nearly 217,000 persons. This would indicate that a total of approximately 590,000 people emigrated from Slovakia between 01/01/1870 and 31/12/1910. Svetoň[46]estimated that the total number of emigrants before the start of the First World War could have been as high as 650,000.

[42] Elena JAKEŠOVÁ, *Sociálno-ekonomické aspekty migrácie obyvateľstva Slovenska v dvadsiatych rokoch 20. storočia.* Historický časopis 35, 1987, p. 381; J. SVETOŇ, *Slovenské vysťahovalectvo v období*, p. 191.

[43] See Antonín BOHÁČ, *Otázka populační a vystěhovalectví.* In Československé vystěhovalectví: jeho příčiny, důsledky a vyhlídky. Publikace Sociálního ústavu č. 39. Praha 1928, p. 26; F. BIELIK, *Slovenské vysťahovalectvo,* p. 25.

[44] B. ŠPROCHA – P. TIŠLIAR, p. 91.

[45] Ludmila FIALOVÁ, *Druhá fáze demografické revoluce v ČSR a SSR*. Demografie 29, 1987, p. 4; J. SVETOŇ, *Slovenské vysťahovalectvo v období*, pp. 199–202.

[46] J. SVETOŇ, *Slovenské vysťahovalectvo v období*, p. 191.

Transformation of mortality and natality in the period before the First World War

One of the fundamental changes in the reproductive behaviour of the population of Slovakia in the second half of the nineteenth century was the start and gradual advance of the demographic transition. It took place significantly later than in most countries in western and northern Europe, however.[47]

A continuous time series of empirical data for evaluating the character and intensity of demographic reproduction is available from the second half of the 1860s. Until the 1880s the crude birth rate remained around the level of 45 per thousand. The stable birth rate contrasted strongly with the changes in the death rate, in which the negative effects of the cholera epidemic of 1872 stand out starkly. The dramatic increase in intensity also shows that there was still a close relationship between mortality and epidemics of infectious diseases. This is unmistakeable evidence that Slovakia lagged behind in the transformation of the death rate. On the other hand, Fig. 1 also shows that the birth rate irreversibly fell below 40 per thousand at the turn of the century and 35 per thousand on the eve of the First World War. The death rate remained above 35 per thousand until the 1880s and decreased below 25 per thousand at the start of the twentieth century.

This preliminary information makes clear that reproductive behaviour in Slovakia was highly extensive until the end of the nineteenth century. The high intensity of natality was matched by an only slightly lower level of mortality, which meant that the population grew only slowly and its growth was slowed further by demographic, and mortality crises and mass migration. It is also clear that the fall in the birth rate took place relatively quickly, and that the intensity of mortality decreased almost in parallel. There are therefore grounds to believe that the initial phase of transformation of fertility did not involve the slow, gradual decrease in intensity due to a decrease in the marriage rate that has been described in the western European countries. In the Slovak population, the transformation moves directly to limiting the number of children in the family.

Factors that influenced mortality included persistent adverse epidemiological conditions, inadequate access to health care, the low quality of the available health care and general lack of information and material resources (especially in rural areas); the combination of these factors held back development and ensured a high death rate. Average male life expectancy at birth in Slovakia in the 1870s was just over 31 years.[48] Women were only slightly better off, with an average

[47] E.g. L. FIALOVÁ, *Druhá fáze*, p. 5; B. ŠPROCHA – P. TIŠLIAR, *Transformácia plodnosti žien Slovenska,* p. 39.

[48] *Úmrtnostní tabulky 1920–1922. Československo, České země, Slovensko.* In Zprávy a rozbory. Praha 1978, p. 4.

FIGURE 1. CHANGES IN CRUDE BIRTH, DEATH RATE AND NATURAL INCREASE IN SLOVAKIA FROM 1870 TO 1914

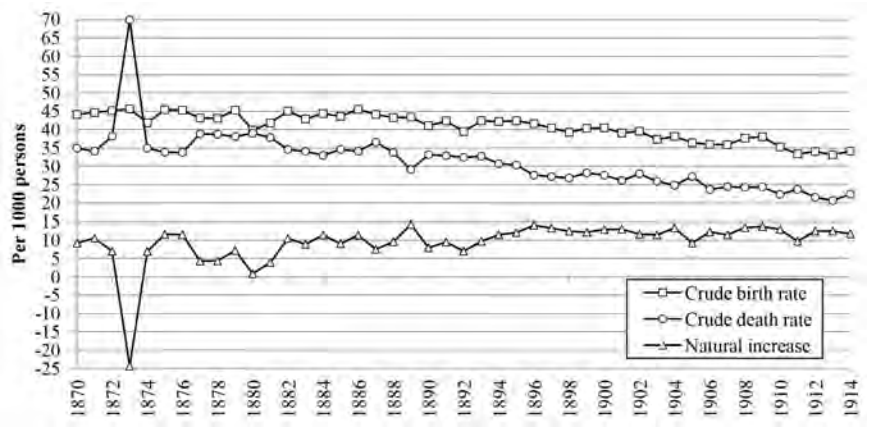

Source: Milan ALEŠ et al., *Demografická příručka*. Praha 1996, pp. 165–166, 175.

life expectancy at birth that was just two years longer.[49] At that time, Slovakia lagged about 13–17 years behind the most developed countries in average life expectancy.[50]

The fall in the death rate was reflected in a gradual increase in the average life expectancy at birth. It reached 36.5 years for men and 39 years for women at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. On the eve of the First World War, average life expectancy had risen above 40 years for both men (40.2 years) and women (42.8 years).[51] Over four decades, men's average life expectancy grew by nearly 9 years and women's by nearly 10 years but even so the population of Slovakia remained some way behind demographically developed Europe. There is reason to believe that the key factor was the infant mortality rate and high death rate of children under the age of 5 years combined with frequent epidemics of infectious diseases.

The cohort fertility rate of women born in the years 1860–1875 regularly reached levels of 5 and above, but beginning with the cohorts born in the second half of the 1870s, cohort fertility rate starts to decline. Until the cohorts from late 1870s, women with 5 or more children constituted over one half of the female population.

[49] Ibid.

[50] Compare with data on website <http://www.mortality.org>

[51] Juraj GRUNT, *Úmrtnostné tabuľky pre obyvateľstvo Slovenska v období 1900/01 a 1910/11*. Demografie 6, 1964, pp. 122–123.

FIGURE 2 AND 3. COMPLETED COHORT FERTILITY RATE, COHORT CHILDLESSNESS AND PARITY STRUCTURE OF WOMEN IN SLOVAKIA

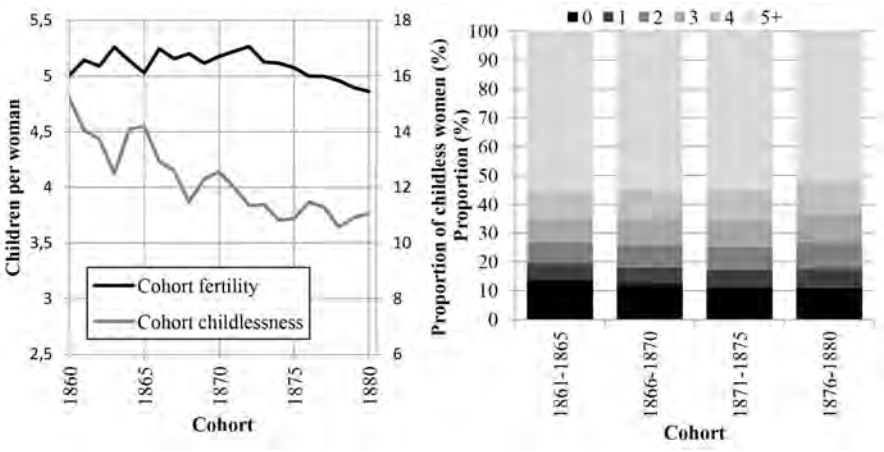

Source: *Československá statistika* 126, pp. 11–18, own computations.

In populations that do not practice fertility control, the parity progression ratios are relatively high even for higher-order children, as the married couple does not take any steps to prevent further conception and the total number of their children is thusnot dependent on the number of children they already have. In such populations, the slow decline in the parity progression ratios with age is not evidence of fertility control, but rather the result of biological limitations, i.e. the increasing difficulty of conception and live birth at a higher age. Consequently, the parity progression ratios remains high even with children of higher order. In Slovakia, this can be observed in generations of women born in the 1860s through the early 1870s where the difference in the probability of giving birth to the second child and the probability of giving birth to a fifth child was a mere 8–9 p.b. The level of probability was thus relatively stable intergenerationally and also quite high (at 80%) regardless of parity. However, starting with generations born in the second half of the 1870s, but especially in generations born in the 1880s, we begin to notice a consistent intergenerational decline in the probability of third and higher order births. Understandably, the first to decline was the probability of a fifth child (and beyond), but soon the same was true of the fourth child. In cohorts born in the final years of the 19th century, the difference in probability of giving birth to the second child and the probability of giving birth to a fifth child nearly doubled to 16 p.b. and for generations born between 1916 and 1920, it increased to as much as 26 p.b. A sharp increase can be seen in the difference between the probabilities of a second and a fourth child (20 p.b. for generations born between 1916 and 1920) and second and third child (16 p.b.).

FIGURE 4. PARITY PROGRESSION RATIOS FOR THE WOMEN IN SLOVAKIA

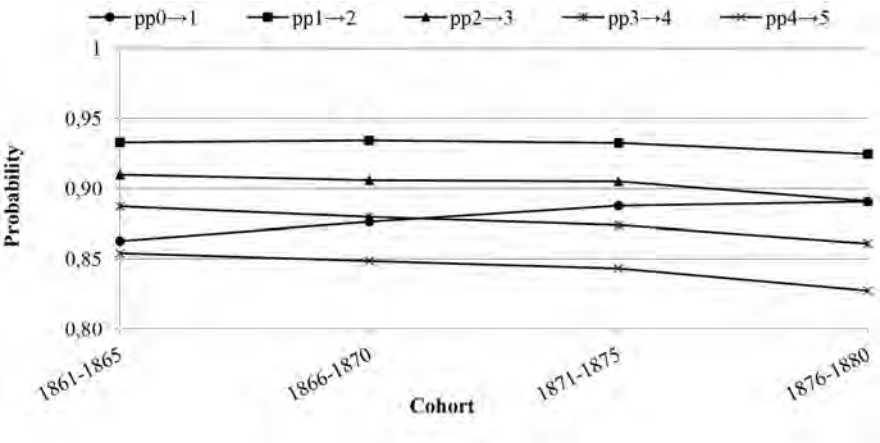

Notes: pp0→1 probability of a childless woman giving birth to her first child; pp1→2 probability of a woman with a 1 child giving birth to second child etc.

Source: *Československá statistika* 126, pp. 11–18, own computations.

Considering the data above, one would be justified that in Slovakia, the process of fertility transition began with the group of women born in the second half of the 1870s, but took full effect in the cohorts born in the 1880s and continued to deepen with the following generations. This clearly shows the intergenerational irreversibility of the process in the population of Slovakia as well.

And for a final proof of this irreversibility, we consider the paradox of higher probability of second order births as compared to the first birth. For populations with natural fertility, it has been found that the chance that a woman will give birth to a second child is higher than that for the first child. In populations with planned reproduction, however, the converse is true, which is explained by the conditional nature of this probability in populations practicing fertility control and by the biological nature of reproduction in populations with natural fertility. In every population, there is a number of women who cannot have children. However, this group only has a statistical effect on first order births since, logically, only women who had already given birth to a child can be spoken of as being likely to give birth to a second one. In Slovakia, this paradox was first recorded in women born in the first decade of the 20th century.

In populations with purposeful fertility control, these probability levels are affected not only by biological factors, but also by attempts to prevent further conceptions. This is manifested particularly by attempts to prevent further pregnancies once the couple has a set number of children. This, in turn, is manifested by

a sharp decline in probabilities of family size increase. In Slovakia, this can clearly be observed in generations of women born in and after the 1880s.

Nuptiality in Slovakia in the nineteenth century

The strength of the Catholic Church in the territory of Slovakia and its official attitude to unmarried mothers and children born out of wedlock had a strong influence on the population's reproduction as regards legitimacy.[52] This is indirectly confirmed not only by the low level of non-marital fertility and the proportion of children born outside marriage, which according to the available data was stable at around 8%. Change affected two main aspects of marriage. The first was its timing, in particular women's entry into marriage, and the second was the overall length of time for which people remained single. The key factor for total fertility in the former demographic regime was the age of entry into marriage and the number of years that a married couple spent together from a woman's fertile age. Slovakia's location east of the Hajnal line[53] indicates that it is one of the countries with non-European marriage patterns. A typical characteristic of such marriage patterns is a significantly lower age at marriage (women around 21 years and men around 24 years) and significantly lower percentages of women and men who never marry (around 5 %).[54] This view is supported by Figures 5 and 6, which show a significantly different marriage pattern in Slovakia, which resembles the other populations in eastern and south-eastern Europe more than northern and western part of the old continent. According to the fig. 5 for men and fig. 6 for women, it is obvious that the highest share of never married person at the end of the reproductive period was in some northern (e.g. Iceland, Norway, Sweden) and western (Ireland, Switzerland, Scotland, Belgium, Luxembourg) European countries. In this group also can be included women in Portugal. The highest singulate mean age at marriage reached women in countries such as Italy, Sweden, Norway, Ireland, and Iceland, where this indicator exceeded 28 years. On the other hand, countries such as Serbia, Romania, Bulgaria, Russia, Hungary, and Slovakia where the share of never married women was less than 5% and SMAM reached only 20–23 years.

The first data on marriages in the Slovak counties from 1851 indicates a rate of over 12 marriages per thousand inhabitants. This high rate of findings is non-traditional in the light of subsequent findings and is probably the result of a "wedding

[52] Ján GOLIAN, *Vývoj pôrodnosti vo farnosti Detva v rokoch 1781–1920*. HD 40, 2016, p. 239.

[53] John HAJNAL, *European marriage pattern in historical perspective*. In D. V. GLASS – D. E. Ch. EVERSLEY (eds.), Population in History. Chicago 1965, pp. 101–143.

[54] In the case of Slovakia, this is a long-standing phenomenon. For comparison with the period after the Second World War, see e. g. Branislav ŠPROCHA, *Transformácia sobášnosti slobodných v Českej a Slovenskej republike v prierezovom a kohortnom pohľade*. Demografie 58, 2016, pp. 230–248.

FIGURE 5 AND 6. SHARE OF SINGLE (NEVER MARRIED) MEN AND WOMEN AT THE END OF THEIR REPRODUCTIVE PERIOD (50–54 YEARS) AND THE SINGULATE MEAN AGE AT MARRIAGE (SMAM) AROUND 1900 IN SELECTED EUROPEAN COUNTRIES

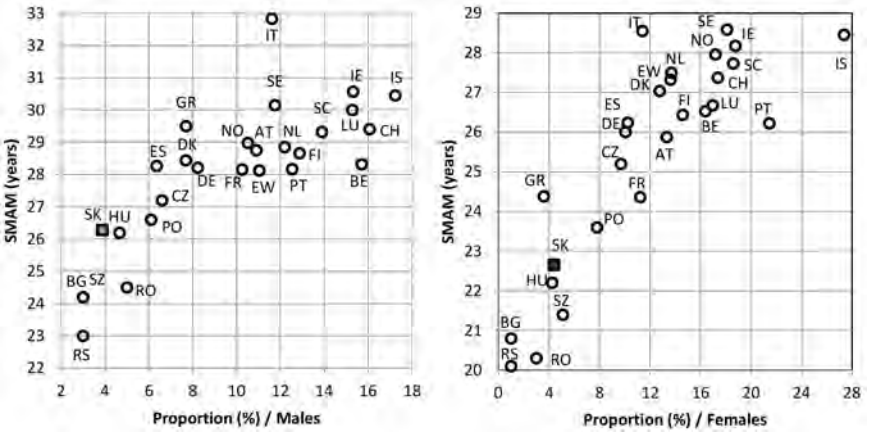

Notes: AT – Austria, BE – Belgium, BG – Bulgaria, CZ – Czech Republic, CH – Switzerland, DE – Germany, DK – Denmark, ES – Spain, EW – England and Wales, FI – Finland, FR – France, GR – Greece, HU – Hungary, IE – Ireland, IS – Iceland, IT – Italy, LU – Luxembourg, NL – Netherland, NO – Norway, PO – Poland, PT – Portugal, RO – Romania, RS – Serbia, SC – Scotland, SE – Sweden, SK – Slovakia, SZ – Russia.

Sources: Franz ROTHENBACHER, *The European Population 1850–1945*. New York 2002; *A Magyar korona országainak 1900. Évi népszámlálása. Harmadik rész. A Népesség Részletes Leirása*. In Magyar statisztikai közlemények, Újsorozat 5. kötet. Budapest 1907, pp. 242–273, own computations.

boom" after adverse circumstances in the revolutionary years. The hypothesis that it was a compensatory phase is indirectly supported by equally high gross marriage rates throughout Hungary and the subsequent steep and rapid decrease in nuptiality in the following years. While in 1852 there were 9 marriages per 1000 inhabitants in the Slovak counties, in 1853 the rate fell to just over 7. The early 1870s also saw a relatively high marriage rate in the Slovak counties, with the gross rate ranging from 10.5 to 12 per thousand in 1871–1875. There is evidence that the marriage rate may have been at this high level for a longer period because the continuous time series from the mid-1880s shows a stable gross marriage rate around 9–10 per thousand. Subsequent developments point to a decrease in the marriage rate, which went below 9 per thousand in the first decade of the twentieth century.

This empirical data indicates that Slovakia had relatively high levels of nuptiality at certain times in the nineteenth century but it must also be noted that it responded relatively promptly to any favourable or adverse events. From a long--term perspective, there are grounds to believe that the last quarter of the relevant

FIGURE 7 AND 8. SHARE OF SINGLE MEN AND WOMEN AT THE END OF THEIR REPRODUCTIVE PERIOD AND THE SINGULATE MEAN AGE AT MARRIAGE (SMAM) IN THE "SLOVAK" COUNTIES FROM 1880 TO 1910

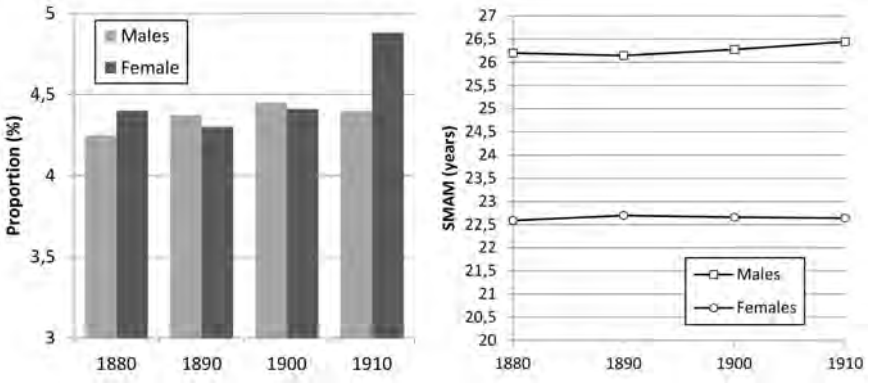

Sources: *A Magyar korona országaiban Az 1881. Év elején végrehajtott népszámlálás eredmenyei*. I. kötet. Budapest 1882, pp. 240–289; *A Magyar korona Országaiban Az 1891. Év Elején Végrehajtott Népszámlálás Eredményei*. In Magyar statisztikai közlemények, Új folyam I. kötet. Budapest 1893, pp. 116–145; *A Magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Harmadik rész. A Népesség Részletes Leirása.* In Magyar statisztikai közlemények, Új sorozat 5. kötet. Budapest 1907, pp. 242–273; *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész. Részletes Demografia.* In Magyar statisztikai közlemények, Új sorozat 61. kötet. Budapest 1916, pp. 171–185.

period showed a gradual decrease in the intensity of nuptiality. Without further research of the issue, it can only be guessed that one of the main factors that caused this decrease was the tightening situation in the marriage market following the departure of thousands of mainly young men to work abroad and the resulting imbalance between sexes at the age when most marriages took place.

According to census data for the period 1880–1910, the share of the never married (45–49 years old) in Slovakia was 3–4% for men and around 3–5% for women. The singulate mean age at marriage was in the range 26.0 to 26.5 for men and 22.6 to 22.7 for women.[55] These findings clearly confirm that in Slovakia there was a preference for early and near universal marriage and that this preference remained stable in the second half of the nineteenth century and the early years of the twentieth century. Only in the last decade is it possible to discern a very gradual rise in men's average age at marriage and an increase in the proportion of a woman's life spent as a single person. This change may also reflect the previously mentioned imbalance between men and women of marriageable age. Mass emigration is the probable cause of the shortage of potential grooms in the marriage market and the reduction in the prospects for single women to enter into marriage.

[55] Own computations.

Structure of the population of Slovakia by age and sex

The analysis of age and sex structure in Slovakia in the nineteenth century is also affected by the limited data sources that are available. In effect, it is only possible to use the results of the modern censuses conducted from 1869 to 1910. These censuses included information on the number of persons by year of birth, age units and sex on the level of counties and municipal towns. During the studied period, children under the age of 15 years made up around 38% of the population. The share of people of reproductive age fell from over 50% to 45% between 1869 and 1910. This was balanced by an increase in the share of the post-reproductive age group from 12% to 17% and senior citizens (aged 65 years and over) from around 3% to 7%. Thanks to these changes the average age of the overall population of Slovakia increased from 25.4 years at the start of the period to nearly 27 years.

The population structure by age and by sex are two basic demographic characteristics which illustrate and reflect nearly a hundred years of the effects of direct reproductive processes and migration. The decline of mortality (especially in child and infant mortality) as well as fertility caused a gradual change in the age structure of Slovakia. This gradually changed from a progressive to a stationary population pyramid. There was a narrowing of the lower years (because of a decrease in fertility and natality) and a gradual expansion of the middle age groups, because increasingly numerous contingents survived into adulthood. Besides these historically unique changes in the character of reproduction, there were several other factors that affected the population structure of Slovakia in the nineteenth century. One of the most important was the negative effect of emigration, especially the emigration of men of productive age (approximately 20–40 years), which affected the share and number of men in certain age groups. Another influential factor was the effect of temporary changes in the intensity of mortality or fertility as a result of mortality crises or demographic crises and the subsequent compensation phase in the post-crisis period. Not the least important factor affecting analyses of the age structure of Slovakia in the nineteenth century is the effect of age rounding (usually to an age ending in 0 or 5: Fig. 9).

A more detailed analysis of the changes in age structure between the censuses of 1869 and 1910 is given in Figure 10 below. It provides further evidence of the reduction in the share of the youngest children and the increased share of persons aged 50 years and over. It is also clear that the fall in the share of the reproductive age group is the result of the loss of a significant part of the 25–39 years age group, probably as a result of mass emigration. Another factor could be less frequent and less extreme rounding of age in the 1910 census. The most interesting change concerning population development is the increase in the share of children aged 5 to 14 years. This was the result of an improvement in mortality of children under the age of 5 years.

FIGURE 9 AND 10. AGE STRUCTURE OF THE POPULATION OF THE "SLOVAK" COUNTIES IN 1869 AND 1910

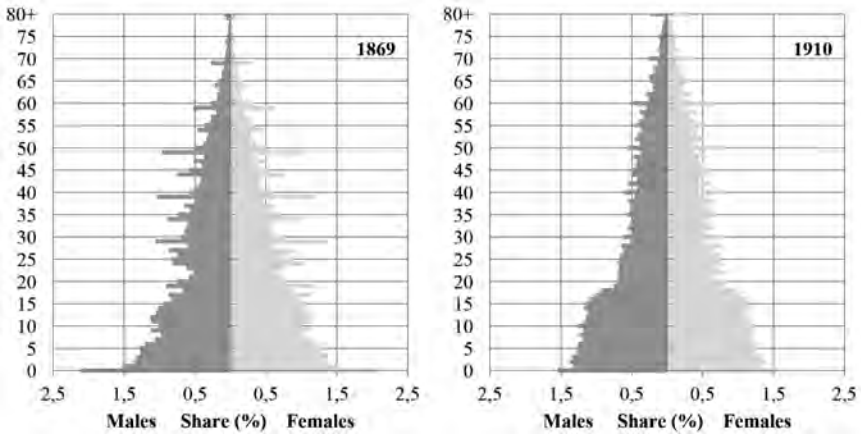

Sources: *A Magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajott népszámlálás eredményei.* Pest 1871, pp. 366–425; *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Őtődik rész. Részletes Demografia.* In Magyar statisztikai közlemények, Új sorozat 61. kötet. Budapest 1916, pp. 90–99.

In any sufficiently large and modern population subject to normal conditions, women predominate to some extent. This also applied to Slovakia in the nineteenth century but the census returns from 1869 to 1910 show this predominance increasing. From an initial 950 men per 1000 women at the end of 1869 the masculinity index fell to just 870 in 1900. During the last inter-census period the index rose again to just over 930 men. The most important factor in this trend is probably the mass emigration mentioned earlier. The migration process was highly selective and most of the emigrants who went abroad were men aged 20–40. This was the result of the character of migration, which was mainly economically motivated. This is also reflected in changes in the masculinity index for different ages.

Conclusion

Population change in Slovakia in the nineteenth century was characterised by a relatively low growth dynamic. This was a typical characteristic of the old demographic regime, which had both high fertility and a high death rate. The death rate shows clear periods of high intensity related to mortality crises and demographic crises. These further reduced population increases that were already small and several regions lost population. The occurrence of mortality crises and demographic crises in Slovakia was most concentrated in the first half of the period but even at the start of the 1870s it is possible to trace in detail the drastic effects of

a cholera epidemic on population development. These trends lasted nearly to the end of the nineteenth century, when Slovakia entered into the transformation of the population's reproductive behaviour seen in the demographically developed western and northern European countries, although with a significant delay. The main indicator of this qualitative and quantitative transformation was the fall decline in mortality and natality, with consequent effects on the shape of the age pyramid. The key period for the acceleration and spreading of these changes was the period after the First World War. At the end of the nineteenth century Slovakia still showed strong signs of extensive reproductive behaviour.

Besides the low rate of natural change, population growth was slowed further by mass emigration. This began in the north-eastern areas of Slovakia, which were most affected by rural overpopulation, but it later spread to other regions and left a permanent mark on population change. Migration in the form of permanent emigration affected not only the population growth rate but also aspects of population structure closely related to reproduction.

According to Hajnal's typology, nineteenth-century Slovakia had a population with a high intensity of marriage and a low singulate mean age at marriage. This means that men and women in Slovakia got married early and, as the present research has shown, the part of the population who remained single to the end of reproductive age was very small. It is also evident that marriage patterns were strongly established and it was only in the last decade that a gradual change became apparent among men.

Although mortality and fertility began to decline gradually at the end of the nineteenth century, the changes in reproductive behaviour came too late to be reflected in the age structure. It is possible to see a slight decrease in the share of the youngest children between the 1869 and 1910 censuses and also an increase in the share of older children and persons aged 50 years and over but the population of Slovakia even so remained very young.

Historická demografie

PŘÍČINY ÚMRTÍ CIVILNÍHO OBYVATELSTVA MĚSTA HRADCE KRÁLOVÉ VE SVĚTLE MATRIČNÍCH ZÁZNAMŮ Z LET 1883–1889 A 1903–1909

Martin Vašata

Causes of death of the Hradec Králové civilian population in the light of vital records from 1883–1889 and 1903–1909

Abstract: The study focuses on statistical analysis of the causes of death of the population of Hradec Králové in 1883–1889 and 1903–1909. The main sources were civil registration records of death of the local Roman-Catholic parish, the Jewish community, the corresponding non-Catholic parish and the local district administration. The goal of this source analysis is to show, in a sociocultural context, different causes of death in selected age groups, while also referring to applied counter-epidemic, preventive and awareness-raising measures and improving quality of life in Hradec Králové.

Historická demografie, 2018, 42:99–138

Key words: Hradec Králové, causes of death, vital records, mortality, civil registration of death

Contact: Martin Vašata, Katedra pomocných věd historických a archivnictví, Filozofická fakulta Univerzity Hradec Králové, e-mail: marvasa@seznam.cz

Úvod

V českých zemích na konci 19. a na počátku 20. století docházelo jak k demografickým změnám, tak i ke zvyšování životní úrovně. Díky lepší dostupnosti lékařských služeb, důslednějšímu prosazování hygienických a preventivních zásad, ústupu ničivých epidemií a poklesu porodnosti se míra mortality pomalu snižovala, ovšem ve větších městech vlivem vysoké kojenecké úmrtnosti dosahovala stále značných hodnot. Cílem předkládané historickodemografické studie je odhalit pomocí dvou pramenných sond do královéhradeckých matrik zemřelých nejčastější příčiny úmrtí tamějšího obyvatelstva v letech 1883–1889 a 1903–1909 a prostřednictvím získaných dat přiblížit úmrtnostní poměry na přelomu 19. a 20. století, přičemž je zmíněna také problematika tzv. retrospektivní diagnostiky.[1]

Výběr prvního časového úseku byl výrazně ovlivněn tím, že již v minulosti provedl Pavel Veselý pro léta 1883–1889 analýzu příčin úmrtí kroměřížského a kladenského obyvatelstva.[2] Díky tomu se naskytla příležitost srovnání s výsledky jeho

[1] Studie je výstupem Specifického výzkumu 2015 Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové s názvem *Příčiny úmrtí královéhradeckého obyvatelstva ve světle matričních záznamů z let 1883–1889 a 1903–1909*.

[2] Pavel VESELÝ, *Statistické zpracování příčin úmrtí v Kladně a v Kroměříži podle matrik zemřelých z let 1883–1889*. Bakalářská práce na Katedře pomocných věd historických a archivnictví

výzkumu i s výsledky dalších historickodemografických studií.[3] Město Hradec Králové bylo zvoleno z několika důvodů. Stejně jako Kroměříž šlo o řemeslnicko-obchodní město se zemědělským zázemím a jen málo industrializované. Životní podmínky královéhradeckého obyvatelstva byly však determinovány více než stoletou existencí vojenské pevnosti, která obklopovala celý sídelní útvar. Kromě toho ještě v letech 1883–1889 neměl Hradec Králové vodovod s pitnou vodou, dostatečně fungující kanalizační síť, ústřední jatka a do roku 1887 ani moderní veřejnou nemocnici. Zároveň je třeba uvést, že doposud nebyla v žádné historickodemografické literatuře věnována pozornost příčinám smrti u královéhradeckého obyvatelstva.

Druhé sledované období (1903–1909) bylo vybráno proto, aby bylo možné porovnat a analyzovat příčiny úmrtí jak v kontextu rozvoje města Hradce Králové, tak i v souvislosti s proměnou společenského diskurzu, na nějž mohla mít do jisté míry vliv i rozvíjející se medicína. Právě odlišný způsob myšlení nové generace, jenž se odráží v matričních záznamech z let 1903–1909, a odlišné životní podmínky se mohly projevit na zdravotním stavu královéhradecké populace.

Stěžejním pramenem pro zpracování příčin úmrtí ve sledovaných obdobích byly nejen dvě matriky zemřelých římskokatolického farního úřadu v Hradci Králové,[4] ale i jedna královéhradecká židovská matrika zemřelých,[5] čtyři evangelické úmrtní matriky farního úřadu v Černilově (helvétského a augsburského vyznání)[6]

Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové. Hradec Králové 2012. Zatímco Kladno bylo v sledovaném období rozrůstajícím se městem s těžkým průmyslem a s nedostatečnými zdroji pitné vody, Kroměříž byla církevním a kulturním střediskem (mj. i s nemocnicí) v úrodné hanácké oblasti, která byla charakteristická nejen zemědělskou výrobou, ale i absencí těžkého průmyslu. Právě tato odlišnost obou lokalit měla dle jeho mínění zásadní vliv na rozdílnou strukturu příčin úmrtí tamních obyvatel. (Srov. *tamtéž*, s. 56–57.)

[3] Alena ŠIMEČKOVÁ – Lumír DOKOUPIL, *Příčiny úmrtí obyvatelstva ostravské průmyslové oblasti v 19. století*. Historická demografie (dále jen HD) 9, 1985, s. 143–160; Sabina DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj Ústí nad Labem v 19. století*. HD 24, 2000, s. 138–141; Věra KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784–1900*. HD 30, 2006, s. 67–143; Markéta VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj Žitenic v 19. století*, HD 30, 2006, s. 145–194; Vendula KRAUSOVÁ, *Obyvatelstvo ve farnosti Stařeč v 19. století*. HD 35, 2011, s. 45–82; Alexandra ŠIKULOVÁ, *Vývoj úmrtnosti ve farnosti Libčany v „dlouhém" 19. století (1785–1914)*. HD 35, 2011, s. 217–262; Jana KOLOUCHOVÁ, *Obraz mortality chebské farnosti sv. Anny 1787–1901*. HD 39, 2015, s. 75–102; Šárka JIRÁSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Zdechovice v letech 1790–1899*. Diplomová práce na Ústavu historických věd Filozofické fakulty Univerzity Pardubice. Pardubice 2010.

[4] Státní oblastní archiv v Zámrsku (dále jen SOA Zámrsk), Sbírka matrik Východočeského kraje (dále jen SMVK), Farní úřad římskokatolické církve Hradec Králové (dále jen FÚ HK), *Matrika zemřelých 1875–1907*, sign. 51–3511; tamtéž, *Matrika zemřelých 1908–1927*, sign. 51–7657.

[5] Národní archiv Praha (dále jen NA), Matriky židovských náboženských obcí v českých krajích, *Židovská matrika zemřelých od roku 1874 do konce roku 1929*, inv. č. 520, kn. č. 520.

[6] SOA Zámrsk, SMVK, Evangelický sbor augsburského vyznání v Černilově (dále jen ESAVČ), *Matrika zemřelých 1844–1896*, sign. L 1–7; tamtéž, *Matrika zemřelých 1897–1919*, sign. L 1–13;

a jedna úmrtní civilní matrika okresního úřadu Hradce Králové.[7] Všechny tyto úřední knihy evidovaly zemřelé královéhradecké obyvatele. Vzhledem k tématu příspěvku byly vynechány královéhradecké vojenské matriky.[8]

Stručná charakteristika Hradce Králové ve 2. polovině 19. a na počátku 20. století

Hradec Králové, východočeské město ležící na soutoku Labe a Orlice, zaujímal od roku 1851, kdy byl prohlášen samostatným městem a kdy se od něho osamostatnily okolní obce, rozlohu pouhých 3,45 kilometrů čtverečních.[9] Takto vymezené území bylo tvořeno jednak historickým jádrem na ostrohu, kde žila většina obyvatelstva, jednak pevnostním katastrem, na kterém se nacházely fortifikační objekty, příkopy a rozsáhlé inundační kotliny.[10]

V první polovině 80. let 19. století byl Hradec Králové charakteristický nejen svou bastionovou pevností, která nadále bránila většímu stavebnímu rozvoji, industrializaci a demografickému rozmachu, ale i tím, že zůstával tradičním sídlem úřadů,[11] škol,[12] církevních institucí, živností, řemesel, maloobchodu, kulturních památek a společenského života.[13] Významným mezníkem pro rozvoj města bylo nejprve zrušení pevnosti v roce 1884 a následné podepsání transakční smlouvy v roce 1893, díky níž Hradec Králové získal pevnostní hradby, objekty

SOA Zámrsk, SMVK, Evangelický sbor helvetského vyznání v Černilově (dále jen ESHVČ), *Matrika zemřelých 1867–1898*, sign. R 5–13; *Matrika zemřelých 1899–1936*, sign. R 5–8125.

[7] SOA Zámrsk, SMVK, Okresní úřad Hradec Králové, *Matrika zemřelých 1893–1923*, sign. 8119.

[8] K církevním matrikám obecně Eduard MAUR, *Církevní matriky jako historický pramen (se zvláštním zřetelem k historické demografii)*. Sborník archivních prací 20, 1970, s. 425–457; TÝŽ, *Vývoj matričního zápisu v Čechách*. HD 6, 1972, s. 40–58.

[9] Petr ZIMMERMANN a kol., *Radnice v Hradci Králové. Její reprezentanti a jejich činnost v letech 1850–1998*. Hradec Králové 1998, s. 13.

[10] Jiří SLAVÍK, *Královéhradecká pevnost. Stavba a zásobování jako organizační problém velkého rozsahu*. Královéhradecko. Historický sborník pro poučenou veřejnost (dále jen Královéhradecko) 3, 2006, s. 83–84.

[11] Jiří ZIKMUND – Jaroslava POSPÍŠILOVÁ, *Fotoalbum města Hradec Králové 1866–1918*. Hradec Králové 2000, s. 155; Václav KUDRNÁČ, *Okres královéhradecký*. In TÝŽ (ed.), Úplný adresář a popis politického okresu Královéhradeckého. Okresy: Hradec Králové, Hořice, Nechanice a veškeré politické obce a osady. Turnov 1903, s. 22–27.

[12] V. KUDRNÁČ, *Okres královéhradecký*, s. 16–18; Vojtěch VALÁŠEK – Josef ŘEZÁČ – Antonín KVASNIČKA, *Adresář a schematismus král. věnného města Hradce Králové*. Hradec Králové 1911, s. 196–202.

[13] Nejnověji k dějinám města Hradce Králové ve druhé polovině 19. století a na počátku 20. století Jiří PAVLÍK – Radek POKORNÝ, *Zrod občanské společnosti (1848–1918)*. In Kol., Hradec Králové. Praha 2017, s. 373–440.

a pozemky.[14] Od této doby se město začalo rozvíjet[15] a byla také zahájena potřebná výstavba nových domů a čtvrtí podle urbanistických zásad a moderních regulačních plánů, jež braly ohled na historické jádro a zároveň vyhovovaly hygienickým a zdravotním požadavkům své doby.[16] Ke konci prvního desetiletí 20. století se přistoupilo i k regulaci řek, aby bylo město chráněno před častými jarními povodněmi.[17]

Důležitým předpokladem pro rozvoj průmyslu a obchodu bylo dobré dopravní spojení a dostatek finančního kapitálu.[18] Zatímco okolní silniční síť navazovala na přístupové komunikace vedoucí ke třem pevnostním branám, železnice se musela z důvodu respektování ochranného pásma pevnosti vybudovat mimo katastr města.[19] Navzdory tomu se Hradec Králové stal do konce 80. let 19. století železničním dopravním uzlem, ovšem s výrazně menším rozvojovým potenciálem než měly sousední Pardubice.[20]

V samotné královéhradecké pevnosti se dařilo především výrobním odvětvím nenáročným na prostor. Sídlila zde dílna na výrobu dechových nástrojů Václava Františka Červeného[21] nebo firma Antonína Petrofa, výrobce klavírů a pianin.[22] Jediným větším průmyslovým podnikem, který vznikl uvnitř hradeb, byl pivovar právovárečného měšťanstva.[23] Během 90. let 19. století a prvního desetiletí 20. století se řada úspěšných i nových řemeslnických dílen stěhovala z přeplněného města do bývalých pevnostních objektů nebo na volné parcely v okolní krajině, kde byly zakládány nové továrny.[24]

---

[14] Podrobněji k jednání o převzetí pevnosti Jan JAKL, *Zánik královéhradecké pevnosti*. Královéhradecko 7, 2010, s. 119–128.

[15] S rozvojem Hradce Králové na konci 19. století a v první polovině 20. století je neodmyslitelně spjat dlouholetý starosta JUDr. František Ulrich. Podrobněji k jeho působení v Hradci Králové např. Vladimír ŠKALOUD, *Starosta Hradce Králové František Ulrich*. Hradec Králové 1998; P. ZIMMERMANN a kol., *Radnice*, s. 36–45.

[16] Leopold BATĚK, *O veřejném zdravotnictví v Hradci Králové v míru a ve válce*. Hradec Králové 1915, s. 7.

[17] P. ZIMMERMANN a kol., *Radnice*, s. 41.

[18] Během 60. let 19. století vznikly v Hradci Králové tři peněžní ústavy, které podporovaly nejen podnikání, ale i školství, kulturu a celkový chod města. Srov. *tamtéž*, s. 20–21.

[19] V roce 1857 bylo nádraží postaveno na území tehdy samostatného Pražského Předměstí.

[20] Jiří MUSIL, *Sociální a kulturní podmínky vývoje českých měst na přelomu 19. a 20. století a specifika Hradce Králové*. Královéhradecko 7, 2010, s. 228.

[21] J. TOBIÁŠ, *Hradecký průmysl*. In Osvěta lidu městu Hradci Králové k 28. říjnu 1922. Hradec Králové 1923, s. 50. K němu podrobněji Jiří PAVLÍK, *Václav František Červený. Doba, život, dílo*. Praha 2006.

[22] Jiří NĚMEČEK, *Historie a současnost podnikání v Hradci Králové*. Pardubice 1998, s. 64–65.

[23] Jan JAKL, *Hradec Králové*, Hradec Králové 2005, s. 12.

[24] Například se přemístila firma Rudolfa Pajkra a spol., Antonína Petrofa nebo Josefa Pilnáč-

Komunální zdravotní péče se v Hradci Králové začala rozvíjet teprve ve druhé polovině 19. století.[25] Většina obyvatel považovala nemocnici, resp. špitál či chorobinec za zařízení, které sloužilo zejména pro chudé obyvatele obce a ze kterého se málokdo vrátil živ.[26] Majetnější měšťané využívali služeb soukromých lékařů, které si zvali k sobě domů, nebo navštěvovali vzdálenější sanatoria či lázně.[27] Mnozí obyvatelé ovšem nadále lékařům nedůvěřovali a ti bývali přivoláni až v okamžiku, kdy již nemocnému nebylo možné poskytnout pomoc.[28]

Roku 1867 byla v Hradci Králové založena první městská všeobecná nemocnice, jež fungovala jako veřejný (okresní) ústav.[29] Ordinářem se stal dr. Josef Chleborád, který od roku 1865 zastával také funkci městského lékaře (fyzika), jenž měl mimo jiné i na starost očkování zdejších obyvatel.[30] Již v roce 1875 byla tato nemocnice zrušena kvůli nesrovnalostem v účetnictví a nedostatku finančních prostředků. Místodržitelství totiž odmítlo požadavek městského zastupitelstva na jejich zvýšení.[31] Když v roce 1882 vypukla epidemie pravých neštovic,[32] bylo město nuceno vybudovat provizorní dřevěnou nemocnici, jež ovšem nepostačovala potřebám královéhradeckých obyvatel. Z podnětu okresního zastupitelstva byla proto v letech 1885–1887 postavena nová budova nazvaná „Veřejná okresní nemocnice arcivévodkyně Elišky".[33] Prvním primářem se stal MUDr. Josef Potoček

ka, zakladatele továrny na mýdla, svíčky a voňavky. Srov. J. NĚMEČEK, *Historie a současnost*, s. 64–65 a 76–77.

[25] O zdravotní péči na Královéhradecku v 19. století pojednává i A. ŠIKULOVÁ, *Vývoj úmrtnosti*, s. 221.

[26] *Dvě období královéhradecké nemocnice, 1887–1928 a 1928–1938*. Rozhledy, roč. 20, č. 24, 17. 6. 1938, s. 1.

[27] J. PAVLÍK – R. POKORNÝ, *Zrod*, s. 414.

[28] Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998, s. 184–185.

[29] Před jejím založením ve městě fungoval chudobinec (neboli městský špitál – chorobinec) a léčebný ústav pro ženy postižené syfilidou. Srov. Zdeněk DOUBEK, *Historie královéhradeckých špitálů, nemocnic a všeho, co se lékařství dotýká (5). Příjice v Hradci Králové*. Scan 22, 2012, č. 2, s. 18–19.

[30] *Tamtéž*, s. 19. Dr. Josef Chleborád zemřel roku 1889 na okluzi střev. Bylo mu 62 let. Srov. SOA Zámrsk, SMVK, FÚ HK, *Matrika zemřelých 1875–1907*, inv. č. 2926, kn. č. 2926, pag. 262.

[31] J. PAVLÍK – R. POKORNÝ, *Zrod*, s. 414–415. Ve městě zůstala jen vojenská nemocnice a v přízemním domku u domu čp. 90 se upravily dvě světnice pro zdejší pacienty a umrlčí komoru. Většina obyvatel Hradce Králové se však uchylovala do nejbližší okresní nemocnice, jež byla zřízena v Nechanicích. Srov. Pavla KORITENSKÁ, *Zajímavosti z historie zdravotnictví v Hradci Králové aneb víte, že…* Scan 15, 2005, č. 6, s. 23.

[32] Dle dobové kroniky lidé zapalovali hranice s chvojím, neboť se domnívali, že takovýto kouř ničí choroboplodné zárodky nemoci. Zároveň měl zamezit šíření infekčních chorob. Srov. J. PAVLÍK – R. POKORNÝ, *Zrod*, s. 415.

[33] *Pamětní spis k otevření nové okresní nemocnice v Hradci Králové*, Hradec Králové 1928, s. 7; Pavla KORITENSKÁ, *Proměny staré nemocnice*. Scan 11, 2001, č. 1, s. 18–19; Libuše PLÁŠILOVÁ,

a o dva roky později nastoupil na nově vzniklé místo sekundáře MUDr. Otakar Klumpar.[34] Kromě této nemocnice se ve městě ještě nacházela budova, jež byla v roce 1886 vystavěna v souvislosti s nařízením c. k. místodržitelství o zřizování epidemických nemocnic a jež sloužila k izolaci osob s infekčním onemocněním. Disponovala 24 lůžky a v roce 1889 byla modernizována.[35]

V 90. letech 19. století a zejména od prvního desetiletí 20. století se začal projevovat nedostatek míst v okresní nemocnici. Přestože se do první světové války žádná přestavba neuskutečnila, zásluhou zkušených a kvalifikovaných lékařů, mezi nimiž vynikali MUDr. Otakar Klumpar[36] a MUDr. Bedřich Honzák,[37] se nemocnice úspěšně rozvíjela a zařadila se mezi oblíbená zdravotnická zařízení ve východních Čechách.[38] Pro ilustraci zdravotní péče v Hradci Králové lze uvést údaje z roku 1911, kdy ve městě působilo 12 lékařů, osm porodních bab, jeden městský zvěrolékař a dva lékárníci.[39]

Zdravotní stav královéhradeckého obyvatelstva byl závislý nejen na stavu a dostupnosti nemocniční péče, ale i na dodržování hygienických a epidemiologických vyhlášek vydávaných magistrátem.[40] Místní zdravotní a hygienické poměry (např. výskyt nakažlivých onemocnění jak ve městě, tak i v jeho okolí) byly sledovány jednak městským lékařem, který spolupracoval se zdravotní policií, jednak městským zdravotním odborem, jehož úkolem bylo oznamovat zjištěné závady.[41] Nejčastěji bylo poukazováno na nepravidelné čištění a dezinfekci studní, dřevěných záchodů, žump a hnojišť. Objevily se totiž případy, kdy došlo ke znečištění zdrojů pitné vody

Z dějin královéhradeckého zdravotnictví, nemocnice a lékařské fakulty. Acta medica (Hradec Králové). Supplementum 44, 2001, č. 1, s. 49–52.

[34] Ošetřovatelky byly nejprve civilní, ale již od prosince 1889 byli pacienti ošetřováni pěti řádovými sestrami z Kongregace Šedých sester III. řádu sv. Františka Serafínského. Srov. *Pamětní spis*, s. 15.

[35] J. PAVLÍK – R. POKORNÝ, *Zrod*, s. 415; *Pamětní spis*, s. 7, 16.

[36] MUDr. Otakar Klumpar (1860–1915) byl nejen městským lékařem v Hradci Králové, primářem nemocnice (1897–1906), chirurgem a porodníkem, ale i významnou královéhradeckou osobností, která usilovala o všestranný rozvoj města. K jeho aktivitám podrobněji Pavla KORITENSKÁ, *MUDr. Otakar Klumpar a Hradec Králové*. Scan 15, 2005, č. 1, s. 10–11.

[37] K jeho životu podrobněji L. PLÁŠILOVÁ, *Z dějin královéhradeckého zdravotnictví*, s. 50.

[38] *Pamětní spis*, s. 16–18.

[39] V. VALÁŠEK – J. ŘEZÁČ – A. KVASNIČKA, *Adresář a schematismus*, s. 170, 184–185 a 208.

[40] Zdravotnické instrukce a vyhlášky z let 1890–1902 můžeme nalézt v osobním fondu královéhradeckého lékaře Otakara Klumpara. Srov. SOA Zámrsk, Státní okresní archiv Hradec Králové (dále jen SOkA HK), Klumpar Otakar, MUDr., inv. č. 73., kart. 1.

[41] SOA Zámrsk, SOkA HK, AM HK, *Protokoly schůzí zdravotního odboru (1880–1892)*, inv. č. 692, kn. č. 403, nepaginováno. Níže uvedené závady se však nevyskytovaly u všech zdejších domů.

obsahem odpadních jímek.[42] Dále členové zdravotního odboru upozorňovali na zákaz znečišťování veřejných prostranství a okolí domů, neboť se stávalo, že se tekuté výměšky nemocných vylévaly bez řádné dezinfekce na dvory a hnojiště, odkud se dostávaly do potoků a studní.[43] Na počátku 20. století se již nastíněné problémy měly objevovat jen ojediněle.[44]

Město se potýkalo s nedostatkem kvalitní pitné vody. Lidé ji po dlouhou dobu čerpali jen z domovních studní, z nichž mnohé však musely být ke konci 19. století uzavřeny kvůli přítomnosti choroboplodných zárodků.[45] Rozvoj města, doprovázený růstem populace a poptávkou po zdravotně nezávadné vodě, si vynutil hledání nových zdrojů pitné vody. Teprve v roce 1899 byla na pozemcích u obce Plotiště nad Labem vybudována studna spolu s čerpací stanicí a vodojemem. Po výstavbě moderní vodovodní sítě se zlepšilo zásobování obyvatelstva pitnou vodou[46] a dle tvrzení lékaře Leopolda Baťka došlo dokonce k poklesu úmrtnosti a nemocnosti na infekční nemoci přenášené vodou, tedy především na choleru, úplavici a břišní tyfus.[47]

Dalším důležitým preventivním opatřením proti epidemiím bylo vybudování funkční kanalizace. Ve vnitřním městě se původně vedle řady žump a odpadních jímek nacházely nesourodé staré zděné stoky, které byly podchyceny tzv. pevnostní kynetou.[48] Nové betonové kanalizační sítě byly zakládány až v souvislosti s rozšiřováním městské zástavby kolem historického centra a na pravém břehu Labe.[49] Teprve s počátkem 20. století získávaly veřejné budovy a měšťanské domy na Velkém i Malém náměstí splachovací toalety s kanalizačním potrubím a tam,

[42] *Tamtéž*. Srov. též Hynek PELC, *Zpráva o poměrech a zařízeních zdravotních v království českém za léta 1893–95* (dále jen *Zpráva za léta 1893–95*), Praha 1897, s. 223, 231.

[43] SOA Zámrsk, SOkA HK, AM HK, *Protokoly schůzí zdravotního odboru (1880–1892)*, inv. č. 692, kn. č. 403, nepaginováno.

[44] L. BATĚK, *O veřejném zdravotnictví,* s. 15.

[45] *Tamtéž*, s. 3. Srov. též SOA Zámrsk, SOkA HK, AM HK, *Protokoly schůzí zdravotního odboru (1895–1925)*, inv. č. 693, kn. č. 404, nepaginováno.

[46] Značné zdravotní riziko představovala i užitková labská voda, která byla jímána městskou vodárnou na tzv. Hučavém jezu. Filtrační zařízení však zastarávalo a bylo neúčinné jak po stránce mechanické, tak i bakteriologické. Problémy s užitkovou vodou se vyřešily až v roce 1909, kdy byla v důstojnickém parku na labském pobřeží založena studna, která poskytovala přirozeně filtrovanou vodu. Srov. Jiří SLAVÍK, *Kropáčka a Kozinka. K zásobování Hradce Králové vodou ve středověku a raném novověku*. Královéhradecko 2, 2005, s. 82.

[47] L. BATĚK, *O veřejném zdravotnictví*, s. 15.

[48] Karel KUČA, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. II. díl. H – Kole*. Praha 1997, s. 255; Jaroslav JÁSEK, *Vodovod a kanalizace nezbytností moderního města – pohled do historie nedávno minulé*. Královéhradecko 7, 2010, s. 130.

[49] L. BATĚK, *O veřejném zdravotnictví*, s. 7–8.

kde jejich realizace nebyla prozatím možná, se nadále používaly žumpy a odpadní jímky, jejichž obsah vyprazdňoval a vyvážel speciální vůz.[50]

Problematika komunální hygieny se dotýkala dalších nežádoucích jevů vyskytujících se v Hradci Králové. Z hygienického hlediska byla velmi důležitá výstavba ústředních městských jatek v letech 1899–1900 na okraji města, kde musely být složeny a městským zvěrolékařem zkontrolovány veškeré masné výrobky.[51] V roce 1903 byl vydán městský mléčný řád, jímž chtěla obec řešit problematiku pouličního prodeje mléka, jenž do té doby probíhal bez kontrol a v nehygienických podmínkách.[52] Dle svědectví místního lékaře Leopolda Rejmánka, jenž působil jako městský fyzik v Hradci Králové po první světové válce, se od té doby situace postupně zlepšovala, nicméně při manipulaci s mlékem stále docházelo k porušování hygienických zásad.[53] Na středních školách se každé dva roky konaly přednášky o hygieně a venerických chorobách.[54] Každoročně probíhala očkování a přeočkování dětí proti pravým neštovicím,[55] avšak někteří lidé se tomuto důležitému preventivnímu opatření vyhýbali.[56] V roce 1904 zřídilo město pro veřejnost dezinfekční stanici, jež dle tehdejšího mínění měla pomoci v boji proti šíření nakažlivých nemocí. Dezinfekci, jejíž průběh upravoval dezinfekční řád, prováděl dezinfektor za dozoru městského lékaře.[57]

Výraznou osobností, která se významně zasloužila o rozvoj komunální hygieny v Hradci Králové, byl praktický lékař a dlouholetý náměstek starosty MUDr. Leopold Batěk (1850–1936). Od roku 1902 působil ve zdravotním a kulturním odboru při městském zastupitelstvu, prostřednictvím veřejných přednášek šířil zdravotní osvětu, propagoval pokrokové směry v lékařství a především se věnoval problematice výživy kojenců.[58] Domníval se, že příčinou vysoké kojenecké úmrtnosti

[50] *Tamtéž*, s. 8; J. ZIKMUND – J. POSPÍŠILOVÁ, *Fotoalbum*, s. 174.

[51] L. BATĚK, *O veřejném zdravotnictví*, s. 8–9.

[52] Důslednější a na svou dobu modernější kontroly mléka se ovšem uskutečňovaly až po roce 1913. Srov. *tamtéž*, s. 10.

[53] Leopold REJMÁNEK, *Zdravotnictví města Hradce Králové v letech 1910 až 1924 dle statistických výkazů na zdravotnické výstavě v červnu 1925*. Hradec Králové 1925, s. 27.

[54] L. BATĚK, *O veřejném zdravotnictví*, s. 11.

[55] Záznamy o pravidelném očkování královéhradeckých obyvatel se dochovaly například v osobním fondu královéhradeckého lékaře Otakara Klumpara. Srov. SOA Zámrsk, SOkA HK, Klumpar Otakar, MUDr., inv. č. 71., kart. 1.

[56] Královéhradečtí obyvatelé byli očkováni každoročně. Srov. Hynek PECL, *Zpráva o poměrech a zařízeních zdravotních v království českém za léta 1896–98*. Praha 1900, s. 262–263; TÝŽ, *Zpráva o poměrech a zařízeních zdravotních v království českém za léta 1902–1905* (dále jen *Zpráva za léta 1902–1905*). Praha 1907, s. 176–177.

[57] L. BATĚK, *O veřejném zdravotnictví*, s. 11.

[58] L. PLÁŠILOVÁ, *Z dějin královéhradeckého zdravotnictví*, s. 49.

(každé páté živě narozené dítě do jednoho roku zemřelo)[59] byly nemoci zažívacího ústrojí,[60] způsobené nevhodnou umělou stravou. V roce 1910 proto prosadil založení městské dětské mlékárny, kde se připravovalo nezávadné mléko pro děti, jež byly živeny umělou výživou, a instituce (první svého druhu v Rakousku-Uhersku) zvané „Městská ochrana kojenců", která poskytovala pravidelné bezplatné lékařské prohlídky pro malé děti.[61]

Vývoj počtu obyvatel města Hradce Králové

Ve druhé polovině 19. století se počet obyvatel Hradce Králové zvyšoval pozvolna. Největší podíl na tomto růstu mělo pravděpodobně přistěhovalectví z venkova a okolí,[62] což bylo typické i pro jiná lidnatější města v českých zemích.[63] Mohutnější příliv obyvatelstva nebyl možný, neboť kvůli nedostatku místa způsobeného existencí pevnosti nemohlo město poskytnout prostory pro velké průmyslové podniky a tedy ani více pracovních příležitostí. Vyšší populační nárůst se projevil až v souvislosti s bouráním pevnostních hradeb, stavebním rozmachem do přilehlého okolí, rozvojem průmyslových podniků, vybudováním vodovodu s pitnou vodou, výstavbou zdravotnických zařízení a celkovým zlepšením kvality života.

Podle dat ze sčítání lidu z roku 1880 žilo v Hradci Králové 6 173 civilních obyvatel a 1 993 příslušníků rakousko-uherské armády.[64] Do roku 1890 se sice počet přítomného civilního obyvatelstva snížil na 5 722 osob,[65] ale již v roce 1900 čítal Hradec Králové 7 511 obyvatel.[66] O deset let později bylo napočítáno celkem 9 305 nevojenských osob.[67] Uvedená čísla se vztahují pouze k samotnému

[59] Leopold BATĚK, *Městská ochrana kojenců*. Královéhradecká ročenka 1, 1911, s. 85. Jeho tvrzení koresponduje s hodnotou udávanou v českých zemích. Srov. Jan K. STŘÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*. Praha 1971, s. 86–87.

[60] Umíralo na ně 70–80 % kojenců. Srov. L. BATĚK, *Městská ochrana kojenců*, s. 85. Je ovšem otázkou, zda poukazoval na královéhradecké prostředí, nebo na všeobecný trend v českých zemích.

[61] Podrobněji *tamtéž*, s. 85–92.

[62] Ke zjištění podílu přistěhovalectví by bylo třeba učinit další výzkum. Na základě studia matrik narozených a zemřelých by však bylo možné vypočítat přirozený přírůstek.

[63] Vladimír SRB, *1000 let obyvatelstva českých zemí*. Praha 2004, s. 210–211; L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 153–154.

[64] Ludmila KARNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva českých zemí v letech 1754–1914*. Praha 1965, s. 162.

[65] L. REJMÁNEK, *Zdravotnictví*, s. 3. Pokles přítomného civilního obyvatelstva byl pravděpodobně způsoben migrací. Žádná velká epidemie nebyla ve sledovaných obdobích v matrikách zaznamenána. Počet vojáků se naopak lehce zvýšil, a to o 101 osob.

[66] V. KUDRNÁČ, *Okres královéhradecký*, s. 10. K roku 1900 zde pobývalo 2 256 vojáků.

[67] V. VALÁŠEK – J. ŘEZÁČ – A. KVASNIČKA, *Adresář a schematismus*, s. IX. Naproti tomu

vnitřnímu městu sevřenému hradbami a není do nich započtena populace okolních předměstí a obcí, které tvoří dnešní královéhradeckou aglomeraci. Ve srovnání s jinými městy v českých zemích je třeba říci, že v letech 1880–1910 se Hradec Králové nikdy nezařadil mezi padesát největších měst českých zemí.[68] Vývoj počtu přítomného obyvatelstva jak v Hradci Králové, tak i v Kroměříži a Kladně v letech 1880–1910 je uveden v tabulce č. 1.

TABULKA Č. 1. VÝVOJ POČTU OBYVATEL V HRADCI KRÁLOVÉ, KROMĚŘÍŽI A KLADNĚ V LETECH 1880–1910

Rok	Hradec Králové			Kroměříž	Kladno
	muži	ženy	celkem		
1880	–	–	6 173	11 816	14 085
1890	–	–	5 722	12 480	17 215
1900	3 952	3 559	7 511	13 935	18 573
1910	4 628	4 677	9 305	16 528	19 369

Poznámka: Za Hradec Králové je uveden počet přítomných civilních obyvatel, za Kroměříž a Kladno počet přítomného obyvatelstva. Zdroje: viz pozn. 64–68; vlastní výpočet.

Na přelomu 19. a 20. století byl Hradec Králové městem, kde již zcela převažovalo české obyvatelstvo (podle tzv. obcovací řeči).[69] Němčina, která měla stále silné zastoupení v armádě a židovské komunitě, byla díky národnímu uvědomění nahrazována českým jazykem jak ve školách, tak i v městské a církevní správě.[70] Z hlediska náboženského vyznání se většina obyvatel Hradce Králové hlásila k římskokatolické církvi. Menšinu tvořili židé a evangelíci helvetského a augsburského vyznání.[71]

Úmrtnost v Hradci Králové v letech 1883–1889 a 1903–1909

V rámci pramenné sondy do královéhradeckých matrik zemřelých bylo zpracováno 1 694 matričních zápisů. Každý tento záznam představuje jedno úmrtí. Do

počet vojenských osob klesl na 1 760 jedinců. Z přítomných obyvatel (11 065) však mělo pouze 3 229 osob domovské právo v Hradci Králové. Srov. *Výsledky sčítání lidu r. 1910 v okr. hejtmanství Královéhradeckém*. Královéhradecká ročenka 1, 1911, s. 104.

[68] *Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005. I. díl*. Praha 2006, s. 51–52.

[69] K roku 1900 žilo v Hradci Králové 8 281 Čechů, 1 287 Němců a 199 osob jiné národnosti. Srov. V. KUDRNÁČ, *Okres královéhradecký*, s. 10.

[70] P. ZIMMERMANN a kol., *Radnice*, s. 19–20.

[71] Dle sčítání obyvatel z roku 1900 bylo v Hradci Králové přítomno 9 074 katolíků (92,9 %), 309 židů (3,2 %), 129 evangelíků helvetského vyznání, 88 evangelíků augsburského vyznání a 167 osob jiného vyznání. Srov. V. KUDRNÁČ, *Okres královéhradecký*, s. 10.

tohoto souboru zemřelých osob nebyly zahrnuty mrtvě narozené děti. V prvním sledovaném období šlo o 30 případů a ve druhém období o 41 zápisů. Součástí výzkumu rovněž nejsou osoby, které sice byly zapsány do uvedených matrik zemřelých, ale neměly bydliště v Hradci Králové.[72] Jednalo se především o obyvatele okolních obcí, kteří se léčili ve zdejší nemocnici, docházející žáky a studenty, návštěvníky města, vězně (narodili-li se však v Hradci Králové, jsou součástí výzkumu) a osoby s nestálým, neznámým nebo neuvedeným bydlištěm. Úskalím daného vymezení je však skutečnost, že nemůžeme odhadnout, po jak dlouhou dobu zde královéhradečtí obyvatelé bydleli, nebo zda se nepřistěhovali ke svým příbuzným ve městě krátce před svým skonem. Zároveň je třeba si uvědomit, že přestože zde žili, mohli pobývat nebo pracovat mimo město, a být tak vystaveni jiným rizikovým faktorům.

V letech 1883–1889 zemřelo celkem 858 královéhradeckých obyvatel, v letech 1903–1909 jich bylo o 22 méně, tedy 836 zemřelých. Jelikož neznáme přesný počet obyvatel k daným rokům, bylo nutné pro výpočet hrubé míry úmrtnosti, která udává počet zemřelých na tisíc obyvatel středního stavu, pracovat s průměrným počtem přítomného civilního obyvatelstva za jednotlivá období (1880–1890 a 1900–1910). Stejně tak využijeme průměrného počtu zemřelých ve sledovaných obdobích, abychom omezili roční výkyvy v úmrtnosti. Porovnáme-li hrubou mírou úmrtnosti mezi prvním a druhým sledovaným obdobím, zjistíme, že došlo k poklesu o 6,5 promilových bodů (tabulka č. 2).[73] Pokud by se tento sestupný trend projevil i v mezidobí, lze na základě výše zmíněných dat říci, že se celkový zdravotní stav zdejšího obyvatelstva výrazně zlepšil.

Pro srovnání uveďme, že v Čechách činila v letech 1881–1890 hrubá míra úmrtnosti 28,9 ‰, což je přibližně o 8 promilových bodů více než v Hradci Králové.[74] Nad zemskou úroveň se dostaly také farnosti Cheb (28,4 ‰),[75] Žitenice[76] a Stařeč (kolem 30 ‰),[77] města Kladno (30,5 ‰) a Ústí nad Labem (kolem 33 ‰).[78] Ve dvou posledně zmíněných průmyslových oblastech byla vyšší míra úmrtnosti pravděpodobně způsobena horšími hygienickými, bytovými a vyživovacími podmínkami a méně dostupnou zdravotní péčí. Příznivější situace se naopak

[72] V královéhradeckých katolických matrikách zemřelých bylo v letech 1883–1889 zjištěno celkem 1 048 záznamů, v letech 1903–1909 jejich počet stoupl na 1 393 záznamů, a to včetně mrtvorozených dětí.

[73] Kdybychom z úhrnu zemřelých nevyčlenili cizí osoby, jež skonaly v královéhradecké nemocnici, činila by úmrtnost v prvním sledovaném období 25,1 ‰ a ve druhém 23,5 ‰.

[74] Vladimír SRB, *Statistika příčin smrti a statistická klasifikace nemocí, úrazů a příčin smrti v Československu*. Praha 1956, s. 66.

[75] J. KOLOUCHOVÁ, *Obraz mortality*, s. 81.

[76] M. VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 168.

[77] V. KRAUSOVÁ, *Obyvatelstvo ve farnosti Stařeč*, s. 68.

[78] S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 115.

jevila v Kroměříži (15,7 ‰),[79] ve farnostech Zdechovice (22,4 ‰),[80] Lochenice (24,6 ‰)[81] a Libčany (25 ‰).[82]

Ve druhém sledovaném období se hrubá míra úmrtnosti v Hradci Králové pohybovala kolem 14 zemřelých na tisíc obyvatel středního stavu. V návaznosti na výše uvedené je možné říct, že se na zdravotním stavu královéhradecké populace pozitivně odrazila nově přijatá hygienická a preventivní opatření. Zemský průměr v letech 1900–1909 byl oproti tomu mnohem horší (22,8 ‰).[83]

TABULKA Č. 2. POČET ZEMŘELÝCH A HRUBÁ MÍRA ÚMRTNOSTI V HRADCI KRÁLOVÉ, KROMĚŘÍŽI A KLADNĚ V LETECH 1883–1889 A V LETECH 1903–1909

Město	Počet zemřelých		Hrubá míra úmrtnosti (v ‰)	
	1883–1889	1903–1909	1883–1889	1903–1909
Hradec Králové	858	836	20,7	14,2
Kroměříž	1 336	–	15,7	–
Kladno	3 335	–	30,5	–

Zdroje: Hradec Králové: viz pozn. 4–7; vlastní výpočet; Kroměříž a Kladno: P. VESELÝ, *Statistické zpracování příčin úmrtí*, s. 32–33.

Skladba zemřelých v Hradci Králové podle věku a pohlaví

V letech 1883–1889 byl největší podíl úmrtí v dětské kategorii 0–14 let (tabulka č. 3), což se shoduje s obecným stavem v té době. Tato skutečnost se výrazně odrazila jak na celkové úrovni mortality, tak i na průměrném věku všech zemřelých. Ve druhém sledovaném období byla situace odlišná. Podíl zemřelých dětí se snížil na 28,6 %. Jelikož neznáme věkovou skladbu žijících obyvatel v Hradci Králové, nelze přesně zjistit úroveň úmrtnosti jak v této kategorii, tak i dalších věkových skupinách.

V obou sledovaných obdobích tvořili lidé v produktivním věku přibližně třetinu všech zemřelých, přičemž v letech 1903–1909 zaujali dokonce první místo. Můžeme předpokládat, že za tímto zjištěním stála migrace dospělých osob do města. Kategorie nad 60 let naopak prošla odlišným vývojem. Zatímco v prvním sledovaném období byla zastoupena nejméně, v letech 1903–1909 se její podíl na

[79] P. VESELÝ, *Statistické zpracování*, s. 32. Je třeba uvést, že autor vycházel jen z katolických úmrtních matrik příslušných měst.

[80] Š. JIRÁSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 64.

[81] Jedná se o průměr za léta 1880–1890. Srov. V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 105.

[82] A. ŠIKULOVÁ, *Vývoj úmrtnosti*, s. 228.

[83] V. SRB, *Statistika příčin smrti,* s. 66.

úhrnu zemřelých navýšil, což může indikovat změnu ve věkové struktuře obyvatelstva nebo nepřímo i zlepšení úmrtnostních poměrů v Hradci Králové.

Vzhledem k tomu, že nelze zjistit počet královéhradeckých obyvatel podle věku a pohlaví, není možné doložit rozdíly v úmrtnosti podle pohlaví. Přestože se zdá, že chlapci ve věku 0–14 let umírali ve větší míře než dívky, ve druhém sledovaném období byl poměr pohlaví u zemřelých vyrovnaný. Nejvýraznější rozdíl v počtech zemřelých mužů a žen lze vidět především v letech 1903–1909 ve věkových skupinách 15–59 let a 60 let a více. Toto zjištění, které musíme brát s rezervou, by mohlo odrážet skutečnost, že se ženy dožívaly v průměru vyššího věku.

V průmyslovém městě Ústí nad Labem byla situace zcela odlišná. Podíl úmrtí v dětské kategorii dosahoval téměř dvou třetin, u osob v produktivním věku jedné čtvrtiny a zbylá procenta připadala na jedince v postproduktivním věku. Srovnatelný podíl zemřelých dětí jako v Hradci Králové byl zaznamenán také ve farnostech Stařeč, Zdechovice, Cheb, Lochenice a Libčany, avšak dospělá složka obyvatel zde tvořila v průměru 11–17 % z celkového počtu úmrtí, což bylo pravděpodobně způsobeno emigrací mladších osob do větších měst. Ve farnosti Žitenice dosahovaly tyto podíly úrovní mezi hodnotami zjištěnými v Ústí nad Labem a zmiňovanými farnostmi.[84]

TABULKA Č. 3. ZEMŘELÍ PODLE VĚKOVÝCH SKUPIN V HRADCI KRÁLOVÉ V LETECH 1883–1889 A 1903–1909 (V %)

Období	0–14 let			15–59 let			60 let a více		
	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem
1883–1889	42,4	36,7	39,6	32,4	32,5	32,4	25,2	30,8	28,0
1903–1909	27,8	29,3	28,6	42,9	30,0	36,0	29,3	40,6	35,3

Zdroje: viz pozn. 4–7; vlastní výpočet.

Jelikož v letech 1900 a 1910 známe počty přítomných mužů a žen v Hradci Králové (viz tabulka č. 1), můžeme pro druhé sledované období vypočítat hrubou míru úmrtnosti pro obě pohlaví. U mužů činila 13,1 ‰, u žen 15,4 ‰, tedy o 2,3 promilových bodů více. Na základě tohoto ukazatele lze tedy říci, že v letech 1903–1909 umíraly častěji ženy než muži. Důvodem této skutečnosti mohla být nedostatečná výživa žen, neboť bylo typické, že „*první a nejvíce jedl muž, po něm synové, nakonec dcery a matka*,[85] a to i v dobře situované rodině, která měla dostatek prostředků. Organismus ženy se tak stával náchylnějším k nejrůznějším infekčním onemocněním. Pocházely-li navíc z méně majetných rodin, vykonávaly často namáhavé práce, jež nepříznivě ovlivňovaly zdravotní stav. Příčinou

[84] M. VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 169–171.

[85] Milena LENDEROVÁ – Tomáš JIRÁNEK – Marie MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*. Praha 2009, s. 127.

vyšší úmrtnosti žen mohla být i nedostatečná odborná pomoc porodních bab při domácích porodech a komplikace v šestinedělí, jejichž četnost zvyšovala častá těhotenství.[86]

TABULKA Č. 4. ZEMŘELÍ PODLE VĚKU A POHLAVÍ V HRADCI KRÁLOVÉ V LETECH 1883–1889 A 1903–1909

Věková skupina	1883–1889						1903–1909					
	muži		ženy		celkem		muži		ženy		cekem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
0–2 dny	6	1,4	4	0,9	10	1,2	5	1,3	4	0,9	9	1,1
3–6 dní	3	0,7	2	0,5	5	0,6	3	0,8	–	–	3	0,4
7–27 dní	25	5,8	17	4,0	42	4,9	7	1,8	18	4,1	25	3,0
28–364 dní	83	19,3	66	15,5	149	17,5	52	13,1	57	12,8	109	13,0
1–4 roky	45	10,5	47	11,1	92	10,8	34	8,7	36	8,1	70	8,4
5–9 let	13	3,0	13	3,1	26	3,0	5	1,3	9	2,0	14	1,7
10–14 let	8	1,8	7	1,6	15	1,7	3	0,8	6	1,4	9	1,1
15–19 let	12	2,8	12	2,8	24	2,8	12	3,1	14	3,2	26	3,1
20–24 let	13	3,0	11	2,6	24	2,8	10	2,5	12	2,7	22	2,6
25–29 let	6	1,4	17	4,0	23	2,7	20	5,1	17	3,8	37	4,4
30–34 let	20	4,6	18	4,2	38	4,4	21	5,3	10	2,3	31	3,7
35–39 let	16	3,7	14	3,3	30	3,5	15	3,8	11	2,5	26	3,1
40–44 let	14	3,2	13	3,1	27	3,1	16	4,1	19	4,3	35	4,2
45–49 let	21	4,8	12	2,8	33	3,8	19	4,8	12	2,7	31	3,7
50–54 let	24	5,5	22	5,2	46	5,4	23	5,9	18	4,1	41	4,9
55–59 let	14	3,2	19	4,5	33	3,8	32	8,0	20	4,5	52	6,2
60–64 let	22	5,1	29	6,8	51	5,9	27	6,9	28	6,3	55	6,6
65–69 let	18	4,2	25	5,9	43	5,0	21	5,3	46	10,3	67	8,0
70–74 let	22	5,1	27	6,4	49	5,7	25	6,4	35	7,9	60	7,2
75–79 let	21	4,8	28	6,6	49	5,7	15	3,8	37	8,4	52	6,2
80–84 let	17	3,9	18	4,2	35	4,1	16	4,1	22	5,0	38	4,5
85–89 let	8	1,8	4	0,9	12	1,4	11	2,8	9	2,0	20	2,4
90+ let	1	0,2	–	–	1	0,1	–	–	3	0,7	3	0,4
Neuvedeno	1	0,2	–	–	1	0,1	1	0,3	–	–	1	0,1
Celkem	433	100,0	425	100,0	858	100,0	393	100,0	443	100,0	836	100,0

Zdroje: viz pozn. 4–7; vlastní výpočet.

[86] L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 166–167.

Kojenecká úmrtnost

Jak již bylo uvedeno výše, významnou část mezi zemřelými zaujímaly děti ve věku do jednoho roku. Je proto žádoucí se věnovat i kojenecké úmrtnosti, jejíž hladina může přiblížit sociální poměry, hygienické a životní podmínky obyvatel a v neposlední řadě stav zdravotnictví v dané oblasti. K těmto účelům se běžně používá kvocient kojenecké úmrtnosti, jímž se udává počet zemřelých do jednoho roku věku na tisíc živě narozených dětí.

Míra kojenecké úmrtnosti v českých zemích ve studované době dosahovala stále velmi vysokých hodnot. Po téměř celou druhou polovinu 19. století se totiž udržovala okolo 250–265 ‰.[87] Teprve na přelomu 19. a 20. století se začala snižovat a pod 200 ‰ klesla až v roce 1910.[88] V porovnání se západoevropskými nebo severskými zeměmi (Německo, Francie, Anglie, Švýcarsko, Holandsko, Dánsko, Švédsko) však české země nadále náležely k regionům s vysokou úrovní kojenecké úmrtnosti.[89]

Oproti zemskému průměru z let 1885–1889 byla situace v Hradci Králové mírně příznivější. V letech 1883–1889 zde činila kojenecká úmrtnost 241 ‰ (tabulka č. 5). Porovnáme-li ji s hodnotami zjištěnými v jiných městech a oblastech, zjistíme, že hradecké prostředí patřilo k lokalitám, kde hygienické poměry a kvalita péče o kojence nebyly vyhovující. Mnohem horší stav se v 80. letech 19. století vyskytoval např. v Ústí nad Labem (341 ‰) a ve farnostech Žitenice (330 ‰) a Libčany (263 ‰).[90] Do určité míry by se tak potvrdilo tvrzení o vyšší úrovni kojenecké úmrtnosti ve městech než na venkově.[91]

Ve druhém sledovaném období došlo pravděpodobně díky širšímu uplatnění preventivních a hygienických zásad v každodenním životě obyvatelstva města ke zlepšení, neboť na tisíc živě narozených dětí připadalo 146 zemřelých kojenců. Ve srovnání se zemským průměrem se jednalo o velmi nízkou hodnotu, protože rozdíl činil více než 69 promilových bodů.[92] K nižší míře kojenecké úmrtnosti mohla přispět jednak osvětová činnost hradeckého lékaře Leopolda Baťka,[93] jednak

[87] Např. v sousedním Německu se míra kojenecké úmrtnosti v průběhu 30 let (1870–1899) snížila z 243 ‰ na 213 ‰. Mnohem příznivější situace byla ve Francii, Anglii a Švýcarsku. Srov. J. K. STŘÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj*, s. 86–88.

[88] V. SRB, *1000 let*, s. 194–195.

[89] J. K. STŘÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj*, s. 86–88.

[90] S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 146–147; M. VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 172; A. ŠIKULOVÁ, *Vývoj úmrtnosti*, s. 236.

[91] Tuto skutečnost potvrzuje i A. ŠIKULOVÁ, *Vývoj úmrtnosti*, s. 235.

[92] V. SRB, *Statistika příčin smrti,* s. 90.

[93] L. BATĚK, *Městská ochrana kojenců*, s. 85–92. Zde je třeba poukázat i na jeho přednášku zvanou „*O výživě člověka zdravého*“. Srov. SOA Zámrsk, SOkA HK, Batěk Leopold, MUDr., inv. č. 48, kart. 1.

přítomnost odborného zdravotnického personálu a snazší dostupnost zdravotní péče ve městě.[94]

Významnou složku kojenecké úmrtnosti tvořila novorozenecká úmrtnost. V Hradci Králové dosahovala míra novorozenecké úmrtnosti v průměru 67 ‰, což znamenalo, že téměř každé patnácté dítě umíralo do jednoho měsíce života. V zemském měřítku byla sice novorozenecká úmrtnost vyšší (okolo 99 ‰), ale postupem doby klesala a v období 1910–1911 se pohybovala kolem 75 ‰.[95] Srovnatelné hodnoty nebo i nižší než v hradeckém prostředí byly zjištěny pouze ve farnostech Lochenice, Stařeč a Libčany. Naopak mnohem horší situace panovala v Ústí nad Labem (135 ‰) a ve farnostech Žitenice (125 ‰) a Cheb (93 ‰).[96] Ve druhém sledovaném období se úroveň novorozenecké i ponovorozenecké úmrtnosti podstatně snížila.

TABULKA Č. 5. KOJENECKÁ ÚMRTNOST V HRADCI KRÁLOVÉ V LETECH 1883–1889 A 1903–1909

Období	Počet živě narozených dětí	Novorozenecká úmrtnost (0–27 dní)		Ponovorozenecká úmrtnost (28–364 dní)		Kojenecká úmrtnost (0–364 dní)		Kojenecká úmrtnost v českých zemích
		P	‰	P	‰	P	‰	‰
1883–1889	855	57	67	149	174	206	241	261
1903–1909	947	37	39	109	115	146	154	215

Vysvětlivky: P – počet zemřelých dětí v daném věku

Zdroje: Hradec Králové: viz pozn. 4–7; SOA Zámrsk, SMVK, FÚ HK, *Matrika narozených 1897–1912*, sign. 51–6656; NA, Matriky židovských náboženských obcí v českých krajích, *Matrika narozených 1864–1949*, inv. č. 518, kn. č. 518; SOA Zámrsk, SMVK, ESAVČ, *Matrika narozených 1878–1911*, sign. L 1–8; Tamtéž, ESHVČ, *Matrika narozených 1872–1883*, sign. R 5–6; *Matrika narozených 1883–1902*, sign. R 5–14; *Matrika narozených 1903–1911*, sign. R 5–15; vlastní výpočet; české země: J. K. STŘÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj*, s. 86–87.

Průměrný věk zemřelých

V českých zemích byla v roce 1870 střední délka života u mužů 34,5 roku a u žen 37,8 roku. Do roku 1910 se naděje dožití zvýšila u obou pohlaví přibližně o 8 let.[97] Tento demografický ukazatel však nelze ztotožnit s průměrným věkem zemřelých,

[94] Viz lékařská činnost Otakara Klumpara a Bedřicha Honzáka.

[95] Vladimír SRB – Milan KUČERA, *Vývoj obyvatelstva českých zemí v 19. století*. Statistika a demografie 1, 1959, s. 141.

[96] S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 146–147; M. VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 172; J. KOLOUCHOVÁ, *Obraz mortality*, s. 87.

[97] L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 190.

který se rovná aritmetickému průměru věku všech zemřelých v určitém období a který je silně ovlivněn věkovou strukturou obyvatel žijících na daném místě.

V prvním sledovaném období činil průměrný věk zemřelých v Hradci Králové u mužů 31,9 let, u žen 35,1 let (tab. 6), což se do jisté míry přibližuje k českému průměru v roce 1870. Podobné hodnoty byly zaznamenány i ve farnostech Lochenice v letech 1880–1889,[98] Zdechovice v letech 1880–1899,[99] Cheb v letech 1880–1889[100] a s menším odstupem v Žitenicích v letech 1875–1899.[101] V Ústí nad Labem byla situace mnohem horší, neboť zde byly úmrtnostní poměry pravděpodobně ovlivněny celkově horšími hygienickými a zdravotními podmínkami v rychle se rozvíjející průmyslové oblasti.[102]

V letech 1903–1909 byl průměrný věk zemřelých v Hradci Králové u mužů 39,2 let (o 7,3 roku vyšší než v letech 1883–1889), u žen 41,6 let (o 6,5 roku vyšší než v letech 1883–1889). Pokud by tyto hodnoty odpovídaly údajům střední délky života a neměnila by se dramaticky věková skladba obyvatel, bylo by možné říci, že se délka lidského života v důsledku zlepšení zdravotních poměrů prodlužovala a shodovala se s trendem v českých zemích. Dále je nutné zmínit, že v obou sledovaných obdobích se královéhradečtí muži dožívali v průměru nižšího věku než ženy, což lze vysvětlit jevem zvaným mužská nadúmrtnost. Údaj je však třeba brát s rezervou, neboť neznáme zastoupení žijících mužů a žen podle věku ve městě. Skutečnost se však shoduje s obecným trendem, neboť muži mají zpravidla vyšší úroveň úmrtnosti v dětském věku a ženy se obvykle dožívají v průměru vyššího věku.

Jelikož vysoká dětská úmrtnost výrazně ovlivňovala celkovou míru mortality, byla pro následující srovnání vynechána věková kategorie 0–14 let (tab. 6). Ukázalo se, že průměrný věk zemřelých již nebyl tak nízký a byl srovnatelný s hodnotami výše zmíněných farností, s výjimkou Ústí nad Labem, kde se pohyboval okolo 48 let. Průměrný věk při úmrtí u mužů se mezi sledovanými lety mírně snížil a u žen se zvýšil, což by mohlo poukazovat na změnu věkové struktury obyvatel a tím i na měnící se charakter Hradce Králové, v němž by mohli mít převahu mladí muži, kteří se přistěhovali do města za prací.

[98] Průměrný věk zemřelých mužů činil 31,1 let, ženy umíraly v průměru ve věku 34,4 let. Srov. V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 106–107.

[99] Průměrný věk zemřelých dosáhl u mužů 29,5 let, u žen 32,9 let. Srov. Š. JIRÁSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 65–66.

[100] J. KOLOUCHOVÁ, *Obraz mortality*, s. 82.

[101] Průměrný věk zemřelých mužů činil 25,9 let, ženy umíraly v průměru ve věku 30,3 let. Srov. M. VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 169.

[102] Jednalo se ovšem o srovnání nestejně dlouhého časového období. V letech 1860–1899 byl průměrný věk zemřelých mužů 18,9 let, u žen činil 20,1 let. Srov. S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 134–135.

TABULKA Č. 6. PRŮMĚRNÝ VĚK ZEMŘELÝCH V HRADCI KRÁLOVÉ V LETECH 1883–1889 A 1903–1909

Období	Zemřelí celkem			Z toho zemřelí ve věku 15+		
	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem
1883–1889	31,9	35,1	33,5	54,1	54,5	54,3
1903–1909	39,2	41,6	40,4	53,3	58,0	55,6

Zdroje: viz pozn. 4–7; vlastní výpočet.

Příčiny úmrtí

Při studiu a zpracovávání příčin úmrtí na základě matričních záznamů se každý badatel potýká s několika problémy. Zejména se setkává s terminologickou nepřesností, nestálostí a nejednotností v pramenech uváděných příčin smrti.[103] Faráři je zapisovali buď na základě vlastních znalostí o chorobách, které nemusely být správné, nebo dle výpovědí svědků, jejichž informace mohly, ale nemusely být věrohodné.[104] Teprve od druhé poloviny 19. století se začali více podílet na ohledávání zemřelých lékaři, zejména ve větších městech.[105] Na základě studia úmrtních lístků římskokatolického farního úřadu, dochovaných pro léta 1884–1889, bylo zjištěno, že je vystavoval královéhradecký městský lékař.[106] Po

[103] Podrobněji Elisabeth DIETRICH-DAUM, *Reporting Death. The Case of Austrian Tuberculosis Mortality Registration – Critique and Consequences for Historical Epidemology*. Prague Medical Report (dále jen PMR) 110, 2009, s. 146–158.

[104] Podle matričního patentu ze dne 20. února 1784 měli faráři spolupracovat s krajskými fyziky (lékaři), zkoušenými ranhojiči nebo s těmi, kdo ohledávali zemřelé. Srov. Jana FRIVALDSKÁ, *Účast náboženských společenství na správě veřejných matrik v českých zemích od osvícenství do roku 1949*. Diplomová práce na Katedře právních dějin na Právnické fakultě Univerzity Karlovy. Praha 2008, s. 17–18.

[105] Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství v českých zemích*. Praha 2004, s. 131.

[106] Ohledací lístky (též jsou známy pod označením „úmrtčí listy", „lístky na ohledání mrtvoly" nebo „Todtenbeschauzettel") byly podkladem pro zápis do matrik zemřelých. Vlastní záznamy zapisovali místní kaplani. SOA Zámrsk, SOkA HK, fond Děkanský úřad a vikariátní úřad Hradec Králové (dále jen DÚ HK), Úmrtní doklady (Ohledací listy), inv. č. 200, kart. č. 120. Další ohledací lístky (z let 1898–1902) jsou dochovány v osobním fondu zdejšího lékaře Otakara Klumpara. Srov. SOA Zámrsk, SOkA HK, Klumpar Otakar, MUDr., inv. č. 88., kart. 1. Vyhotovování ohledacích lístků můžeme předpokládat i ve druhém sledovaném období. Naši domněnku dosvědčují i samy matriky, kde je na příslušném řádku v rámci sloupce pojmenovaného „*Nemoc a způsob smrti*", resp. „*Nemoc, způsob smrti dle vysvědčení ohledacího s běžným číslem, při náhlé a násilné smrti právní ohledání*" doslova uváděno, že příčina úmrtí byla zaznamenána „*dle ohled. listu*". Srov. SOA Zámrsk, SMVK, FÚ HK, *Matrika zemřelých 1875–1907*, sign. 51–3511, s. 608–744; SOA Zámrsk, SMVK, FÚ HK, *Matrika zemřelých 1908–1927*, sign. 51–7657, fol. 1r–39r.

otevření nemocnice v roce 1887 ohledával zemřelé i tamější primář a v souvislosti s jeho působením se začaly více objevovat odborné latinské termíny i v úmrtních matrikách. Jejich četnost mohla být ovlivněna i novou klasifikací příčin úmrtí, vydanou v roce 1895.[107]

Kvalita informací pochopitelně závisela i na svědomitosti a vzdělání zdravotnického personálu. Zároveň je nutné říct, že ani jimi uvedená příčina smrti nemusela odpovídat skutečnosti, neboť z matričních záznamů vyčteme pouze úsudek soudobých lékařů, nikoliv objektivní stav.[108] Tím se dostáváme k další problematice, jíž je retrospektivní diagnostika, jež se nachází na rozhraní lékařské a historické vědy.[109] Především je třeba zdůraznit, že jakoukoliv nemoc či příčinu úmrtí musíme chápat a interpretovat v sociokulturním kontextu a že proto obvykle nelze k původnímu záznamu dohledat diagnózu, která by odpovídala dnešnímu pojetí. Pokud bychom tak učinili, šlo by o pouhou spekulaci.[110]

Obezřetní musíme být i u porovnání příčin úmrtí v čase. Přestože se lékařská věda rozvíjela, nové vědomosti se šířily mnohem pomaleji než dnes, a ne každý lékař je hned uplatnil v praxi. Obecně ale můžeme říci, že se v záznamech přestávaly používat diagnózy, popisující pouhé symptomy, jež bývaly výsledkem či jen doprovodným jevem určité choroby, a že se v průběhu druhé poloviny 19. století a první poloviny 20. století prosazovalo nosologické hledisko, kdy se příčina smrti určovala na základě znalosti podstaty nemoci.[111]

Použití Bertillonovy klasifikace z roku 1929

Aby bylo možné zjistit a komparovat základní informace o zdravotním stavu obyvatelstva, je třeba, aby se statistické zpracování příčin úmrtí opíralo o jednotný klasifikační systém. V českých zemích se od roku 1785 používalo jednoduché klasifikační schéma, které rozeznávalo jen čtyři základní kategorie nemocí.[112] Novější systematická klasifikace příčin úmrtí byla v českých zemích zavedena až v roce 1871. Měla sedmnáct rubrik, mezi nimiž bylo specifikováno osm infekčních

[107] Srov. E. DIETRICH-DAUM, *Reporting Death*, s. 150, 154–155.

[108] *Tamtéž*, s. 155–156.

[109] Axel KARENBERG, *Retrospective Diagnosis: Use and Abuse in Medical Historiography*. PMR 110, 2009, s. 140–145.

[110] *Tamtéž*, s. 141, 145.

[111] Srov. E. DIETRICH-DAUM, *Reporting Death*, s. 153–154, 156.

[112] Byly rozlišovány obyčejné nemoci, místní nemoci, epidemické nemoci a násilné smrti. Srov. J. K. STŘÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj*, s. 42–43; P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství*, s. 90. Toto členění vycházelo ze hippokratovsko-galénského systému. K tomu více Karel ČERNÝ, *Mor 1480–1730. Epidemie v lékařských traktátech raného novověku*. Praha 2014, s. 147–163.

chorob.[113] V roce 1895 bylo klasifikační schéma zdokonaleno a rozšířeno na dvacet pět skupin nemocí. Přestože mělo určité nedostatky,[114] Rakousko-Uhersko je používalo do roku 1918 a nepřijalo modernější Bertillonovu klasifikaci, jež byla schválena již roku 1893 na chicagské konferenci Mezinárodního statistického ústavu.[115] Bertillonova klasifikace z roku 1893 byla vypracována komisí vedenou Jacquesem Bertillonem a připravena ve třech verzích: první měla 44 položky (názvy třídících jednotek), druhá 99 položek a třetí 161 položku, které se řadily do 14 základních kategorií.[116] Postupem doby byla Bertillonova klasifikace přijata téměř všemi státy světa a stala se základem dnešní Mezinárodní statistické klasifikace nemocí a přidružených zdravotních problémů, kterou pravidelně upravuje a vydává Světová zdravotnická organizace.[117]

Pro tuto část příspěvku bylo zvoleno české vydání čtvrté revize Mezinárodní klasifikace nemocí a příčin smrti (Bertillon, revize 1929), které obsahuje 18 základních kategorií a 200 třídících položek.[118] Vzhledem k tomu, že si stejné klasifikační schéma vybral i P. Veselý,[119] bylo možné provést komparaci výsledků výzkumu. V další části článku bylo použito klasifikační schéma vytvořené Lumírem Dokoupilem a Alenou Šimečkovou,[120] neboť jejich klasifikaci používali autoři, kteří se věnovali úmrtnosti a příčinám úmrtí v rámci svých historickodemografických studií.[121] Díky tomuto kroku bude možné porovnat úmrtnostní poměry i s jinými městy nebo venkovskými farnostmi ve studovaném období.

Během převodu různorodých onemocnění na jednotné pojmenování podle Bertillonovy klasifikace se ukázalo, že matriční zápis někdy neuváděl jen jednu příčinu smrti, ale i další choroby, které mohly mít vliv na úmrtí dané osoby. Pro statistické zpracování bylo tedy nutné stanovit hlavní příčinu smrti, k čemuž se použilo následující pravidlo: Bylo-li uvedeno několik příčin úmrtí, „*vychází se z předností zevních příčin před všemi ostatními, z předností infekčních a parazitárních před většinou ostatních, z předností puerperálních příčin před jinými, z předností onemocnění cévního systému před většinou ostatních nemocí atd.*“[122]

[113] P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství*, s. 63–65.

[114] Především byl kladen důraz na infekční nemoci. Ostatním onemocněním nebyla věnována taková pozornost. Srov. V. SRB, *Statistika příčin smrti,* s. 28–32.

[115] P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství*, s. 120.

[116] V. SRB, *Statistika příčin smrti,* s. 14–16.

[117] *Mezinárodní statistická klasifikace nemocí a přidružených zdravotních problémů. Desátá revize. Instrukční příručka. Aktualizovaná verze k 1. 4. 2014*. Praha 2014, s. 188–189, 197–198.

[118] *Mezinárodní klasifikace nemocí a příčin úmrtí (Bertillon, revize 1929)*. Praha 1934.

[119] P. VESELÝ, *Statistické zpracování*, s. 27–28.

[120] A. ŠIMEČKOVÁ – L. DOKOUPIL, *Příčiny úmrtí*, s. 143–160.

[121] Viz pozn. 3.

[122] V. SRB, *Statistika příčin smrti*, s. 22. Podobné doporučení můžeme najít i v soudobých

Za zevní příčinu smrti jsme považovali jen různorodé úrazy, jako například pády („*následkem ochrnutí mozku při pádu z lešení*“),[123] zlomeniny kostí („*komplik. zlomení levého bérce, progress. paralysa*“)[124] či popáleniny („*sněť levé ruky a levé polovice hrudníku z popálení*“).[125] Nenáležely sem diagnózy typu „*zánět*“, „*vodnatelnost*“, nebo „*otoky*“, ačkoliv byly na první pohled viditelnými symptomy. Pokud osoba zemřela na „*zánět plic při spalničkách*“,[126] byly spalničky vybrány jako hlavní příčina smrti. Podobně byla upřednostněna „*tuberkulosa plic*“ před „*chrlením krve*“.[127] Uvedl-li zapisovatel do matriky jako příčinu úmrtí „*katar průdušek, ozubování, božec*“,[128] zařadili jsme tuto diagnózu do VIII. skupiny („nemoci ústrojí dýchacího“). Závažnější problém nastal při určení hlavní příčiny smrti dítěte, když byl zaznamenán jak „*božec*“, tak i „*vrozená slabost*“.[129] Přestože šlo v obou případech z našeho pohledu o neurčité diagnózy, byla vybrána vrozená slabost, neboť se jednalo o doporučení uvedené v soudobých příručkách, řešících sdružené příčiny úmrtí.[130] Pokud byla „*vrozená slabost*“,[131] anebo „*božec*“[132] spojen se „střevním katarem“,[133] měla poslední zmíněná choroba vždy přednost. Další příklady bychom nalezli v již citovaných knihách.[134]

příručkách. Srov. *Manual of the International List of Causes of Death. Based on the Second Decennial Revision by the International Commision, Paris, July 1 to 3, 1909* (dále jen *Manual 1909*). Washington 1909, s. 17–27.

[123] SOA Zámrsk, SMVK, FÚ HK, *Matrika zemřelých 1875–1907*, sign. 51–3511, s. 139.

[124] SOA Zámrsk, SMVK, FÚ HK, *Matrika zemřelých 1908–1927*, sign. 51–7657, fol. 11r.

[125] SOA Zámrsk, SMVK, FÚ HK, *Matrika zemřelých 1875–1907*, sign. 51–3511, s. 230.

[126] *Tamtéž*, s. 714.

[127] *Tamtéž*, s. 731.

[128] *Tamtéž*, s. 672.

[129] *Tamtéž*, např. s. 620, 664; SOA Zámrsk, SMVK, FÚ HK, *Matrika zemřelých 1908–1927*, sign. 51–7657, např. fol. 12r.

[130] V. SRB, *Statistika příčin smrti*, s. 22–27. K tomu srov. *Manual 1909*, s. 17–27; *Manual of the International List of Causes of Death. Based on the Fourth Decennial Revision by the International Commision, Paris, October 16 to 19, 1929*, Washington 1931, s. 9.

[131] SOA Zámrsk, SMVK, FÚ HK, *Matrika zemřelých 1875–1907*, sign. 51–3511, např. s. 687.

[132] *Tamtéž*, např. s. 690.

[133] Slovo „katar“ bylo velice rozšířené, ovšem často nesprávně používané. Mělo být uváděno v souvislosti s každým zánětem sliznice, nikoliv pro „*onemocnění, při kterém mnoho výměšku vytéká*“. Srov. Karel CHODOUNSKÝ – Josef THOMAYER, *Zdravotní slovník. Poučení o věcech lékařských pro kruhy širší*. Praha 1901, 2. vyd., s. 209.

[134] V. SRB, *Statistika příčin smrti*, s. 22–27.

Příčiny úmrtí obyvatelstva Hradce Králové podle jednotlivých skupin dle Bertillonovy klasifikace z roku 1929

Po převodu příčin smrti a nemocí podle Bertillonovy klasifikace (tabulka č. 7) je zřejmé, že se nejvyšší počet úmrtí královéhradeckého obyvatelstva v letech 1883–1889 vyskytoval v VI. skupině („nemoci soustavy nervové a čidel"), kterou těsně následuje I. skupina („nemoci nakažlivé a cizopasné"). Větší odstup vykazuje XVI. skupina („stařecká sešlost"), VIII. skupina („nemoci ústrojí dýchacího") a XV. skupina („zvláštní nemoci útlého věku").

Porovnáme-li výše uvedená data s výsledky výzkumu P. Veselého,[135] zjistíme, že jak v Kroměříži, tak i na Kladně byla situace odlišná. V obou městech tvořila I. skupina („nemoci nakažlivé a cizopasné") největší podíl úmrtí (tabulka č. 7). Příčinou této rozdílnosti by mohla být nízká úroveň královéhradecké diagnostiky, neboť součástí VI. skupiny („nemoci soustavy nervové a čidel") byly tzv. „křeče u dětí mladších 5 let",[136] jež byly tehdy známy pod názvy jako „psotník", „božec", „*ecclampsia infantum*" nebo „*Fraissen*". Tyto synonymní výrazy ovšem nebyly ve většině případů skutečnou příčinou smrti, ale jen symptomem, který byl výsledkem či průvodním jevem mnoha různých chorob.[137] Dle dobového mínění „božec" vypukl „*na základě chorobně dráždivé nervové soustavy, kterou si dítě jako dědictví po rodičích nervově zatížených na svět přineslo*".[138] Bezprostředními příčinami „božce" u novorozenců a kojenců bylo „*nalévání dásní při zoubcích, dyspepsie a průjmy, katary průdušek a záněty plic; u starších dětí hlísty, prudké nakažlivé vyrážky (spála, spalničky), záškrt, zádušivý kašel atd.*".[139] Časté používání výše uvedených pojmenování mohlo být ovlivněno i laickým prostředím, neboť nebylo vždy reálné, aby u umírajícího kojence byl přítomen kvalifikovaný personál. Neprováděl-li ohledavatel zemřelého pitvu, příčinu úmrtí pouze odhadoval nebo se spokojil se svědectvím příbuzné osoby. Je tedy pravděpodobné, že byly jen projevem diagnostické nejistoty, jak předpokládají i autoři ve svých demografických

[135] Aby byla možná vzájemná komparace, byly údaje Pavla Veselého přepočteny, neboť autor do svého přehledu zahrnul i mrtvorozené děti. Po této úpravě se zvýšily podíly úmrtí v jednotlivých skupinách maximálně o jeden procentní bod.

[136] Do této skupiny diagnóz nespadá epilepsie (padoucnice), která má své klasifikační číslo v rámci VI. skupiny. Srov. *Mezinárodní klasifikace nemocí a příčin úmrtí (Bertillon, revize 1929)*, Praha 1934, s. 5. Není zde zahrnuta ani eklampsie, jež se objevovala u těhotných žen. Srov. tamtéž, s. 8.

[137] I sama Bertillonova klasifikace z roku 1909, jež sice nebyla v českých zemích používána, poukazuje na to, že jde pouze o pouhý symptom a že by měla být uvedena i vlastní příčina smrti, je-li známa. Srov. *Manual 1909*, s. 40, 78.

[138] K. CHODOUNSKÝ – J. THOMAYER, *Zdravotní slovník*, s. 52.

[139] *Tamtéž.*

studiích[140] nebo diplomových pracích.[141] Naopak v Kroměříži byla VI. skupina zastoupena jen 9 % a v Kladně se na celkovém počtu zemřelých podílela 13,4 %.

Zatímco podíl úmrtí v I. skupině („nemoci nakažlivé a cizopasné") je v Hradci Králové o dva procentní body vyšší než v Kroměříži (23 %), v Kladně dosahoval 35 %, což by mohlo potvrzovat skutečnost, že průmyslové oblasti měly mnohem horší hygienické podmínky a zdravotní péči a že se v nich snadněji šířily infekční choroby, které postihovaly zejména nejchudší vrstvy obyvatel.[142]

Na rozdílnost měst poukazuje i XVI. skupina („stařecká sešlost"), která je u královéhradeckého obyvatelstva ve všech úmrtích zastoupena 19,7 %, v Kroměříži 12 % a na Kladně pouhými 3 %. Zjištěné hodnoty jsou pravděpodobně ovlivněny rozdílnou věkovou strukturou výše zmíněných měst, do níž mohla zasáhnout i migrace. Tehdejší medicína definovala stařeckou sešlost (nebo též „marasmus" či „sešlost věkem") jako „*chřadnutí organismu a jeho útrob, následkem pokročilého věku*". Měla se projevovat „*úbytem neboli atrofií všech snad částí těla, tkání i útrob*" a objevovat u osob starších 50 let.[143]

V Hradci Králové byl naopak nižší podíl úmrtí v VIII. skupině („nemoci ústrojí dýchacího") než v Kladně (17,1 %), a to o více než 9 procentních bodů, což bylo patrně spjato s tamější hygienickou a epidemiologickou situací. V Kroměříži byla dýchací onemocnění uvedena u 10 % zemřelých obyvatel.

Velmi překvapivým údajem je, že v XI. skupině („nemoci těhotenství, porodu a stavu poporodního") byla zaznamenána jen dvě úmrtí spojená s porody nebo s komplikacemi v šestinedělí. Odpovídají-li tyto nízké hodnoty skutečnosti, je možné říci, že se jednalo o neobvyklý jev, neboť ve sledované době bylo riziko úmrtí matky při komplikovaném porodu nebo po něm velmi vysoké.[144] V Kroměříži byla tato skupina zastoupena čtyřmi případy (0,3 %) a v Kladně zemřelo při porodu nebo v souvislosti s ním šest žen (0,2 %).

[140] A. ŠIMEČKOVÁ – L. DOKOUPIL, *Příčiny úmrtí*, s. 146; S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 138–139, 148–149; V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 116; M. VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 176; A. ŠIKULOVÁ, *Vývoj úmrtnosti*, s. 239–240.

[141] Š. JIRÁSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 73.

[142] Zároveň to odráží nízkou úroveň diagnostiky v Hradci Králové. Neboť většina úmrtí, řazených zde do VI. skupiny („nemoci soustavy nervové a čidel"), byla ve skutečnosti důsledky nemocí zažívacího ústrojí. Srov. např. Alena ŠUBRTOVÁ, *Kojenecká úmrtnost v Praze v letech 1785–1815 na základě matrik*. HD 2, 1968, s. 45–57.

[143] K. CHODOUNSKÝ – J. THOMAYER, *Zdravotní slovník*, s. 283.

[144] V Ústí nad Labem zemřelo v letech 1885–1889 na gynekologické choroby devět žen. Srov. S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 140. Ve farnosti Zdechovice v letech 1880–1899 zemřela na gynekologická onemocnění pouze jedna žena. Srov. Š. JIRÁSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 73. Srovnání s ostatními historickodemografickými studiemi nebylo možné z důvodu jiného časového vymezení.

TABULKA Č. 7. PŘÍČINY ÚMRTÍ OBYVATEL HRADCE KRÁLOVÉ, KROMĚŘÍŽE A KLADNA V LETECH 1883–1889 PODLE SKUPIN BERTILLONOVY KLASIFIKACE

Skupiny podle Bertillonovy klasifikace	Hradec Králové		Kroměříž		Kladno	
	počet	%	počet	%	počet	%
I. Nemoci nakažlivé a cizopasné	214	24,9	309	23,1	1 168	35,0
II. Rakoviny a jiné nádory	7	0,8	24	1,8	74	2,2
III. Nemoci rheumatické, nemoci výživové, nemoci endokrinních žláz a jiné nemoci celkové	6	0,7	22	1,6	30	0,9
IV. Nemoci krve a ústrojů krvetvorných	–	–	3	0,2	4	0,1
V. Otravy vleklé a prudké	1	0,1	10	0,8	1	0
VI. Nemoci soustavy nervové a čidel	230	26,8	119	8,9	447	13,5
VII. Nemoci ústrojí oběhu krevního	35	4,2	47	3,6	34	1,0
VIII. Nemoci ústrojí dýchacího	66	7,7	139	10,4	571	17,1
IX. Nemoci ústrojí zažívacího	31	3,6	128	9,6	412	12,4
X. Nemoci ústrojí močového a ústrojí pohlavního	10	1,2	17	1,3	50	1,5
XI. Nemoci těhotenství, porodu a stavu poporodního	2	0,2	4	0,3	6	0,2
XII. Nemoci kůže a vaziva podkožního	–	–	–	–	–	–
XIII. Nemoci kostí a ústrojí pohybu	1	0,1	2	0,1	5	0,1
XIV. Vrozené vady tvarové	1	0,1	1	0,1	–	–
XV. Zvláštní nemoci útlého věku	40	4,7	83	6,2	172	5,2
XVI. Stařecká sešlost	169	19,7	156	11,7	112	3,4
XVII. Smrti násilné a úrazové	15	1,7	22	1,6	78	2,3
XVIII. Neurčité příčiny úmrtí	30	3,5	250	18,7	171	5,1
Celkem	858	100	1 336	100	3 335	100

Zdroje: viz tabulka č. 2.

Za zmínku stojí i XVIII. skupina („neurčité příčiny úmrtí“), jejíž podíl činí 3,5 % na celkové úmrtnosti v Hradci Králové. Do této kategorie byly přiřazeny takové příčiny smrti, které nemohly být součástí předešlých skupin. Jednalo se především o příznaky onemocnění nebo neurčitá lidová pojmenování „chorob“. Lidé umírali na „vodnatelnost“, „vysílení“,[145] „vysláblost“, „chrlení krve“ nebo „zánět“. Zároveň sem bylo zahrnuto jedno úmrtí na „marasmus“ u 36letého muže. V Kroměříži zemřelo na „neurčité příčiny úmrtí“ 250 osob, tedy téměř 19 %.[146] Naopak na Kladně se vyskytlo 171 úmrtí z nejasných příčin (5 %).

[145] Na vysílení zemřelo jedno devítileté dítě a 14 osob ve věku od 37 let až do 67 let. K neurčité diagnóze „vysílení“ či jeho německému ekvivalentu („Abzehrung“ a „Auszehrung“) E. DIETRICH-DAUM, *Reporting Death*, s. 151–156.

[146] Pavel Veselý sem zahrnul například tyto symptomy: „vřed“, „vodnatelnost“, „zánět“, „kašel“,

TABULKA Č. 8. PŘÍČINY ÚMRTÍ OBYVATEL HRADCE KRÁLOVÉ V LETECH 1903–1909 PODLE SKUPIN BERTILLONOVY KLASIFIKACE

Skupiny podle Bertillonovy klasifikace	Celkem	
	Počet	%
I. Nemoci nakažlivé a cizopasné	209	25,0
II. Rakoviny a jiné nádory	40	4,8
III. Nemoci rheumatické, nemoci výživové, nemoci endokrinních žláz a jiné nemoci celkové	11	1,2
IV. Nemoci krve a ústrojů krvetvorných	–	–
V. Otravy vleklé a prudké	3	0,4
VI. Nemoci soustavy nervové a čidel	87	10,4
VII. Nemoci ústrojí oběhu krevního	75	9,0
VIII. Nemoci ústrojí dýchacího	75	9,0
IX. Nemoci ústrojí zažívacího	102	12,2
X. Nemoci ústrojí močového a ústrojí pohlavního	21	2,4
XI. Nemoci těhotenství, porodu a stavu poporodního	8	1,0
XII. Nemoci kůže a vaziva podkožního	4	0,5
XIII. Nemoci kostí a ústrojí pohybu	3	0,4
XIV. Vrozené vady tvarové	1	0,1
XV. Zvláštní nemoci útlého věku	34	4,1
XVI. Stařecká sešlost	140	16,7
XVII. Smrti násilné a úrazové	18	2,2
XVIII. Neurčité příčiny úmrtí	5	0,6
Celkem	836	100

Zdroje: viz pozn. 4–7; vlastní výpočet.

Ve srovnání s předchozím obdobím již není v letech 1903–1909 nejpočetnější VI. skupina („nemoci soustavy nervové a čidel“), ale I. skupina („nemoci nakažlivé a cizopasné“) s 25 % (tabulka č. 8). Pravděpodobně došlo ke změně zápisů v matrikách,[147] neboť je VI. skupina („nemoci soustavy nervové a čidel“) zastoupena výrazně menší hodnotou (8,6 %) než v letech 1883–1889. Děti do 1 roku již běžně neumíraly na „psotník“, ale z velké části na zažívací, respirační a infekční onemocnění, což by odpovídalo zpřesnění diagnostiky. Druhého nejvyššího podílu dosahuje XVI. skupina („stařecká sešlost“), v níž se zrcadlí pohled soudobé generace na proces stárnutí a obecně stáří. S menším odstupem následuje IX. skupina

„horečka“, „chrlení krve“ aj. Srov. P. VESELÝ, *Statistické zpracování*, s. 34–35.

[147] Sabina Dušková se též domnívá, že za prudkým poklesem křečových stavů stojí změna zápisů v matrikách. Srov. S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 140.

(„nemoci ústrojí zažívacího“), jež zaznamenala největší nárůst úmrtí, a to o více než 8 procentních bodů. Příčinou této vyšší hodnoty v poslední zmíněné skupině je již uvedená proměna v používání tradičních diagnóz, jež se patrně dostavila s novou generací hradeckých lékařů, kteří pravděpodobně byli ovlivněni tehdejším společenským diskurzem. Na dalších místech v tabulce je VI. skupina („nemoci soustavy nervové a čidel“), VII. skupina („nemoci ústrojí oběhu krevního“) a VIII. skupina („nemoci ústrojí dýchacího“). Přesnější rozpoznávání příčin smrti se také mohlo projevit ve II. skupině („rakoviny a jiné nádory“),[148] jejíž podíl činí na rozdíl od let 1883–1889 již 4,4 %, nebo v XVIII. skupině („neurčité příčiny úmrtí“), která tvoří pouhých 0,6 % na celkovém počtu všech úmrtí. Oproti minulému období je XI. skupina („nemoci těhotenství, porodu a stavu poporodního“) zastoupena osmi případy úmrtí.[149] Tento počet je pravděpodobně běžnější, neboť téměř ve všech politických okresech docházelo každoročně k úmrtí na horečku omladnic.[150]

Příčiny úmrtí královéhradeckého civilního obyvatelstva dle klasifikace L. Dokoupila a A. Šimečkové

Pro potřeby rozčlenění příčin úmrtí bylo použito i klasifikační schéma Lumíra Dokoupila a Aleny Šimečkové, které je často využíváno v historickodemografických studiích. Do jisté míry se podobá základním třídám Bertillonovy klasifikace z roku 1929, které taktéž třídí choroby podle jednotlivých orgánů, ale oproti ní zachycuje samostatně tuberkulózu a nejasné soudobé příčiny smrti, stanovené na základě vnějších příznaků, jako například křečové stavy, vodnatelnost a vysílení, které se běžně objevovaly po celé 19. století. Vzhledem k výskytu těchto symptomatických diagnóz se jeví jejich klasifikační schéma jako vhodnější.

Podle tabulky č. 10 byly *křečové stavy*, jimž podlehlo 21,8 % z úhrnu zemřelých (187 případů), nejčastější příčinou úmrtí královéhradeckých obyvatel v letech 1883–1889. Šlo o nejasnou diagnózu, která byla nejvíce uváděna u dětí do 1 roku a ve věku 1–14 let. Dle královéhradeckých úmrtních matrik byl „psotník“ zaznamenán u 80 % všech zemřelých dětí ve věku 28–364 dní a u poloviny všech zemřelých dětí ve věku 0–27 dní. Nemoc, jež prý bývala doprovázena horečnatými a střevními onemocněními, se projevovala záškuby a svalovými křečemi, jež

[148] S lepší diagnostikou se od konce 19. století zvyšoval počet úmrtí na rakovinu. Srov. P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství*, s. 121–122.

[149] Podobný procentuální výsledek byl zjištěn i ve farnosti Libčany na počátku 20. století. Srov. A. ŠIKULOVÁ, *Vývoj úmrtnosti*, s. 249.

[150] Hynek PELC, *Zpráva za léta 1902–1905*, s. 310–321; TÝŽ, *Zpráva o poměrech a zařízeních zdravotních v království českém za léta 1906–1908*. Praha 1910, s. 290–301; TÝŽ, *Zpráva o poměrech a zařízeních zdravotních v království českém za léta 1909–1911*. Praha 1913, s. 296–307.

mohly být způsobeny nedostatkem vápníku či hořčíku, podvýživou,[151] nedonošeností dítěte, neuroinfekcí,[152] nesprávnou umělou výživou,[153] nedostatkem kvalitní pitné vody a celkovou nevhodnou péčí o novorozence a kojence.[154] Z tabulky č. 11 je dále patrné, že na tuto diagnózu umírali častěji chlapci než dívky, což potvrzují i jiné studie,[155] ale tuto skutečnost je nutné brát s rezervou, neboť neznáme přesnou skladbu obyvatelstva podle pohlaví. Zajímavé také je, že na křečové stavy umíraly děti jak z nižších (dělnických a řemeslnických), tak i vyšších společenských vrstev (úřednických a vlastníků nemovitostí a továren). Nejmladší obětí byl chlapec, který žil jen dvě hodiny, a nejstarším zesnulým dítětem se stala sedmiletá dívka.

Křečové stavy měly na svědomí největší počet zemřelých i v Ústí nad Labem v letech 1846–1860 (21 % z celkového počtu úmrtí) a ve farnostech Lochenice (21,8 % pro léta 1840–1899), Stařeč (29,1 % v letech 1785–1899) a Zdechovice (23,4 % pro roky 1880–1899).[156] Na Ostravsku byly křečové stavy uvedeny u 8 % zemřelých a ve farnosti Žitenice u 16,5 % zemřelých (v letech 1875–1899). Naopak nejmenší hodnota byla zjištěna v Chebu mezi léty 1877–1901 (12,7 %).[157] Výše nastíněná fakta jasně ukazují nejen na nebezpečí, které křečové stavy představovaly pro děti, ale i na to, že se postupem doby přestávalo používat výrazu „psotník" či „božec" ve větších městech, neboť v letech 1885–1889 byly zaznamenány pouze u 2 % zemřelých v Ústí nad Labem.[158] Důkazem toho je i situace v Hradci Králové, kde v letech 1903–1909 křečové stavy tvořily pouhých 0,7 % z celkového počtu zemřelých (tabulka č. 11) nebo ve farnosti Stařeč, kde na ně ve druhé polovině 90. let

[151] L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 179.

[152] Neuroinfekce, resp. infekce nervové soustavy může být způsobena viry, bakteriemi, parazity nebo houbami.

[153] O nebezpečnosti a nevhodných náhražek mateřského mléka Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství? Dítě v Čechách 19. století*. Praha 2006, s. 121–129. Srov. též L. BATĚK, *Městská ochrana kojenců*, s. 85–92.

[154] Boleslav LUTOVSKÝ – Jaroslav ČERNÝ, *Latinsko-německý-český slovník nemocí, úrazů a příčin smrti a výrazů s nimi souvisejících (nejen) pro genealogy*. Praha 1995, s. 153.

[155] A. ŠIMEČKOVÁ – L. DOKOUPIL, *Příčiny úmrtí*, s. 156; S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 136; V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 115; V. KRAUSOVÁ, *Obyvatelstvo ve farnosti Stařeč*, s. 76; M. VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 178, Š. JIRÁSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 118; A. ŠIKULOVÁ, *Vývoj úmrtnosti*, s. 239.

[156] V dalších skupinách příčin smrti je situace v Hradci Králové porovnávána jen s léty uvedenými v závorce.

[157] Autorka, jež se zabývala úmrtností v Chebu, se domnívá, že tento nižší podíl úmrtí na křečové stavy souvisí se zavedením vodovodu se zdravotně nezávadnou pitnou vodou. Srov. J. KOLOUCHOVÁ, *Obraz mortality*, s. 94 a 103.

[158] Příčinou prudkého poklesu úmrtí je zřejmě již výše zmíněná změna zápisů v matrikách.

19. století zemřely jen dvě osoby.[159] Odlišnost však vykazuje farnost Libčany, kde v letech 1900–1914 patřily křečové stavy k nejčastějším příčinám smrti (19 %).[160] Zároveň je třeba dodat, že nepoužívání laických symptomatických diagnóz nutně neznamenalo změnu nemocnosti či úmrtnosti.

Druhou nejčetnější příčinou úmrtí se stala *tuberkulóza*, která v obou sledovaných obdobích tvořila 20 % z celkového počtu zemřelých (172, resp. 171 případů). Toto závažné infekční onemocnění způsobené bakteriemi[161] nejčastěji postihuje plíce, ale mohou být zasaženy i další orgány (střeva, mízní uzliny, mozek, kosti, ledviny).[162] Nemoc se především projevuje dlouhodobým kašlem, zvýšenou teplotou a hubnutím[163] a přenáší se vdechnutím (prachem), kapénkově (kašlem, kýcháním), potravinami (infikovaným mlékem, mléčnými výrobky a masem)[164] a přímým dlouhodobým kontaktem.[165] Postihovala všechny věkové skupiny, ale především se týkala osob v produktivním věku (15–49 let). V této kategorii se podílela 57 % na celkovém počtu úmrtí (115 případů). Často na ní umírala i populace starší 50 let.

Situace v Hradci Králové je srovnatelná pouze s farností Žitenice, kde tuberkulóza usmrtila 20,2 % zemřelých.[166] Přestože se choroba v ostatních oblastech vy-

[159] V. KRAUSOVÁ, *Obyvatelstvo ve farnosti Stařeč*, s. 72.

[160] A. ŠIKULOVÁ, *Vývoj úmrtnosti*, s. 245.

[161] Tento objev učinil v roce 1882 Robert Koch. Trvalo však několik desetiletí, než byla nalezena efektivní terapie, která vedla k poklesu úmrtnosti či nemocnosti na tuberkulózu. Srov. P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství*, s. 159, 218.

[162] Ve skupině „tuberkulóza" jsou zahrnuty jak plicní, tak i mimoplicní (extrapulmonární) formy tuberkulózy, aby bylo možné tuto chorobu přehledně prezentovat.

[163] Pokud se v úmrtních matrikách vyskytne termín úbytě, jež jsou někdy ztotožňovány s tuberkulózou, nelze jej do této kategorie automaticky zařadit, neboť hubnutí mohlo být následkem i řady jiných onemocnění. Srov. V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 117; S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 138–139.

[164] Dle kontrol městského zvěrolékaře byl každý desátý poražený kus dobytka infikován tuberkulózou. Srov. L. REJMÁNEK, *Zdravotnictví*, s. 26.

[165] Dobové názory na tuberkulózu (včetně její léčby) můžeme nalézt v encyklopedickém díle tehdejších lékařů. Podle nich byla tuberkulóza „*onemocněním povšechným i nakažlivým, kteréž zachvátiti může všecky ústroje cévami opatřené*". Nákaza měla do těla vniknout nejčastěji „*ústrojem dýchacím*"; občas i skrz „*ústroje zažívací*". Za nebezpečné považovali „*ovzduší tuberkulózní osoby, ještě více však její chrkel, jenž vyschnuv ve vzduchu se vznáší a vdechnut býti může*". K jejímu propuknutí mělo napomáhat i „*nedostatečné větrání obydlí, sedavý život, nedostatečný pohyb plic, chybná tvářnost hrudníku a časté katary plic*". Měla se objevovat i po spalničkách a zajíkavém kašli u dětí; u dospělých „*po úplavici cukrové, alkoholismu a po vleklých pochodech hnisavých*". Srov. K. CHODOUNSKÝ – J. THOMAYER, *Zdravotní slovník*, s. 500–504.

[166] Vyšší úmrtnost a nemocnost na tuberkulózu v lidnatějších městech byla dle dobového mínění způsobena „*nečistým vzduchem*", špatnými klimatickými podmínkami a „*větší možností nákazy*". Srov. *tamtéž*, s. 500.

skytovala na předních místech mezi skupinami příčin úmrtí, byl její podíl z úhrnu zemřelých poněkud nižší. Ve farnosti Lochenice činil 17,2 %, v Libčanech 16,7 %, na Ostravsku se pohyboval okolo 15,8 %, ve farnosti Stařeč 15,2 % a v Ústí nad Labem, kde jsou však údaje dle názoru autorky podhodnocené, byl v rozmezí 11–13 %. Jistou výjimkou byly Zdechovice, kde byla tuberkulóza zjištěna pouze u 10 % zemřelých osob, a Cheb (7,9 %). Ani ve druhém sledovaném období se situace v Hradci Králové ohledně úmrtí na tuberkulózu příliš nezměnila. Stále dominovala ve skupině osob v produktivním věku (téměř 54 %).

Třetí nejčastěji uváděnou příčinou smrti v letech 1883–1889 byla *sešlost věkem*, která byla evidována u téměř každého pátého zemřelého obyvatele Hradce Králové (19,7 %). Stařecká sešlost jako diagnóza podle Bertillonovy klasifikace odrážela nejen stav tehdejší medicíny, ale i vnímání stáří ve sledované době, neboť na ni umírali i lidé staří 56 let.[167] Pravděpodobně byla také uváděna při diagnostické nejistotě u osob staršího i vysokého věku. V některých případech sice mohla být skutečnou příčinou úmrtí, ale častěji se pod touto diagnózou skrývala nejrůznější onemocnění, jimiž mohla být rakovina, pozdní stádia chronické tuberkulózy a jiné nemoci související se stářím.[168]

Podobná situace byla i ve farnostech Zdechovice (20,2 %) a Lochenice (19,6 %). S menším odstupem následovaly farnosti Stařeč (13 %) a Žitenice (12,7 %). Naopak na Ostravsku a v Ústí nad Labem se podíl zemřelých na sešlost věkem pohyboval v průměru kolem 4,5 %, neboť obyvatelé průmyslových měst více podléhali infekčním, plicním a střevním chorobám. Naopak velmi vysoké hodnoty byly zjištěny v Chebu (30,3 %).[169]

Za zmínku stojí i to, že sešlost věkem se častěji vyskytovala u žen (58,6 %) než u mužů (41,4 %), přičemž rozdíl činil 17,2 procentních bodů. Obdobně tomu bylo ve všech ostatních zkoumaných lokalitách kromě farnosti Stařeč, kde naopak na „stáří" zemřelo více mužů než žen, a to o 10 procentních bodů, což bylo pravděpodobně způsobeno odlišnou skladbou žijících obyvatel.

Ve druhém sledovaném období se počet úmrtí na sešlost věkem lehce snížil (na 16,7 %), patrně vyšší odborností při ohledání zemřelého. Zatímco byla tato diagnóza uvedena v letech 1883–1889 u 53 % osob starších 50 let, v letech 1903–1909 ji nalezneme jen u 36 % zemřelých v téže věkové kategorii. Úmrtí na sešlost věkem byla opět častěji evidována u žen (65,7 %) než u mužů (34,3 %), což mohlo být způsobeno nejen tím, že se vyššího věku dožívalo více žen než mužů, ale i jinou strukturou obyvatel z hlediska pohlaví.

S výrazným odstupem se na čtvrtém místě umístily *plicní choroby*, kterým v letech 1883–1889 podlehlo 7,7 % zemřelých osob v Hradci Králové. V této skupině

[167] Ve sledovaném období se jednalo o nejmladší osobu zemřelou na „sešlost věkem".

[168] J. K. STŘÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj*, s. 72.

[169] J. KOLOUCHOVÁ, *Obraz mortality*, s. 103.

příčin úmrtí, jež měly blízko k infekčním nemocím, byly nejzávažnějšími onemocněními zánět plic (59 %), ochrnutí plic (27 %), zánět pohrudnice (6 %) a další nemoci dýchací soustavy (rozedma plic, edém plic, plicní infiltrát a jiné). Nejčastěji postihovaly děti do 14 let bez rozdílu pohlaví (42,4 %), dále osoby ve věku 50 let a výše (34,9 %) a nejméně populaci v produktivním věku (22,7 %). Jinak tomu bylo ve farnosti Lochenice a na Ostravsku, kde na tyto choroby umírali nejvíce lidé starší 50 let a poté teprve následovali dospělí a děti.[170]

Podobný výsledek jako v Hradci Králové byl zaznamenán ve farnostech Lochenice (5,1 %), Stařeč (7 %), Žitenice (8,8 %), Cheb (10,2 %) a ve městě Ústí nad Labem (8,3 %, resp. 9,9 %). Na Ostravsku a ve farnosti Zdechovice se však plicní choroby vyskytly až u 13 % všech zemřelých.

V letech 1903–1909 se podíl úmrtí na dýchací onemocnění lehce zvýšil, a to o 1,3 procentních bodů, a v rámci skupin příčin smrti se plicní nemoci posunuly na třetí místo. Nejvíce osob zemřelo v důsledku zánětu průdušek (38 %), jemuž v drtivé většině podlehly děti do 5 let, jejichž imunita bývala v zimních a nepříznivých měsících nejvíce oslabena. Nadále byl rozšířený zánět plic (33 %), jenž byl dle mínění tedejších lékařů způsoben bakteriemi a jehož přítomnost v Hradci Králové údajně souvisela s „*terénem otevřeným všem větrům a stále zvířeným prachem*“.[171] Ostatní onemocnění se vyskytovala méně (zánět pohrudnice, zánět plic a pohrudnice, rozedma plic, povrchový zánět plic a jiné). Rovněž je třeba uvést, že plicní nemoci společně s infekčními chorobami výrazně postihovaly věkovou skupinu 1–14 let a oproti předchozímu období byly touto skupinou chorob ve větší míře zasaženy děti ve věku 28–364 dní, které z hlediska nemocnosti patřily a nadále patří k nejohroženějším složkám populace.

Další skupinou příčin smrti byly *mozkové choroby*, jež v letech 1883–1889 tvořily 5 % z celkového počtu všech úmrtí. Do této kategorie byla zařazena onemocnění či symptomy, jako např. „ochrnutí mozku“, „mrtvice“, „zánět mozku“, „zánět mozkových blan“, „úbyt mozku a míchy“. Mozkové choroby (zejména „mrtvice“ a „ochrnutí mozku“) byly nejčastěji uváděny ve věkové skupině 50 let a výše (51 %), u dětí do 14 let (jednalo se především o zánět mozku) a u osob v produktivním věku měly podobné zastoupení. Ve srovnání s jinými městy a oblastmi je třeba říci, že nikde, s výjimkou Ústí nad Labem v letech 1846–1860 (5,2 %), nebyly evidovány u více jak 5 % všech zemřelých.

Ve druhém sledovaném období zemřelo v Hradci Králové na mozkové choroby 8,7 % zemřelých, což bylo patrně způsobeno kvalitnějším ohledáváním, neboť rozdíl oproti předchozímu období činil téměř 4 p. b. Výše uvedená skupina nemocí měla opět největší podíl ve věkové kategorii nad 50 let a v ostatních věkových skupinách dosahovala podobné míry jako v letech 1883–1889.

[170] V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 121; A. ŠIMEČKOVÁ – L. DOKOUPIL, *Příčiny úmrtí*, s. 146. V dalších oblastech nebylo srovnání možné kvůli chybějícím datům.

[171] L. REJMÁNEK, *Zdravotnictví*, s. 6.

Teprve na šestém místě se nacházejí *infekční onemocnění*, jejichž podíl v letech 1883–1889 činil 4,9 % z úhrnu zemřelých.[172] Největšího podílu v nich dosáhly pravé neštovice (40 %),[173] které byly zaznamenány zejména u dětí (průměrný věk zemřelých byl 8 roků). Z jejich přítomnosti je patrné, že někteří jedinci nebyli důsledně očkováni a přeočkováni.[174] Stejný podíl zemřelých (21,4 %) v rámci infekčních nemocí měly břišní tyfus a spála. Zatímco první zmíněná choroba postihovala osoby v produktivním věku a byla přenášena nejčastěji kontaminovanou vodou, jež se dle místního zdravotního odboru nepochybně vyskytovala,[175] či potravinami, druhá nákaza byla ryze dětskou nemocí. S 5 % následoval záškrt, jenž byl další nebezpečnou dětskou nemocí, na kterou soudobá lékařská věda nestačila. Po jednom případu byl zastoupen „rozklad krve" a skvrnitý tyfus, kterému podlehl místní laborant.

Mnohem horší situace byla na Ostravsku a v Ústí nad Labem, kde na infekční choroby umíral téměř každý pátý zemřelý, což zřejmě souviselo s horšími hygienickými a zdravotními podmínky. Ve venkovských farnostech sice infekční choroby patřily k méně běžným příčinám úmrtí, ale procentuálně dosahovaly v porovnání s Hradcem Králové dvakrát tak vyšších hodnot (8–10 %). Výjimkou byly farnosti Libčany, kde na tato onemocnění zemřelo v letech 1900–1914 jen 3,2 % zemřelých,[176] a Cheb (5,4 %).[177]

V letech 1903–1909 měly infekční nemoci téměř stejné zastoupení jako v předchozím sledovaném období. Skladba závažných chorob se však proměnila. Nejvíce úmrtí připadlo na nově evidovanou dětskou nemoc, a to zádušný kašel (26,3 %). Dále se objevila spála (18,4 %), spalničky (13,2 %), záškrt a „rozklad krve" (obě onemocnění měla v rámci této kategorie 10,5 %). V menší míře byl zaznamenán břišní tyfus (pouze tři případy),[178] otrava krve, růže a vzteklina. Naproti

[172] Pokud bychom zařadili do prvního sledovaného období i příčiny úmrtí z roku 1882, infekční choroby by měly o dva procentní body více, neboť v Hradci Králové vypukla epidemie pravých neštovic, jež si vyžádala přes 30 obětí. Srov. SOA Zámrsk, SMVK, FÚ HK, *Matrika zemřelých 1875–1907*, sign. 51–3511, s. 107–130; NA, Matriky židovských náboženských obcí v českých krajích, *Židovská matrika zemřelých od roku 1874 do konce roku 1929*, inv. č. 520, kn. č. 520, fol. 15v; SOA Zámrsk, SMVK, Evangelický sbor augsburského vyznání v Černilově, *Matrika zemřelých 1844–1896*, sign. L 1–7; SOA Zámrsk, SMVK, Evangelický sbor helvetského vyznání v Černilově, *Matrika zemřelých 1867–1898*, sign. R 5–13.

[173] Lidé, kteří byli nakaženi pravými neštovicemi, měli být okamžitě přemístěni do místní epidemické nemocnice. Srov. SOA Zámrsk, SOkA HK, AM HK, *Protokoly schůzí zdravotního odboru (1880–1892)*, inv. č. 692, kn. č. 403, nepaginováno.

[174] Na některé případy upozornil i tehdejší městský fyzik Josef Chleborád. Srov. *tamtéž*.

[175] *Tamtéž*. Srov. též H. PELC, *Zpráva za léta 1893–95*, s. 223, 231.

[176] A. ŠIKULOVÁ, *Vývoj úmrtnosti*, s. 245.

[177] J. KOLOUCHOVÁ, *Obraz mortality*, s. 103.

[178] Tento výsledek je pravděpodobně výsledkem výstavby vodovodu s pitnou vodou a důsledného dezinfikování studní. Podle královéhradeckého lékaře Leopolda Baťka se však břišní

tomu se neobjevil ani jeden případ úmrtí na pravé neštovice a zdá se tedy, že v hradeckém prostředí bylo preventivní očkování proti tomuto onemocnění již účinné.[179]

Téměř 5 % dosáhla i *vrozená slabost* vyskytující se v drtivé většině u dětí ve věku 28–364 dní a novorozenců, kde se stala druhou nejčastější příčinou úmrtí po křečových stavech. Jednalo se opět o nejasnou diagnózu, která měla obdobnou roli jako „psotník" a která se používala pro děti bez rozdílu pohlaví. Uvedená zjištění v Hradci Králové se shodují i s jinými studiemi.[180] Jedinou výjimkou bylo Ostravsko, kde podíl zemřelých dosáhl vyšší úrovně, tedy 7,7 %.

V letech 1903–1909 vrozená slabost jako příčina úmrtí nevymizela. Nejvíce jí podléhali novorozenci (37,8 %) a v menší míře i děti ve věku 28–364 dní, přičemž nejmladší zemřelý novorozenec žil pouhý jeden den a nejstaršímu dítěti, u kterého byla „slabost" evidována, bylo 5 roků, což ovšem pravděpodobně nebyla skutečná příčina smrti.

Další specifickou kategorii představovaly *nehody a sebevraždy* (z toho na sebevraždy připadla třetina úmrtí). Dva muži a žena se oběsili, další muž se zastřelil a jeden se otrávil fosforem. Dále čtyři osoby utonuly, tři podlehly úrazům, dvě se udusily plynem a jedna zemřela na následky popálení. Ve druhém sledovaném období měly největší podíl opět sebevraždy (61,6 %), buď se dotyční zastřelili, otrávili, oběsili, utonuli (zaznamenáno pouze u dvou žen), nebo si probodli srdce.[181] Tři muži se nechtěně utopili,[182] další čtyři zemřeli na následky různých poranění.[183]

Na rozdíl od prvního sledovaného období se v letech 1903–1909 umístily mezi třemi nejčastějšími příčinami úmrtí *střevní choroby*, které tvořily téměř 11 % z celkového počtu všech zemřelých (tabulka č. 10). Příčinou tohoto nárůstu je patrně již zmíněná změna zápisů v matrikách, kde se u dětí do 1 roku místo „psotníku" uváděly střevní katary a jiné dětské nemoci. Onemocnění trávicího traktu tvořila v rámci kategorie dětí ve věku 28–364 dní 56 % všech úmrtí, což by opět mohlo poukazovat na nedostatečnou péči o malé děti. Dle dobového

tyf neobjevil od té doby, kdy byl zřízen vodovod s pitnou vodou. Srov. L. BATĚK, *O veřejném zdravotnictví*, s. 15. Jeho tvrzení tedy musíme brát s jistou rezervou.

[179] Pravé neštovice se v Hradci Králové vyskytly až za první světové války, a to pouze u vojáků. Srov. L. REJMÁNEK, *Zdravotnictví*, s. 10–11.

[180] A. ŠIMEČKOVÁ – L. DOKOUPIL, *Příčiny úmrtí*, s. 156; S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 139–140; V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 116; M. VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 178; Š. JIRÁSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 118; V. KRAUSOVÁ, *Obyvatelstvo ve farnosti Stařeč*, s. 72; J. KOLOUCHOVÁ, *Obraz mortality*, s. 103.

[181] Srdce si probodl vrchní okresní lékař v Hradci Králové MUDr. Adolf Urban. Srov. SOA Zámrsk, SMVK, FÚ HK, *Matrika zemřelých 1875–1907*, sign. 51–3511, s. 665.

[182] Šlo o chlapce ve věku 4 a 7 let a dvacetiletého mládence.

[183] O život přišli dva tovární dělníci a dva průvodčí na dráze.

lékařského slovníku byla příčinou střevního kataru u dětí do dvou let „*špatná strava, nedobré mléko a časté podávání jiné potravy*“.[184] Na tuto problematiku upozorňuje i hradecký lékař Leopold Batěk, který dokonce uvádí, že na střevní choroby umírá až 70–80 % kojenců,[185] což do jisté míry potvrzuje i naše zjištění, které je založeno na soudobých pramenech. Batěk dále tvrdí, že děti, jež byly podvyživené a trpěly „*chronickým katarem zažívadel, způsobeným neblahými pokusy výživy umělé*“, se plně uzdravily, pokud jim bylo dáváno speciálně upravené mléko z městské mlékárny.[186] Za zmínku stojí i to, že zatímco v předchozím sledovaném období nedošlo podle tabulky č. 9 k žádnému úmrtí na následky střevních chorob u populace zemřelé ve věku 1–14 let, v letech 1903–1909 na ně zemřelo 16,3 % zemřelých v téže věkové skupině. Srovnatelné výsledky výzkumu s Hradcem Králové vykázalo město Ústí nad Labem, kde však měla střevní onemocnění vůbec největší zastoupení, a to 25,1 %. S větším odstupem následovalo Ostravsko (14,3 %), v ostatních oblastech byly ovšem zaznamenány velice nízké hodnoty (okolo 2–5 %).[187]

Rakovina, která se dnes řadí mezi nejčastější příčiny smrti, se v letech 1883–1889 vyskytla pouze u 0,8 % všech zemřelých. Srovnatelné údaje vykázala i jiná města a oblasti.[188] Ve druhém sledovaném období se však podíl úmrtí na rakovinu zvýšil, a to o 4 procentní body. Je tedy patrné, že se zlepšila diagnostika příčin smrti nebo se stále více osob dožívalo věku, v němž je zvýšená pravděpodobnost vzniku zmíněné nemoci. Nejrozšířenějším nádorovým onemocněním byla dle matričních záznamů rakovina žaludku (60 % případů úmrtí na rakovinu).

Podobný nárůst se projevil i v kategorii *srdečních chorob*, které se v letech 1903–1909 umístily na čtvrtém místě. Postihovaly především osoby, jež se dožily 50 a více let. Významné zastoupení měly i v kategorii 15–49 let, kde jim patřila druhá příčka za tuberkulózou. Nejčastější příčinou smrti v této skupině nemocí byla „srdeční vada“. Byly zaznamenány i případy úmrtí na „zkornatění cév srdečních“, nebo na „myokarditis“, jež se jako diagnózy objevují ke konci prvního desetiletí 20. století.

[184] Střevní katar se u dětí projevoval následovně: „*stolice jsou zelené, přehojné, břicho nadmuté, dítě někdy dáví, hubne, oči vpadají, končetiny chladnou*“. Srov. K. CHODOUNSKÝ – J. THOMAYER, *Zdravotní slovník*, s. 215. Střevní katar ovšem nesmíme ztotožnit s průjmem. Srov. *tamtéž*, s. 215.

[185] L. BATĚK, *Městská ochrana kojenců*, s. 85. Autor ovšem neodkazuje na žádnou dobovou literaturu.

[186] *Tamtéž*, s. 92.

[187] V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 116; M. VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 178; Š. JIRÁSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 73; V. KRAUSOVÁ, *Obyvatelstvo ve farnosti Stařeč*, s. 72.

[188] Zde se podíl úmrtí na rakovinu pohyboval mezi 0,1 až 2 %.

TABULKA Č. 9. PŘÍČINY ÚMRTÍ OBYVATELSTVA HRADCE KRÁLOVÉ PODLE VĚKOVÝCH SKUPIN V LETECH 1883–1889 DLE KLASIFIKACE L. DOKOUPILA A A. ŠIMEČKOVÉ

Skupina příčin smrti	0–27dní		28–364 dní		1–14 let		15–49 let		50+ let		N		Celkem	
	P	%	P	%	P	%	P	%	P	%	P	%	P	%
I. Infekční	–	–	4	2,7	26	19,8	11	5,5	1	0,3	–	–	42	4,9
II. Tuberkulóza	–	–	–	–	20	15,3	115	57,2	37	11,6	–	–	172	20,0
III. Plicní	2	3,5	7	4,7	19	14,5	15	7,5	23	7,2	–	–	66	7,7
IV. Střevní	2	3,5	6	4,0	–	–	1	0,5	7	2,2	–	–	16	1,9
V. Mozkové	–	–	1	0,7	11	8,4	9	4,5	22	6,9	–	–	43	5,0
VI. Křečové stavy	27	47,4	119	79,9	41	31,3	–	–	–	–	–	–	187	21,8
VII. Gyneko-logické	–	–	–	–	–	–	2	1,0	–	–	–	–	2	0,2
VIII. Srdeční	–	–	–	–	2	1,5	11	5,5	22	6,9	–	–	35	4,1
IX. Ostatní:														
Celková vodnatelnost	–	–	–	–	–	–	4	2,0	4	1,3	–	–	8	0,9
Sešlost věkem	–	–	–	–	–	–	–	–	169	53,0	–	–	169	19,7
Rakovina	–	–	–	–	–	–	2	1,0	5	1,6	–	–	7	0,8
Zánět jater	–	–	–	–	–	–	–	–	1	0,3	–	–	1	0,1
Zánět ledvin a močových cest	–	–	–	–	3	2,3	2	1,0	4	1,3	–	–	9	1,0
Vrozená slabost	26	45,6	11	7,4	3	2,3	–	–	–	–	–	–	40	4,7
Kostní a křivice	–	–	1	0,7	3	2,3	1	0,5	–	–	–	–	5	0,6
Kožní	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Vysílení	–	–	–	–	–	–	7	3,5	13	4,1	–	–	20	2,3
Zánět pobřišnice	–	–	–	–	–	–	9	4,5	5	1,6	–	–	14	1,6
Nezařazené	–	–	–	–	1	0,8	2	1,0	2	0,6	–	–	5	0,6
X. Blíže neurčitelné	–	–	–	–	–	–	2	1,0	–	–	–	–	2	0,2
XI. Nehody a sebevraždy	–	–	–	–	2	1,5	8	4,0	4	1,3	1	100	15	1,8
Celkem	57	100	149	100	131	100	201	100	319	100	1	100	858	100

Vysvětlivky: P – počet zemřelých na danou chorobu; N – neuvedeno

Zdroje: viz pozn. 4–7; vlastní výpočet.

TABULKA Č. 10. PŘÍČINY ÚMRTÍ OBYVATELSTVA MĚSTA HRADCE KRÁLOVÉ PODLE VĚKOVÝCH SKUPIN V LETECH 1903–1909 DLE KLASIFIKACE L. DOKOUPILA A A. ŠIMEČKOVÉ

Skupina příčin smrti	0–27dní		28–364 dní		1–14 let		15–49 let		50+ let		N		Celkem	
	P	%	P	%	P	%	P	%	P	%	P	%	P	%
I. Infekční	–	–	5	4,6	22	23,7	4	1,9	7	1,8	–	–	38	4,5
II. Tuberkulóza	1	2,7	–	–	9	9,7	112	53,8	49	12,6	–	–	171	20,5
III. Plicní	1	2,7	18	16,5	20	21,5	12	5,8	24	6,2	–	–	75	9,0
IV. Střevní	9	24,3	61	56,0	15	16,1	1	0,5	5	1,3	–	–	91	10,9
V. Mozkové	2	5,4	7	6,4	13	14,0	12	5,8	39	10,1	–	–	73	8,7
VI. Křečové stavy	5	13,5	1	0,9	–	–	–	–	–	–	–	–	6	0,7
VII. Gyneko-logické	–	–	–	–	–	–	8	3,8	–	–	–	–	8	1,0
VIII. Srdeční	–	–	–	–	1	1,1	22	10,6	51	13,1	–	–	74	8,9
IX. Ostatní:														
Celková vodnatelnost	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Sešlost věkem	–	–	–	–	–	–	–	–	139	35,8	1	100	140	16,7
Rakovina	–	–	–	–	1	1,1	7	3,4	32	8,2	–	–	40	4,8
Zánět jater	–	–	–	–	–	–	2	1,0	3	0,8	–	–	5	0,6
Zánět ledvin a močových cest	–	–	–	–	1	1,1	7	3,4	13	3,4	–	–	21	2,5
Vrozená slabost	14	37,8	13	11,9	3	3,2	–	–	–	–	–	–	30	3,6
Kostní a křivice	–	–	–	–	4	4,3	–	–	4	1,0	–	–	7	0,8
Kožní	–	–	4	3,7	–	–	–	–	–	–	–	–	4	0,5
Vysílení	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Zánět pobřišnice	–	–	–	–	–	–	3	1,4	3	0,8	–	–	6	0,7
Nezařazené	5	13,5	–	–	1	1,1	4	1,9	14	3,6	–	–	24	2,9
X. Blíže neurčitelné	–	–	–	–	–	–	3	1,4	2	0,5	–	–	5	0,6
XI. Nehody a sebevraždy	–	–	–	–	3	3,2	11	5,3	4	1,0	–	–	18	2,2
Celkem	37	100	109	100	93	100	208	100	388	100	1	100	836	100

Vysvětlivky: P – počet zemřelých na danou chorobu; N – neuvedeno

Zdroje: viz pozn. 4–7; vlastní výpočet.

TABULKA Č. 11. ZEMŘELÍ PODLE PŘÍČIN ÚMRTÍ A POHLAVÍ VE MĚSTĚ HRADCI KRÁLOVÉ V LETECH 1883–1889 A 1903–1909 DLE KLASIFIKACE L. DOKOUPILA A A. ŠIMEČKOVÉ

Skupina příčin smrti	1883–1889				1903–1909			
	muži		ženy		muži		ženy	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
I. Infekční	26	3,0	16	1,9	19	2,3	19	2,3
II. Tuberkulóza	87	10,1	85	9,9	86	10,3	85	10,2
III. Plicní	31	3,6	35	4,1	35	4,2	40	4,8
IV. Střevní	12	1,4	4	0,5	47	5,6	44	5,3
V. Mozkové	24	2,8	19	2,2	39	4,7	34	4,1
VI. Křečové stavy	98	11,4	89	10,4	3	0,4	3	0,4
VII. Gyneko-logické	–	–	2	0,2	–	–	8	1,0
VIII. Srdeční	17	2,0	18	2,1	36	4,3	38	4,5
IX. Ostatní:								
Celková vodnatelnost	2	0,2	6	0,7	–	–	–	–
Sešlost věkem	70	8,2	99	11,5	48	5,7	92	11,0
Rakovina	4	0,5	3	0,3	12	1,4	28	3,3
Zánět jater	–	–	1	0,1	4	0,5	1	0,1
Zánět ledvin a močových cest	6	0,7	3	0,3	11	1,3	10	1,2
Vrozená slabost	23	2,7	17	2,0	10	1,2	20	2,4
Kostní a křivice	4	0,5	1	0,1	3	0,4	4	0,5
Kožní	–	–	–	–	2	0,2	2	0,2
Vysílení	8	0,9	12	1,4	–	–	–	–
Zánět pobřišnice	4	0,5	10	1,2	5	0,6	1	0,1
Nezařazené	1	0,1	4	0,5	15	1,8	9	1,1
X. Blíže neurčitelné	2	0,2	–	–	2	0,2	3	0,4
XI. Nehody a sebevraždy	14	1,6	1	0,1	16	1,9	2	0,2
Celkem	433	50,5	425	49,5	393	47,0	443	53,0

Zdroje: viz pozn. 4–7; vlastní výpočet.

Sezónní rozložení zemřelých

V letech 1883–1889 připadalo maximum úmrtí v Hradci Králové na březen a duben. Vyšší hodnoty úmrtí byly patrné i v zimních měsících. Minimum lze naopak vidět v srpnu a říjnu. Rozdíl mezi dvěma extrémy byl přibližně dvojnásobný.

Ve druhém sledovaném období byla situace téměř totožná. Nejvíce osob zemřelo v jarních měsících (březen až květen), nejméně v srpnu. Výjimkou byl měsíc červenec, jehož hodnota se přiblížila maximu na jaře. Příčinou tohoto výkyvu mohly být nepříznivé klimatické podmínky, nedostatek čerstvých potravin, celková únava po fyzicky náročné práci, sezónnost nemocí nebo i jiné související vlivy. Obecně však bývá nejvíce úmrtí na počátku jara, kdy lidskému organizmu, náchylnějšímu k různým nemocem a vyčerpanému po zimních měsících, schází vzhledem k tenčícím se zásobám dostatečný přísun kvalitních potravin, které by posílily imunitu.

Podobný trend jako v Hradci Králové se projevil jak ve městě Ústí nad Labem, tak i ve farnostech Žitenice (v letech 1875–1899), Cheb, Libčany, Lochenice a Stařeč. Nejvíce lidí zde umíralo v únoru, březnu a dubnu a nejméně v letních a podzimních měsících, tedy v srpnu, září a říjnu.[189]

TABULKA Č. 12. SEZÓNNÍ ROZLOŽENÍ ZEMŘELÝCH V HRADCI KRÁLOVÉ V LETECH 1883–1889 A 1903–1909

Měsíc	1883–1889			1903–1909		
	počet zemřelých	denní průměr	měsíční index	počet zemřelých	denní průměr	měsíční index
I.	73	2,36	100	67	2,16	95
II.	65	2,28	97	66	2,33	101
III.	98	3,16	135	81	2,61	114
IV.	92	3,07	131	80	2,67	117
V.	81	2,61	111	83	2,68	117
VI.	68	2,27	97	60	2,00	87
VII.	65	2,10	89	82	2,65	116
VIII.	49	1,58	67	48	1,55	68
IX.	62	2,07	88	61	2,03	89
X.	51	1,65	70	70	2,26	99
XI.	74	2,47	105	61	2,03	89
XII.	80	2,58	110	77	2,48	108
Celkem	858	28,2	1 200	836	27,45	1 200

Zdroje: viz pozn. 4–7; vlastní výpočet.

[189] S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 137; M. VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 174–175; J. KOLOUCHOVÁ, *Obraz mortality*, s. 97–98; A. ŠIKULOVÁ, *Vývoj úmrtnosti*, s. 253–255; V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 128–129, V. KRAUSOVÁ, *Obyvatelstvo ve farnosti Stařeč*, s. 79–80.

TABULKA Č. 13. SEZÓNNÍ ROZLOŽENÍ ZEMŘELÝCH NA PLICNÍ CHOROBY, TUBERKULÓZU A INFEKČNÍ CHOROBY V HRADCI KRÁLOVÉ V LETECH 1883–1889 A 1903–1909 (SOUČET)

Měsíc	Plicní choroby			Tuberkulóza			Infekční choroby		
	počet	denní průměr	měsíční index	počet	denní průměr	měsíční index	počet	denní průměr	měsíční index
I.	13	0,297	109	22	0,710	75	13	0,419	173
II.	13	0,324	118	31	1,088	115	6	0,211	87
III.	16	0,366	134	33	1,065	113	12	0,387	159
IV.	20	0,473	173	34	1,133	120	9	0,300	124
V.	14	0,320	117	39	1,258	133	4	0,129	53
VI.	9	0,213	78	31	1,033	110	7	0,233	96
VII.	11	0,252	92	25	0,806	86	6	0,194	80
VIII.	6	0,137	50	23	0,742	79	1	0,032	13
IX.	12	0,284	104	22	0,733	78	4	0,133	55
X.	5	0,114	42	24	0,774	82	16	0,516	213
XI.	8	0,189	69	30	1,000	106	3	0,100	41
XII.	14	0,320	117	30	0,968	103	8	0,258	206
Celkem	141	3,289	1 200	334	11,310	1 200	89	2,912	1 200

Zdroje: viz pozn. 4–7; vlastní výpočet.

Určitou sezónní tendenci vykázaly i jednotlivé skupiny nejčastějších příčin smrti (tabulka č. 13). Spojíme-li data za obě zkoumaná období dohromady, tak například maximum úmrtí na dýchací onemocnění připadlo na duben a březen a vysoké hodnoty byly zjištěny i v únoru, květnu a prosinci. Naproti tomu bylo nejméně úmrtí zaznamenáno v srpnu a říjnu. Téměř shodné rozložení úmrtí v průběhu roku lze vidět i ve skupině osob zemřelých na tuberkulózu. Největší počet úmrtí byl v květnu a dubnu.[190] Naopak v měsících leden, září a srpen byly počty nejnižší. V kategorii ostatních infekčních chorob lze pozorovat mnohem větší výkyvy. Nejvíce osob zemřelo v říjnu, lednu a březnu a nejméně v srpnu a listopadu. Jelikož se ale jedná o málo reprezentativní soubor dat, nemůžeme vyvodit obecnější závěr.

Závěr

Předkládaná studie se na příkladu města Hradce Králové věnovala úmrtnosti a nejčastějším příčinám smrti tamějších obyvatel v letech 1883–1889 a 1903–1909,

[190] Zjištěné hodnoty se jisté míry shodují se situací v Ústí nad Labem v letech 1870–1889. Srov. S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 141–143.

a to i v sociokulturním kontextu a v souvislosti s rozvojem lékařské péče a komunální hygieny, protiepidemickou a osvětovou činností a celkovým zlepšováním životních podmínek ve sledovaném městě.

Statistické zpracování příčin úmrtí na základě studia matrik zemřelých umožňuje poskytnout nepřímý, resp. dobový náhled na zdravotní stav obyvatelstva a pomocí zjištěných údajů, i když se v něm odráží subjektivní úsudek soudobých lékařů, naznačit soudobé úmrtnostní poměry ve studovaném městě. Využitím vhodného třídícího systému příčin smrti, ať již Bertillonovy klasifikace z roku 1929, nebo klasifikačního schématu Lumíra Dokoupila a Aleny Šimečkové, jež se nakonec ukázalo jako vhodnější, bylo možné přehledně roztřídit a analyzovat data z matrik zemřelých.

V obou sledovaných obdobích umírala královéhradecká populace v produktivním věku bez rozdílu pohlaví nejčastěji na následky tuberkulózy, jež představovala závažné riziko pro všechny věkové kategorie (s výjimkou dětí do jednoho roku). Osoby, které byly starší 50 let, naopak nejvíce umíraly na sešlost věkem. Pod touto diagnózou, která byla spíše projevem nejistoty při ohledání zemřelého než vlastní příčinou smrti, se pravděpodobně skrývaly jiné nemoci, které souvisely se stářím nebo vysokým věkem. Právě díky komparaci obou sledovaných období se ukázalo, že by se mohlo jednat o srdeční a mozkové choroby a různé druhy rakovin. Častější uvádění těchto nemocí mohlo být způsobeno jednak tím, že se stále více osob dožívalo věku, v němž je zvýšená pravděpodobnost vzniku zmíněných onemocnění, jednak i v souvislosti s proměnou společenského diskurzu, jenž se odrazil v ústupu diagnóz, popisujících pouze symptomy.

Poslední zmíněná skutečnost se patrně projevila i ve věkové kategorii do jednoho roku. Zatímco v letech 1883–1889 zde byly nejčastější příčinou úmrtí blíže nespecifikované křečové stavy, představující pouze symptom, nikoliv „nemoc" v moderním slova smyslu, v letech 1903–1909 je nahradily střevní katary, které byly dle tehdejších lékařů způsobeny nesprávnou náhradní kojeneckou stravou, špatnou kvalitou mléka a vody a celkově nevhodnou péčí o dítě.

Výzkum rovněž prokázal, že širší uplatnění preventivních opatření vedlo ke snížení úmrtí jak na pravé neštovice, tak i na břišní tyfus. Ostatní infekční choroby byly však nadále u královéhradeckého obyvatelstva přítomny a řadily se v letech 1903–1909 mezi nejrozšířenější příčiny úmrtí ve věkové kategorii 1–14 let. Do jisté míry se tedy potvrdilo, že se v souvislosti s osvětovou a preventivní činností a vybudováním vodovodu s pitnou vodou, kanalizace, nemocnice a jiných zařízení zlepšovaly životní podmínky královéhradeckého obyvatelstva. Důkazem toho bylo jak snížení hrubé míry úmrtnosti, tak i výrazný pokles kojenecké úmrtnosti.

Zjištěné údaje byly rovněž srovnány se soudobou situací v jiných lokalitách. Situace v Hradci Králové byla v letech 1883–1889 z hlediska příčin úmrtí srovnatelná nejen s městem Kroměříží, ale i s venkovskými farnostmi Lochenice, Stařeč, Zdechovice, Žitenice, což lze vysvětlit tím, že zmíněné oblasti měly podobný charakter – obchodně-řemeslnický se zemědělským zázemím. Oproti tomu byl

zdravotní stav kladenského, ostravského a ústeckého obyvatelstva mnohem více poznamenán vlivem průmyslu a špatnými životními a hygienickými podmínkami, které přispívaly k šíření infekčních, střevních a plicních chorob a měly za následek vyšší kojeneckou úmrtnost. Největší míra shody se projevila v sezónním pohybu úmrtí. Maximum zemřelých připadalo na jarní měsíce a nejméně lidí umíralo v srpnu a říjnu.

S ohledem na omezený rozsah práce není věnována pozornost dalším tématům. Součástí statistických výstupů by mohla být i analýza sociální struktury zemřelých na vybrané nemoci, zvláště na tuberkulózu, která především postihovala nejchudší vrstvy populace. Zajímavé by bylo sledovat a porovnávat příčiny úmrtí také podle funkčního období jednotlivých městských lékařů, neboť měli na starost ohledávat zemřelé. Na základě studia úmrtních matrik by bylo možné zjistit podíl zemřelých v nemocnici z celkového počtu úmrtí, procentuální zastoupení zemřelých přistěhovalců z okolních vesnic a měst na celkovém počtu úmrtí a v komparaci s matrikami narozených studovat přirozený přírůstek. Na základě podrobnějšího studia dalších archivních pramenů by bylo možné osvětlit některé specifické rysy a posuny v úmrtnosti královéhradeckých obyvatel. Stejně tak by bylo příhodné, kdyby byla v budoucnu provedena analýza dat z 90. let 19. století, resp. z let 1880–1910, čímž by se buď potvrdily, či poupravily závěry, jež vyplynuly z našeho výzkumu.

RECENZE A ZPRÁVY

Šárka Nekvapil Jirásková (ed.)

Historik bez hranic. Z díla profesora Eduarda Maura. Univerzita Pardubice, Pardubice 2017, 393 s. ISBN 978–80–7560–071–4.

Dne 1. dubna 2017 oslavil životní jubileum (80 let) jeden z významných českých historiků a představitelů historické demografie – prof. Eduard Maur. U této příležitosti byly vydány dokonce dvě antologie jeho starších odborných textů, které do tisku připravili kolegové z obou univerzitních pracovišť, kde oslavenec působí. Univerzita Pardubice již v polovině roku 2017 vydala knihu pod názvem „Historik bez hranic", jíž do tisku připravila jedna z jeho nejmladších žaček – Šárka Nekvapil Jirásková. Zmíněné publikaci nelze upřít zjevnou snahu představit širokou škálu mnohdy velice různorodých témat, kterým jubilant během své mnohaleté vědecké činnosti věnoval pozornost.

Kniha „Historik bez hranic", je rozdělena do pěti tematických celků – Historická demografie, Hospodářské a sociální dějiny, Církevní a náboženské dějiny, Příspěvky k dějinám šlechty a Myšlenkové světy. Opětovného zveřejnění se zde dočkaly pouze samostatné články, nikoliv kapitoly z knih či kolektivních monografií. Škoda, že editorka v přímé návaznosti na jednotlivé studie nikde neuvádí jejich první vydání. Čtenář si je však může dohledat v závěru knihy, kde se nachází přehled článků publikovaných v periodikách či sbornících. Společně s nimi jsou zde chronologicky – po desetiletích – uváděny kapitoly v odborných knihách. V zájmu lepší orientace by bylo lepší abecední uspořádání publikačních výstupů rozdělených po jednotlivých letech. Ve srovnání s „konkurenční" publikací „Země – paměť – lidé" je nutné ocenit ucelený bibliografický přehled všech prací, které vzešly z pera prof. Eduarda Maura.

Na úvod prvního tematického celku „Historická demografie" byla zvolena studie *K problematice historické demografie*.[1] Autor sledoval vznik i proměny historického oboru, jehož zrod byl iniciován činností výzkumných center na území Francie (Institut national d´études démographiques, Paříž) a Velké Británie (The Cambridge Group for the History of Population and Social Structure). Úvodní část připomíná prvorepublikový zájem o odhady počtu i složení obyvatelstva na našem území v minulosti. Vlastní historicko-demografický výzkum byl zprvu orientován na uplatnění metody rekonstrukce rodin. V Čechách při výzkumu matričního materiálu nalezla větší využití agregativní metoda, na jejímž základě byl

[1] Eduard MAUR, K problematice historické demografie. In: B. Chocholáč (ed.), Historie a interdisciplinární výzkum, Brno 2002, s. 77—86.

realizován výzkum populačního vývoje na lokální i celozemské úrovni. Na závěr své studie Maur připomněl význam publikací syntetického charakteru, které si za svůj cíl kladly zhodnocení populačního vývoje i popularizaci historické demografie. Z hlediska metodologie je nutné připomenout, že prof. Maur vždy obhajoval přínos kvantifikace dějin, a to i za situace, kdy pod vlivem dějin mentalit, historické antropologie či mikrohistorie byly preferovány spíše kvalitativní přístupy.

Další studie nazvaná *Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století* přiblížila možnosti využití důležitého pramene – soupisu obyvatel podle víry z roku 1651.[2] V rámci srovnávacího výzkumu Maur analyzoval situaci v regionech odlišného ekonomického zaměření. V návaznosti na starší badatelské názory (O. Placht, A. Blaschka) byla věnována pozornost problematice zpovědního věku i početního zastoupení dětské složky. Komparativním způsobem byl nahlížen odlišný poměr pohlaví ve venkovském a městském prostředí, a to zvláště u osob v reprodukčním věku (15–49 let) a ve stáří 50 a více let. V rámci demografické struktury nezůstal opomenut podíl vdaných žen a ženatých mužů ve věku 15–34 let. Na základě rozboru věkové struktury (0–14 let, 15–49 let, 50 a více let) se autorovi podařilo prokázat neblahé důsledky třicetileté války, které se nepřímo odrážely v soudobé skladbě obyvatelstva.

V přímé reakci na starší (J. V. Šimák, O. Placht) i novější výzkumy (E. Čáňová, L. Klusáková) vznikly Maurovy *Úvahy o moru roku 1680 v Kutné Hoře a okolí*.[3] Uvedená mortalitní krize nebyla nahlížena pouze z demografického či úzce regionálního hlediska. Autor se pokusil o její začlenění do kontextu dlouhodobého evropského vývoje. Na základě rozboru dobové literatury dospěl k interpretaci mentalit a barokní představy „sladké smrti". Provedená demografická analýza vycházela z měsíčných i ročních počtů narozených, oddaných a zemřelých; zároveň v jejím rámci byly zohledněny i roční výkazy zpovídaných osob. Maur svým čtenářům zprostředkoval mnohostranný pohled na otázku úmrtnosti i barokního vnímání smrti.

Na oblast populačního myšlení je zaměřen článek nazvaný *K ideovým aspektům diskusí o plánovaném rodičovství v první třetině 20. století*.[4] Jedná se o příspěvek k problematice demografického přechodu, který představuje jednu z nejvýznamnějších složek modernizačního procesu. Autor nastínil názorový vývoj při pohledu na antikoncepční praktiky a omezování plodnosti. V uvedeném kontextu byla doložena názorová role křesťanství, neomaltuziánství, marxismu,

[2] TÝŽ, *Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století*. Československý časopis historický 19, 1971, s. 839–870.

[3] TÝŽ, *Úvahy o moru roku 1680 v Kutné Hoře a okolí*. In: V. Vaněk – J. K. Kroupa (edd.), Kutná Hora v době baroka. Praha 2005, s. 110–124.

[4] TÝŽ, K ideovým aspektům diskusí o plánovaném rodičovství v první třetině 20. století. In: J. Štaif (ed.), Pocta profesoru Zdeňku Kárníkovi. Sborník příspěvků k jubilantovým sedmdesátinám, Praha 2003, s. 151–159.

národního socialismu i komunismu. *Zamyšlení nad 31 svazky ročenky Historická demografie* dokládá vývojové etapy periodika orientovaného na populační vývoj v minulosti.[5]

V druhé části knihy, kterou editorka nazvala „Hospodářské a sociální příspěvky", se nachází několik zajímavých prací s historicko-demografickým kontextem. V souvislosti s charakteristikou socioprofesní struktury venkovského obyvatelstva v pobělohorském období nelze opomenout studii *Poddaní točnického panství v druhé polovině 17. století. Příspěvek k využití katastrů, soupisů obyvatelstva a pozemkových knih pro studium hospodářského a sociálního postavení venkovského lidu*.[6] O výskytu židovského obyvatelstva, lidnatosti jednotlivých krajů, panství a všech větších městských obcí vypovídá *Sčítání konzumentů soli v Čechách roku 1702. Edice pramene*.[7] V souvislosti s četností obyvatelstva zde byly kriticky zhodnoceny i názory jiných historiků (O. Placht, V. Davídek, F. Gabriel, G. Hofmann).

Dějinám osídlení byla věnována studie *Pustnutí vsí na Plzeňsku za pozdně středověké agrární deprese*.[8] Výzkum prokázal, že v 15. století došlo k značné depopulaci západočeského venkova, která je doložitelná zánikem celé řady vsí i výskytem poustek v mnohých lokalitách. Maur na konkrétních příkladech doložil, že za příhodných podmínek docházelo k rychlému zahlazení válečných ztrát, v některých oblastech probíhala další kolonizace. *Příspěvek k vývoji poddanského purkrechtu v pobělohorském období* se týká „druhého nevolnictví".[9] Výzkum v oblasti komorních panství prokázal, že v pobělohorském období se poddanské zákupní právo omezilo na nárokování dědického podílu nebo požadavek odškodnění za odebrané pozemky.

V rámci mezinárodního vědeckého projektu „Soziale Strukturen in Böhmen" (1993–1999) vznikly dva německy psané příspěvky publikované v knize „Historik bez hranic". Prvním z nich je studie *Das bäuerliche Erbrecht und die Erbschaftspraxis*

[5] TÝŽ, *Zamyšlení nad 31 svazky ročenky Historická demografie*. In: L. Šídlo (ed.), Padesát let časopisu Demografie, revue pro výzkum populačního vývoje (1959–2008). Sborník příspěvků XXXVIII. konference České demografické společnosti „Padesát let časopisu Demografie", Praha 21. a 22. květen 2008. Praha 2009, s. 115–119.

[6] TÝŽ, *Poddaní točnického panství v druhé polovině 17. století. Příspěvek k využití katastrů, soupisů obyvatelstva a pozemkových knih pro studium hospodářského a sociálního postavení venkovského lidu.* Sborník archivních prací 14, 1964, č. 1, s. 57–82; Sborník archivních prací 15, 1965, č. 1, s. 177–297.

[7] Eduard MAUR – Dagmar PÍŠOVÁ, *Sčítání konzumentů soli v Čechách roku 1702. Edice pramene.* Historická demografie (dále HD) 18, 1994, s. 7–67.

[8] E. MAUR, *Pustnutí vsí na Plzeňsku za pozdně středověké agrární deprese*. In: J. Stočes – E. Mušková (edd.), Tenkrát na západě (Čech). Kapitoly z dějin kultury a každodennosti Plzně a Plzeňského kraje. Plzeň 2013, s. 49–66.

[9] TÝŽ, *Příspěvek vývoji poddanského purkrechtu v pobělohorském období*, Vědecké práce Zemědělského muzea 14, 1974, s. 51–61.

in Böhmen im 16.–18. Jahrhundert.[10] V regionech s odlišným zaměřením místní ekonomiky (komorní panství v úrodném Polabí, horská obec Rokytnice nad Jizerou v Krkonoších) byla doložena dědická praxe i její proměny. Maur ověřoval naplňování soudobých norem v praxi; zjišťoval, zda skutečně dědil nejmladší nebo nejstarší syn (po roce 1787). Druhý německy psaný článek *Das Gesinde in Böhmen in der Frühen Neuzeit* se týká problematiky čelední služby.[11] Autor ji klade do přímých souvislostí s odlišnou strukturou západní a východní rodiny (J. Hajnal); konkrétní příklady zde byly použity z oblasti komorních panství.

Třetí tematická část „Církevní a náboženské dějiny" obsahuje dvě studie. *Problémy farní organizace pobělohorských Čech* vychází z předpokladu, že nejdůležitější nástroj christianizačního úsilí katolické reformace spočíval v dobře fungujícím farním systému.[12] Maur prokázal, že jednou z hlavních příčin pomalé výstavby farní sítě bylo nedostatečné hmotné zajištění kléru. *Poutě jako forma mobility venkovského obyvatelstva v raném novověku* představují zajímavý příspěvek k problematice krátkodobé mobility venkovského obyvatelstva.[13] Poutnictví je věnována úvodní část studie, pak následuje zevrubné pojednání o problematice sezónních prací, čelední služby, „dalekých fůr" a vrchnostenské služby. Zvláštní pozornost autor věnoval poddaným nacházejícím obživu v dopravě (formani, mezkaři, voraři).

Čtvrtý tematický celek „Příspěvky k dějinám šlechty" přináší pozoruhodný historicko- demografický příspěvek. Studie *K demografii české šlechty v 16. století. Hynek Krabice z Weitmile a jeho pět manželek* byla sepsána na základě „Knížky památné", jež vzešla z pera pětkrát ženatého renesančního šlechtice Hynka Krabice z Weitmile.[14] Uvedený pramen je naprosto výjimečný, neboť jeho autor si pečlivě zaznamenával narození všech svých dětí včetně mrtvě narozených a potratů. Na jeho základě tak bylo možné doložit demografické skutečnosti. Článek *Šlechtic a jeho sluha v barokní Praze. Několik poznámek na okraj opomíjené problematiky* přináší zajímavé poznatky z oblasti dějin šlechtických sloužících.[15] Maur prokázal,

[10] TÝŽ, *Das bäuerliche Erbrecht und die Erbschaftspraxis in Böhmen im 16.–18. Jahrhundert*. HD 20, 1996, s. 93–118.

[11] TÝŽ, *Das Gesinde in Böhmen in der Frühen Neuzeit*. In: A. Fauve-Chamoux – L. Fialová (edd.), Le Phénomène de la domesticité en Europe, XVIe–XXe siècles. Acta demographica 13, Praha 1997, s. 111–116.

[12] TÝŽ, *Problémy farní organizace pobělohorských Čech*. In: Z. Hledíková (ed.), Traditio et cultus miscellanea historica Bohemica. Miloslao Vlk, archiepiscopo Pragensi ab eius collegis amicisque ad annum sexagesimum dedicata. Praha 1993, s. 163–176.

[13] TÝŽ, *Poutě jako forma mobility venkovského obyvatelstva v raném novověku*. Východočeský sborník historický 23, 2013, s. 235–252.

[14] Eduard MAUR – Václav ŠTOREK, *K demografii české šlechty v 16. století (Hyneš Krabice z Weitmile a jeho pět manželek)*. HD 26, 2002, s. 5–27.

[15] E. MAUR, *Šlechtic a jeho sluha v barokní Praze. Několik poznámek na okraj opomíjené problematiky*. In: K. Jíšová (ed.), V komnatách paláců – v ulicích měst. Sborník příspěvků věnovaných Václavu Ledvinkovi k šedesátým narozeninám. Praha 2007, s. 23–32.

že pražská společnost sloužících byla národnostně velmi pestrá. Jelikož zde přebývali šlechtici, kteří měli statky i v jiných zemích, zajišťovala nebývalou kulturní výměnu informací.

Poslední část nazvaná „Myšlenkové světy" začíná studií *Kronikářské záznamy lidové provenience jako historický pramen.*[16] Autor si zde všímá, jakým způsobem ego-dokumenty reflektovaly nižší vrstvy obyvatelstva a jejich myšlenkový svět, především nacionálně laděný pojem vlast. V studii *Pojetí národa v díle českých pobělohorských exulantů* autor na základě rozboru díla dvou českých exulantů (Pavel Stránský ze Zápské Stránky, Jan Amos Komenský) prokázal, že konfrontace s cizím prostředím dávala vnímavým jedincům podnět k hlubší reflexi pojmu vlast a národ.[17] *Myšlenkový svět českých osvícenských historiků* podává charakteristiku osvícenské historiografie v Čechách a současně si všímá její orientace na české dějiny.[18] Maur na konkrétních příkladech doložil, že někteří osvícenští dějepisci česko-německý antagonismus vnímali jako jeden ze základních prvků národních dějin. V daných souvislostech neopomněl zmínit, že právě osvícenští historikové dokázali oslabit dřívější silné protiněmecké postoje starších představitelů české historiografie.

V případě souborného vydání Maurových studií, které vyšlo pod názvem „Historik bez hranic", je třeba ocenit zásluhu editorky. V rámci jedné knihy se jí podařilo soustředit reprezentativní vzorek studií, které vypovídají o velmi širokém záběru jejich autora. Mnohé z nich by jinak zůstaly zapomenuty v časopise, monotematicky orientovaném sborníku nebo kolektivní monografii vydané u příležitosti životního jubilea významného představitele historické obce. V bibliografickém přehledu sice zůstaly drobné chyby i dílčí nepřesnosti (u některých sborníků či kolektivních monografií nejsou uvedeni editoři), Šárka Nekvapil Jirásková však beze zbytku zachovala originální podobu jednotlivých článků včetně původního struktury poznámkového aparátu. Publikaci, která díky jejímu redaktorskému úsilí vznikla, jistě ocení všichni, kteří v odborných studiích profesora Eduarda Maura hledají a pokaždé nacházejí objektivní zdroj historického poznání.

Josef Grulich

[16] TÝŽ, *Kronikářské záznamy lidové provenience jako historický pramen*. In: Š. Karlová – V. Lišková – J. Stočes (edd.), Historická dílna 1. Sborník příspěvků přednesených v roce 2006. Plzeň 2006, s. 76–97.

[17] TÝŽ, *Pojetí národa v díle českých pobělohorských exulantů*. In: M. Hrubá (ed.), Víra nebo vlast? Exil v českých dějinách raného novověku. Ústí nad Labem 2001, s. 174–183.

[18] TÝŽ, *Myšlenkový svět českých osvícenských historiků*. In: J. Lorman – D. Tinková (edd.), Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvícenství. Praha 2008, s. 164–173.

Pavla Jirková – Jiří Hrbek – Jan Zdichynec – Jan Kahuda (edd.)

Země – paměť – lidé. Eduard Maur. Nakladatelství Lidové Noviny. Praha 2017, 507 s. ISBN 978–80–7422–490–4.

Nakladatelství Lidové noviny u příležitosti životního jubilea (80 let) prof. Eduarda Maura vydalo knihu pod názvem „Země – paměť – lidé". Řadí se k prestižní ediční řadě České dějiny, která představuje společný projekt Ústavu českých dějin Filozofické fakulty a Nakladatelství Lidové noviny. Souhrnné vydání Maurových prací do tisku připravili pracovníci Filozofické fakulty Univerzity Karlovy – Pavla Jirková, Jiří Hrbek, Jan Zdichynec a Jan Kahuda.

Úvodní stať *Eduard Maur – k osmdesátinám přítele historika* vzešla z pera nedávno zesnulého prof. Josefa Petráně. Životopis napsaný s osobním zaujetím podává cenné informace o životě jubilanta i dějinách Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Maurova publikační činnost je zde vnímána jako výslednice zevrubného archivního studia, úctyhodného přehledu po české i zahraniční literatuře i smyslu pro kritické historické myšlení. Jubilantův badatelský zájem začíná v pozdním středověku a končí začátkem 20. století. Eduard Maur ve svém díle dokázal obsáhnout celé území Čech. Těžiště jeho výzkumů spočívá v oblasti středních Čech, zvláště na území komorních panství, kterým dlouhodobě věnoval pozornost. Badatelský zájem o západní Čechy do jisté míry odráží jeho rodové kořeny.

Kniha „Země – paměť – lidé" je rozdělena do čtyř tematických celků (Historická demografie, Šlechtický velkostatek a jeho poddaní, Paměť míst, Dějepisectví a dějepisci), které vypovídají o nebývalé šíři Maurova badatelského zájmu. Škoda, že součástí jinak povedené publikace není poznámka o tom, na základě kterého kritéria byl proveden výběr studií, jež se zde dočkaly opětovného zveřejnění. Škoda, že u zveřejněných studií chybí odkaz na původní vydání.

První tematický oddíl „Historická demografie" začíná článkem *K demografickým aspektům tzv. druhého nevolnictví*.[19] Jedná se o důležitý příspěvek k problematice migrací poddanského obyvatelstva. Na základě soudobých právních norem si autor všímá okolností vzniku poddanského svazku (zrozením dítěte, přijetím poddanství). Následně prezentuje vlastní typologii legálních migrací (krátkodobý pohyb spojený s výkonem profese, sezónní migrace, několikaletý pobyt mimo panství spojený s výkonem profese, trvalý odchod z panství na základě udělení zhostu). Rozborem zhostních listů z pardubického panství (1617–1652, 1654–1690) Maur prokázal, že zhošťování se týkalo hlavně mladých lidí hodlajících uzavřít sňatek, a to zvláště dívek, případně řemeslníků, kteří na panství nenacházeli obživu. Na komorních statcích se propouštění poddaných oproti předbělohorskému období

[19] Eduard MAUR, *K demografickým aspektům tzv. druhého nevolnictví*. Historická demografie (dále HD) 8, 1983, s. 7–43.

sice změnilo, nikdy však nebylo zcela zamítáno, vždy zůstávalo podřízeno potřebám velkostatku.

Studie *Morová epidemie roku 1380 v Čechách* představuje zajímavý příspěvek k problematice studia mortality,[20] jejíž výzkum v předstatistickém období ztěžuje nedostatek pramenů statistické povahy. Maur zmíněný problém překonal za pomoci nepřímých svědectví (narativní prameny, konfirmační knihy, desky dvorské, počty imatrikulací na pražské univerzitě). Epidemii moru 1380 nahlíží v maximální možné šíři, tj. v celoevropském kontextu, přičemž neopomíjí diskuzi o odúmrti nebo vliv mortalitní krize na gotický umělecký styl.

Článek nazvaný *Populační důsledky třicetileté války* se zabývá depopulací venkova v pobělohorském období.[21] V daných souvislostech věnuje pozornost různým dílčím problémům, např. nezájmu o obsazování velkých usedlostí či posunu jazykové hranice v neprospěch českého etnika. V prvé řadě nastoluje otázku, jak velké byly populační ztráty vzniklé v letech 1618–1648 a zda míra devastace země mohla být přímo úměrná předpokládané depopulaci. V daných souvislostech autor kriticky hodnotí všechny do té doby zveřejněné odhady lidnatosti českých zemí (B. Balbín, J. Emler, V. V. Tomek, O. Placht, J. Petráň, V. Davídek, A. Míka, J. Janáček).

Soubor studií věnovaných demografické problematice uzavírá článek pod názvem *Přehled vývoje české historické demografie*.[22] Maur, jakožto jeden ze zakladatelů této svébytné vědecké disciplíny, rekapituluje čtyřicet let existence zmíněného oboru. V souvislosti s jeho zrodem připomíná význam Komise pro Historickou demografii při Historickém ústavu ČSAV i vznik časopisu Historická demografie (1967). Nové možnosti rozvoje jsou zmiňovány po roce 1989, a to především v návaznosti mezinárodní vědecký výzkum „Soziale Strukturen in Böhmen" (1993–1999). Zatímco původně česká historická demografie preferovala výzkum přirozené měny obyvatelstva (porodnost, sňatečnost, úmrtnost), nově převážil zájem o problematiku z oblasti sociálních dějin (struktura rodiny, dědická praxe, čelední služba). Článek je doplněn o výčet publikačních výstupů, přičemž nechybí přehled uskutečněných tematických kolokvií.

Druhý velký tematický blok nese označení „Šlechtický velkostatek a jeho poddaní". Na jeho úvod byla publikována studie *Vývojové etapy českého feudálního velkostatku v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu*.[23] Maur zde ukazuje základní vývojové etapy českého pozdně feudálního velkostatku a spolu s ním objasňuje, kdy a v jaké míře se v českých zemí prosadily tendence typické pro oblast tzv. „druhého nevolnictví". V článku *Česká barokní sýpka* autor upozornil na

[20] TÝŽ, *Morová epidemie roku 1380 v Čechách.* HD 10, 1986, s. 37–71.

[21] TÝŽ, *Populační důsledky třicetileté války.* HD 12, 1987, s. 137–152.

[22] TÝŽ, *Přehled vývoje české historické demografie.* Demografie 50, 2008, s. 268–275.

[23] TÝŽ, *Vývojové etapy českého feudálního velkostatku v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu*, Hospodářské dějiny–Economic History 7, 1981, s. 26–45.

estetický a krajinotvorný význam hospodářských staveb.[24] Jejich výzkum podložil studiem písemných pramenů i znalostí krajinného umístění. *Geneze „osvobozovacího patentu" Karla VII. z 5. července 1742* připomíná dobu, kdy se bavorský kurfiřt dosazený s francouzskou pomocí na český trůn (1741) pokusil pod příslibem závažných úlev podnítit české poddané k vystoupení proti armádě císařovny Marie Terezie.[25] V studii nazvané *Vražda a zabití vrchnosti poddanými jako vyústění sociálních konfliktů v raně novověkých Čechách* se Maur zaměřil na problematiku sociálního protestu.[26] Na základě konkrétních případů z 16. století, třicetileté války a období let 1648–1789 analyzoval výjimečné případy, kdy následkem vrchnostenského útlaku došlo k úkladné vraždě šlechtice. K historické demografii má blízko článek *Na návštěvě v rodné zemi. Ze vzpomínek Hanse Komendy (1716–1776), českého lokaje a muzikanta ve Vestfálsku*.[27] Autor zde ukázal, že odchod do zahraničí nemusel vždy představovat pouze útěk před náboženským nebo vrchnostenským útiskem, ale mohl být iniciován snahou o zajištění lepších existenčních možností. Migrace služebního personálu ve vrchnostenských službách představovala důležitý nástroj přenosu kulturních vlivů mezi Čechami a jejich okolím.

Ve čtyřech článcích, které byly zařazeny do třetího tematického celku pod názvem „Paměť míst", se Eduard Maur zabývá problematikou sociálních konfliktů, které měly za následek vznik lidových hrdinů a vytváření jejich osobního kultu v mysli poddaných. U této části je patrné autorovo pochopení pro regionální dějiny nahlížené nikoliv izolovaně, ale v kontextu velkých dějinných událostí a strukturálních proměn. Článek nazvaný *Kubata dal hlavu za Blata. Historie a paměť* připomíná vytváření „míst paměti".[28] Reaguje na přelom 19. a 20. století, kdy docházelo k budování monumentálních pomníků a odhalování pamětních desek hrdinům poddanských vzpour z období raného novověku. Přestože obraz vzdorujícího sedláka vychází z kombinace lidové fikce s dějinnou skutečností, i nadále

[24] TÝŽ, *Česká barokní sýpka*. In: Vít Vlnas – Tomáš Sekyrka (edd.), Ars baculum vitae. Sborník studií z dějin umění a kultury k 70. narozeninám prof. PhDr. Pavla Preisse, DrSc. Praha 1996, s. 156–159.

[25] TÝŽ, *Geneze „osvobozovacího patentu" Karla VII. z 5. července 1742*. In: Michal Svatoš – Luboš Velek – Alice Velková (edd.), Magister noster. Sborník statí věnovaných in memoriam prof. PhDr. Janu Havránkovi, CSc. Praha 2005, s. 445–455.

[26] TÝŽ, *Vražda a zabití vrchnosti poddanými jako vyústění sociálních konfliktů v raně novověkých Čechách*. In: Jan Štemberk – Miroslava Manová (edd.), Historie a cestovní ruch – perspektivní a podnětné spojení. Pocta profesoru Vratislavu Čapkovi k 85. narozeninám. Praha 2005, s. 21–33.

[27] TÝŽ, *Na návštěvě v rodné zemi. Ze vzpomínek Hanse Komendy (1716–1776), českého lokaje a muzikanta ve Vestfálsku*. In: Aleš Skřivan – Jan Pelikán (edd.), Pocta docentu Vladimíru Nálevkovi k 60. narozeninám. Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica 1998, 2, Praha 2001, s. 57–66.

[28] TÝŽ, *Kubata dal hlavu za Blata. Historie a paměť*. In: Dagmar Hájková – Luboš Velek (edd.), Historik nad šachovnicí dějin. K pětasedmdesátinám Jana Galandauera. Praha 2011, s. 41–54.

představuje důležitý prostředek vytváření kolektivní historické identity obyvatel Kubatova kraje.

Vzájemná konfrontace beletristické tvorby (A. Jirásek) a lidových pověstí (B. Němcová) s představami starší generace historiků (F. Teplý) i historickými fakty se stala námětem pro vznik studie *Chodové – Psohlavci, jejich přezdívka, prapor a „znak"*.[29] Maur prokázal, že emblém psí hlavy není podložen prameny, novodobá chodská vlajka byla použita až při položení základního kamene Národního divadla (1868). Psí hlava, který je na ní vyobrazena, významnou měrou přispěla k posílení národního sebevědomí, přestože ji M. Aleš dotvořil až v devadesátých letech 19. století. Studie *Kozina a Lomikar v písňové tvorbě* upozorňuje na příběh, který byl oblíben v ústní lidové slovesnosti.[30] Zatímco Kozina v Písni o Kozinovi „bránil český lid, aby mohl volně žít," Lomikar je nahlížen jako „vlasti vrah", který „chodský lid mučí". Přestože se nejspíš jedná o podvrh, umožňuje poznání dobových představ i mentality.

Kult hor v českém národním mýtu připomíná silné nacionální konotace, které byly až do konce 19. století spojovány s „posvátnými vrchy" (Říp, Hostýn, Radhošť, Blaník).[31] Maur na konkrétních příkladech dokládá postupný zrod i pozdější proměny představy horského valu, který byl v období nacionálního napětí vnímán jako přirozená hráz oddělující český (slovanský) a německý (germánský) živel, jako krajina mnoha skutečných i domnělých vítězství Čechů nad německými vetřelci, tj. jako krajina hrdinská.

Čtvrtý tematický blok, který obsahuje šest studií, nese označení „Dějepisectví a dějepisci". V článku nazvaném *Pobělohorské poddanské poměry a Bohuslav Balbín* si Maur všímá Balbínovy reflexe neutěšených poddanských poměrů v pobělohorském období.[32] Současně poukazuje na jeho historismus, který koresponduje s nabádáním vrchnosti, aby respektovala staré urbáře a z nich pramenící minimální robotní nároky. *Pojetí národa v díle M. Pavla Stránského O státě českém* svědčí o prvopočátcích představy „jazykově" definovaného národa, jež bývá zpravidla připisována Josefu Jungmannovi.[33] Maur prostřednictvím této studie doložil, že zmiňovaný „ideový konstrukt" byl inspirován Stránského dílem „O státě českém."

[29] TÝŽ, *Chodové – Psohlavci, jejich přezdívka, prapor a „znak"*, Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica 2, 1987, s. 67–97.

[30] TÝŽ, *Kozina a Lomikar v písňové tvorbě*. In: Jindřich Dejmek – Josef Hanzal (edd.), České země a Československo v Evropě XIX a XX. století. Sborník prací k 65. narozeninám prof. dr. Roberta Kvačka. Praha 1997, s. 63–75.

[31] TÝŽ, *Kult hor v českém národním mýtu*. In: Ivo Frolec (ed.), Literární mystifikace, etnické mýty a jejich úloha při formování národního vědomí. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 20.–21. 10. 2001. Uherské Hradiště 2001, s. 101–110.

[32] TÝŽ, *Pobělohorské poddanské poměry a Bohuslav Balbín*. In: Zuzana Pokorná – Martin Svatoš (edd.), Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách. Praha 1992, s. 13–22.

[33] TÝŽ, *Pojetí národa v díle M. Pavla Stránského O státě českém*. In: Jan Pelikán (ed.), K poctě

Autorův zájem o frankofonní prostředí dokládá studie *Voltaire jako historik českých dějin.*[34] Maur pečlivě analyzoval drobné narážky na českou historii; pro osvícence se Husův osud stal vhodným argumentem v boji za náboženskou toleranci. Opomenut však nezůstal ani Voltairův prožitek války, který je doložitelný v souvislosti s psaním Dějin války z roku 1741. Očima Francouze, oficiálního dvorního historiografa, přináší zajímavý pohled na válku o rakouské dědictví (1740–1748), který se vymyká obrazu války, který je založen na pramenech české nebo středoevropské provenience. K uvedené problematice se vztahuje i studie nazvaná *Maršál Charles Louis August de Belle-Isle v Praze a jeho Paměti (1740–1743).*[35] Maur detailním výzkumem doložil, že zmíněný pramen osobní povahy napomáhá hlouběji proniknout do diplomatického pozadí války o rakouské dědictví. Současně doplňuje a upravuje existující představu válečných událostí, které se odehrávaly na území Čech a zejména v Praze.

Článek *Vlast, národ a stát v Čechách v očích lidového kronikáře na sklonku existence tradiční společnosti (1740–1830)* pramení z Maurova dlouhodobého zájmu o lidové kronikářství.[36] Autor dokládá kontinuitu i diskontinuitu společenského vývoje, která se odráží v zápisech lidových písmáků. Jejich představy barvitě vypovídají o lidových představách, které předcházely nástupu moderní společnosti. Poslední studie *K česko-francouzským vědeckým stykům na Filozofické fakultě UK v 50. a 60. letech (obor historie)* dokumentuje období, kdy francouzská „nová historie" ovlivňovala vývoj historiografie většiny evropských zemí.[37] Maur na základě osobních zkušeností připomíná dobu, kdy École des Hautes Études en Sciences Sociales (Paříž) společně s Centre d'Études des Sociétés Méditerranéennes (Aix-en-Provence) umožňovaly badatelské pobyty českých historiků ve Francii.

Kniha „Země – paměť – lidé" je přínosná hlavně v tom, že představuje souhrnné vydání Maurových studií, které by jinak čtenář musel shánět nejenom v časopisech, ale mnohdy v těžko dostupných kolektivních monografiích či sbornících, které

profesora Miroslava Hrocha. Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica 3, 1996, Studia historica 44, Praha 1998, s. 41–52.

[34] TÝŽ, *Voltaire jako historik českých dějin.* In: Zdeněk Beneš (ed.), Problémy dějin historiografie 8. Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica 3, 2002, Praha 2008, s. 9–44.

[35] TÝŽ, *Maršál Charles Louis August de Belle-Isle v Praze a jeho Paměti (1740–1743).* In: Jiří Mikulec – Miloslav Polívka (edd.), Per saecula ad tempora nostra. Sborník prací k šedesátým narozeninám prof. Jaroslava Pánka. Praha 2007, s. 542–551.

[36] TÝŽ, *Vlast, národ a stát v Čechách v očích lidového kronikáře na sklonku existence tradiční společnosti (1740–1830).* In: Karel Malý – Ladislav Soukup (edd.), Vývoj české ústavnosti v letech 1618–1918. Praha 2006, s. 250–287.

[37] TÝŽ, *K česko-francouzským vědeckým stykům na Filozofické fakultě UK v 50. a 60. letech (obor historie).* In: Pavla Horská – Martin Nodl – Antonín Kostlán (edd.), Francouzská inspirace pro společenské vědy v českých zemích. Praha 2003, s. 27–43.

vycházely v podobě „festšriftů“ u příležitosti kulatých životních jubileí. Škoda, že editoři rezignovali na vydání kompletní Maurovy bibliografie. Na závěr knihy je uveden pouze přehled publikační činnosti z let 2003–2016; noticka zároveň připomíná návaznost na dvě existující bibliografie z dřívějších let (1997, 2003). V důsledku jednotné knižní úpravy poznámkový aparát uvedených článků ztratil původní podobu, ale o celkovém přínosu souborného vydání výboru z Maurových prací nelze pochybovat. Nejen odborná, ale i laická veřejnost si k uvedené knize cestu určitě najde.

Josef Grulich

Hana Stoklasová

Katolické přechodové rituály v českých zemích v „dlouhém“ 19. století. Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická, Monographica XVI, Pardubice 2017, 284 s. ISBN 978–80–7560–076–9.

V monografické ediční řadě Filozofické fakulty pardubické univerzity se objevila práce, která, ačkoli je do značné míry koncipována jako příspěvek k náboženským dějinám, má svým obsahem mimořádně blízko k tématům zkoumaným historickou demografií. Autorka Hana Stoklasová se v ní zaměřila na dva okruhy problémů: nejdůležitější přechodové rituály životního cyklu prováděné a řízené katolickou církví a postavy duchovních, kteří systém udílení těchto svátostí obsluhovali. Svůj výzkum vymezila obdobím dlouhého 19. století, tedy dobou, jež uběhla mezi prosazením osvícenských myšlenek a reforem a realizací sekularizovaného samostatného českého státu. Pramenem výzkumu se staly dobové vysokoškolské učebnice pastorální teologie, články uveřejněné na stránkách teologických periodik, především Časopisu českého duchovenstva, a částečně také výnosy konzistoře královéhradeckého biskupství.

Schválená výuková literatura a diskuze vedené na stránkách oborového tisku odrážejí nazírání katolické církve na nejdůležitější mezníky v životech věřících, které po staletí kontrolovala a ovlivňovala, zároveň ale byla nucena svůj přístup k nim modernizovat a přizpůsobovat stále rychlejším a hlubším proměnám společnosti. Podobně koncipovaný výzkum v české historiografii dosud chyběl, a to navzdory skutečnosti, že právě (církevní) rituály životního cyklu nesporně představovaly styčný bod i třecí plochu mezi pastoračními představami kněží a stále „dechristianizovanější“ společností.

Poznatky týkající se vývoje pojímání svátostí samotnou církví a jejich reflexe řadovými věřícími Hana Stoklasová zasazuje do kontextu konceptů sekularizace a druhé konfesionalizace. V první analytické kapitole připomíná nejzásadnější pojmy a události náboženských dějin českých zemí 19. století, například revoluci roku 1848, církevní konkordát, ultramontánní hnutí nebo Katolickou modernu. Tato část práce je pojednána jako základní úvod k vlastnímu výzkumu autorky, čemuž

odpovídá i stručnost a přehledovost kapitoly, která se opírá takřka výhradně o domácí či přeloženou historiografickou produkci a hodnotí pouze vývoj v Čechách.

Více pozornosti se soustředí na kněze coby vykonavatele a prostředníky svátostí. Pasáže, které jsou jim věnovány, zároveň podrobněji představují i zkoumané prameny, především pastorační příručky, jež lze vnímat jako preskriptivní literaturu určenou kněžskému dorostu. Tyto knihy předkládaly ideální představu duchovního a jeho vztahů s farníky, zároveň jejich obsah reflektoval vzájemný poměr církve, praktikujících věřících a nekatolíků. Samotné zavedení pastorační teologie mezi základní předměty vyučované v seminářích a přednášení této disciplíny v národních jazycích bylo na konci 18. století známkou změněného přístupu k vykonávání kněžského poslání, které mělo více směřovat k službě věřícím.

Hana Stoklasová si pro analýzu vybrala čtyři česky psané učebnice pastorální teologie: Jiljího Chládka z roku 1780, Franze Giftschütze vydanou v překladu Václava Stacha v roce 1790, Antonína Skočdopoleho datovanou 1874 a Klementa Borového z roku 1887. Na vývoji osnov předmětu, který měl adepty kněžství připravit na přímou práci s laickými věřícími, dokumentuje požadavky, kladené na vzdělání a průpravu duchovních. Ideálem kněžství zůstával osvícenstvím formovaným pastor bonus, který však musel namnoze čelit lhostejnosti a mnohdy i neúctě svých farníků.

Nejobsáhlejší část knihy se věnuje samotným svátostem/rituálům životního cyklu, které autorka popisuje za využití van Gennapovy teorie přechodových rituálů. Konkrétní pozornost věnuje křtu, biřmování, sňatku a rituálům spojeným se smrtí. Nesoustředí se přitom jen na samotné svátosti, nýbrž je zasazuje do kontextu obřadů, úkonů a zvyklostí náboženského i světského charakteru, které je provázely. Každou kapitolu začíná krátkým ohlédnutím ke kořenům a vývoji obřadu v raném novověku, poté se soustředí na jeho pojetí a proměny v průběhu 19. století na základě zkoumaných pastoračních příruček a časopiseckých statí.

V části věnované křtu se pozornost autorky soustředí mimo jiné na úlohu porodních babiček, mezi jejichž úkoly patřilo provádění nouzových křtů, hlášení provedených porodů na farních úřadech a tradičně i účast na křtinách. Zaujmou i zprostředkované diskuze například o volbě jmen novorozenců, výběru kmotrů a průběhu křtin. Relativně bezkonfliktní svátost, jejíž význam však v průběhu 19. století poněkud poklesl, představovalo biřmování, které bylo prezentováno jako potvrzení (duchovní) dospělosti. Více starostí přinášel kněžím sňatek, neboť byli povinni prošetřit překážky manželství, poučit snoubence o svátostném charakteru jejich svazku a vyhovět dalším kanonickým předpisům, zároveň ale do jejich konání vstupoval stát a jeho požadavky týkající se například umožnění rozluky manželství nebo uzavírání smíšených a civilních sňatků. Právě hrozba „odpadnutí" snoubenců spojená s potvrzením svazku mimo katolickou církev se stala v druhé polovině 19. století důležitým argumentem, který namnoze zmírňoval přísné postoje duchovních. I v sekularizované společnosti byli kněží povoláváni k lůžkům umírajících, jimž měli podat duchovní posilu, a poté se postarat o jejich pohřeb.

Zajímavé jsou i doklady o reflexi nových vědeckých a medicínských poznatků katolickým klérem.

Pastorační příručky i příspěvky katolického odborného tisku dokládají změny náboženského cítění veřejnosti, ale i přežívání starobylých zvyklostí a pověr. Ukazují také na důležitost, jakou jinak značně sekularizovaná společnost přikládala katolické církvi v mezních okamžicích lidského života, zároveň předkládají potíže, kterým museli duchovní při výkonu svého pastoračního poslání čelit.

Samozřejmě by bylo možné proti textu Hany Stoklasové postavit výčet souvisejících témat, která zmínila jen okrajově nebo vůbec. Předložený pohled „shora" vedený prizmatem literatury psané a určené katolickým kněžím volá po výzkumu reálné pastorační praxe ve venkovských i městských farnostech. Oficiálně schválené texty prověřené církevní i státní kontrolou měly protějšek v názorech jednotlivých duchovních a samozřejmě v reakcích farníků, které by rovněž stály za výzkum. Samostatná témata pak představují praxe v reformovaných církvích, postoje civilních úřadů a samozřejmě následný vývoj v období první republiky, která přinesla novou vlnu sekularizace i obranných snah katolické církve. Všechna tato „ale" a „ještě" však nejsou v žádném případě míněna jako výtka Haně Stoklasové. Její systematická a důkladná práce naopak otvírá řadu dosud neprobádaných témat, případně je staví do nové perspektivy a poskytuje cennou oporu pro další výzkum samotné autorky i jiných badatelů. Lze předpokládat, že nalezne patřičný ohlas u historiků sociálních i náboženských dějin, stejně jako u antropologů a etnologů.

Markéta Skořepová

Slavnostní seminář k 50. výročí založení časopisu Historická demografie

Dne 6. 12. 2017 se v prostorách Vily Lanna konal slavnostní seminář věnovaný 50. výročí založení časopisu Historická demografie. Časopis začal vycházet v roce 1967 jako sborník Komise pro historickou demografii, která se v březnu téhož roku ustavila při Historickém ústavu ČSAV. Lze bez nadsázky říci, že časopis měl a dodnes má nezastupitelnou úlohu v etablování a úspěšném rozvíjení oboru historické demografie v našem prostředí. Organizace semináře se ujaly Etnologický ústav AV ČR, v.v.i. a Fakulta humanitních studií UK, tedy instituce, které se v současné době na vydávání časopisu podílejí.

Účastníky semináře přivítal nejprve výkonný redaktor časopisu Historická demografie Jiří Woitsch. Úvodních proslovů reflektujících současné podmínky pro vydávání časopisu se ujali zástupci obou jeho spoluvydavatelů, a to Daniela Stavělová, pověřená řízením Etnologického ústavu AV ČR, v.v.i., a Marek Skovajsa, proděkan pro vědu a výzkum Fakulty humanitních studií UK. Poté již byly na řadě

jednotlivé příspěvky, které se zaměřily nejen na peripetie nejednoduchého vývoje časopisu, ale věnovaly se i obsahové stránce periodika a jejím proměnám.

První léta fungování časopisu přiblížil ve svém referátu *Založení a počátky Komise pro historickou demografii a časopisu Historická demografie* jeden z jeho spoluzakladatelů a zároveň nejpilnějších autorů Eduard Maur (Filozofická fakulta UK), který v době konání semináře zastával pozici šéfredaktora. Historie časopisu se odrazila i v příspěvku nazvaném *Struktura příspěvků v časopise Historická demografie v letech 1967–2016*, jež přednesla Ludmila Fialová (Přírodovědecká fakulta UK), dlouholetá výkonná redaktorka časopisu, která podala zajímavý přehled o tom, jak se v uplynulých padesáti letech změnila obsahová skladba otištěných článků. Současného stavu časopisu se pak týkaly referáty zástupců obou vydavatelských institucí, a to Jiřího Woitsche (Etnologický ústav AV ČR, v.v.i.), jenž promluvil na téma *Časopis historická demografie na půdě Etnologického ústavu AV ČR (2009–2017)*, a Jana Horského (Fakulta humanitních studií UK), jenž se ve svém referátu *Historickodemografické přístupy v kontextu soudobých kulturních a sociálních dějin* zabýval metodologickými problémy doprovázejícími historickodemografický výzkum. Posledním referujícím se stala dlouholetá členka redakční rady Ludmila Nesládková, která ve svém příspěvku nazvaném *Reflexe časopisu Historická demografie z pozice autorky a členky redakční rady* vyzdvihla působení Ludmily Fialové, jíž byl tento slavnostní seminář věnován jakožto poděkování za její mnohaletou práci, díky níž mohl časopis vycházet. Společenskou část semináře, která byla zároveň spojena s oslavou významného jubilea Ludmily Fialové, zahájil koncert studentů Gymnázia a hudební školy hlavního města Prahy.

Alice Velková

Historická demografie
2018/42 [1]

Vitální statistika v rakouském Slezsku do roku 1869
RADEK LIPOVSKI 1

Křty a kmotrovství ve farnosti Nový Rychnov v 19. století
MARKÉTA SKOŘEPOVÁ 43

Pôrodnosť a úmrtnosť v Srbsku 1842–1910
NINO DELIĆ 65

Outline of population development in Slovakia in the nineteenth century
BRANISLAV ŠPROCHA – PAVOL TIŠLIAR 79

Příčiny úmrtí civilního obyvatelstva města Hradce Králové ve světle matričních záznamů z let 1883–1889 a 1903–1909
MARTIN VAŠATA 99

Recenze a zprávy 139